Проф. І. ВІППЕР

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

[9 (3) (075) = 91 . 79]

Проф. І. ВІППЕР

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ

ПІДРУЧНИК

ДРУГЕ ВИДАННЯ

Науково-Педагогічний Комітет Головсоцвиху Наркомосвіти
до вжитку в установах соціяльного виховання дозволив

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1924

Д. У. Д.
Держ. Трест „Київ-Друк", Друкарня № 2.
Зам. № 767—10.000

КАМ'ЯНИЙ ВІК У ЄВРОПІ.

Вивчення старовини. Наука про долю та життя людства на землі зветься історія. Науці цій дуже легко зібрати багато ріжних відомостей про часи, близькі до наших. Освічене суспільство дбає про те, щоб залишити пам'ять про пережите, зоставляє нащадкам записи про події та людські звичаї. Але чим далі назад, в минулі віки, тим менше залишається спогадів, менше записів.

За 3000 років до нашого часу, цеб-то за 1000 років до Христа, в Європі ніхто не складав ніяких записів про події або умови життя та звичаї своїх сучасників. Коли ми хочемо довідатися про ті часи або віки, ще стародавніші, нам треба копатися в землі, відкопувати засипані шари її, на яких жили люде кілька тисяч років тому. Тоді перед нами відкриваються останки житла й могил, знаряддя й зброї, спрятку, одягу, оздоби, забавок старовинних людей і, нарешті, кістяки самих їх та тих тварин і рослин, які їм служили. На підставі цих слідів життя, можна уявити собі, якою була природа, що оточувала людину, яке в неї було господарство, як вона одягалася, як працювала й розважала себе. Науку, що вивчає ці останки, ми звемо археологією (цеб-то описом старовини).

Печерні люде. Від найстародавніших людських селищ до наших днів багато десятків тисяч років. В Європі був колись теплий і вохкий клімат. Про людей цих часів ми майже нічого не знаємо; в глибоких шарах землі знаходять купи загострених кам'янців, подібних до знаряддя, але ще не відкрито людських кістяків. Пізніше величезні криги на довгий час вкрили більш як половину Європи; останки льодовиків до цього часу лежать на високих шпилях Альп.

Коли лід відійшов на північ, в наших країнах ще де-кілька тисяч років було холодно. В той час в Європі водилися великі звірі, які тепер зовсім зникли або трапляються дуже рідко: носоріг, мамонт, цеб-то великий слон з густою довгою шерстю і дуже загнутими іклами, бізон величезний—стародавній бик, вепр, великий (так званий тепер північний) олень, печерний лев та печерний ведмідь.

Диких людей тих часів можна уявити. В глибоких засипаних печерах відкопують їхні кістякі, купи скалок, що були знаряддям, покидь, з якої видко, що вони їли. Життя цих людей

було дуже небезпечне; засоби споживання дуже бідні. Чоловіки виходили на полювання, виглядали звіря, загонили та убивали дубцем, кілком, гострою кісткою або камінням. Вони кидались на тільки-но забиту звірину, вирізували кістки й пожадливо висмоктували з них теплий мозок. Жінки залишалися біля оселі, збирали ягоди, дикі овочі й насіння, викопували з землі коріння. Самі печери, де чоловік переховувся від холоду та негоди, були небезпечні: иноді йому щастило відбити житло від звірюки, але й сам він часто мусив віддавати місце сильнішому та страшнішому суперникові. Печерна людина не знала одягу. Від холоду вона вкривалася зідраною з тварини шкурою; вітер роздував довге її волосся. Своє тіло вона намазувала фарбою або наколювала на ньому малюнки. У неї не було постійного місця; коли вона знищувала дичину в сусідньому лісі, вона мусила кидати житло й шукати нового.

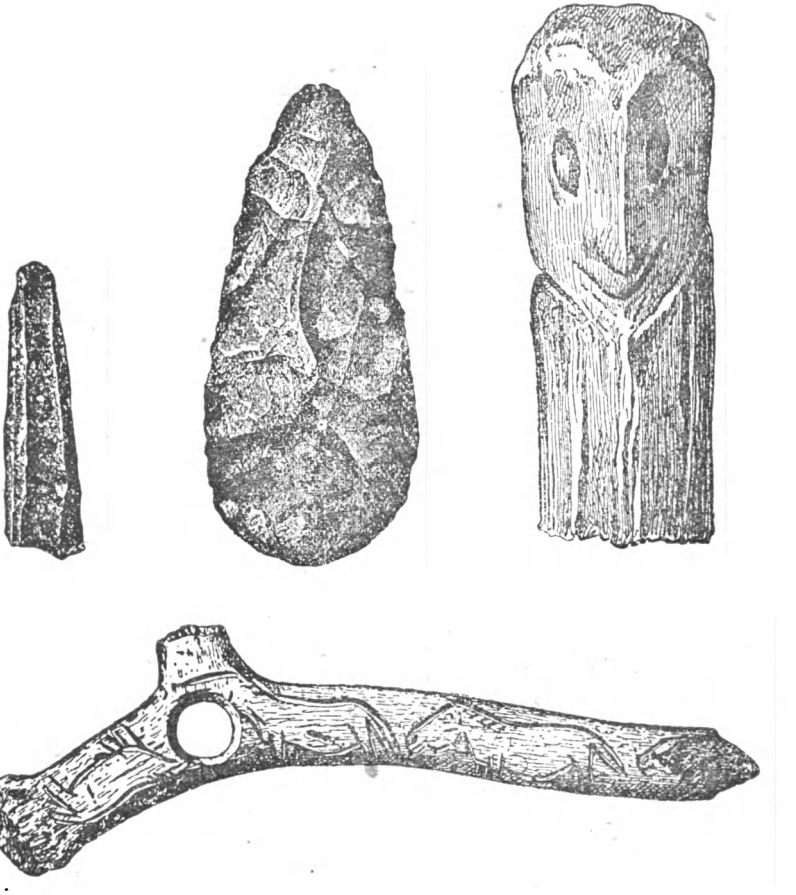
Одна велика перевага перед звіринами була в неї. Вона знала вогонь і вміла його здобувати через тертя сухих шматків дерева. Огнище, розпалене всередині печери, зібрало сім'ю після важкого полювання; біля нього грілися й проводили ніч; на вогні готували їжу.

Довго люде вживали дерево, каміння, кістки, роги й зуби тварин в такому вигляді, як їх находили в природі. Потроху вони стали обробляти знаряддя, стругати, точити й загострювати свій матеріял. З каміння кремінь мае дуже гострі краї, а до того ще ці краї-гостряки добре попрацювавши, можна ще краще зрівняти. Коли бити об край креміня иншим камінем і одбивати дрібні шматочки, можна мати стрілу, лезо або клинок; вставивши оброблений так кремінь в розколюватину палки і прив'язавши його жилою з тварини, матимемо сокиру, ніж, скребачку, шило, свердло. Таким знаряддям можна різати м'ясо, знімати шкуру з тварини, скребти й проколювати шкуру; протягуючи в такі дірки жилу або висушене волокно рослини, людина могла пошити собі одежу.

Серед такого дикунського побуту минало життя багатьох поколінь. Археологи назвали стародавні часи камінним віком, щоб відріжнити од пізнішого мідного або бронзового, коли люде навчилися вже здобувати метал. Обробка каменю довго була груба й недосконала. Через те археологи відріжняють ще найдавніший, старий камінний вік (палеолітичний) од нового, пізнішого (неолітичного).

Одна дивна здібність була в людини стародавнього кам'яного віку. На кістках і рогах, які були її знаряддям, на скелях і внутрішніх стінах печер вона дряпала яким-небудь гостряком малюнки, в більшости з'ображення тварин: мамонта, оленя, бізона, дикого коня. Контур вона обводила чорною фарбою, середину замальовувала червонуватою, жовтою або сірою. Ці малюнки свідчать, що людина мала здібність спостерігати й вірне око. Ось два олені загрожуюче наставили роги один на одного: ось скажений бізон настовбурчив волосся і зігнув свою величезну горбату

спину. Або ще: з кістки, иклів мамонта, з каміню вирізано фігуру чоловіка, дикого коня, що ірже, оленів, що присіли до землі. В цих малюнках і фігурах—початок людського мистецтва. Воно не давало якої-небудь користи, дикун бавився, розважав себе, прикрашував, чим міг, своє сумне життя: уважливий і відважний мисливець малював те, що стояло перед його очима

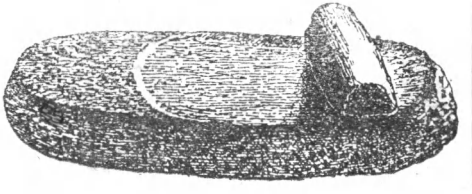

Знаряддя стародавнього кам'яного віку: шкрябка, клинок сокири; голова людини, вирізана оленячого рогу, прокручений оленячий ріг з з'ображенням на ньому коней.

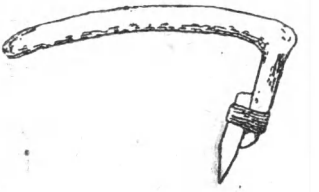
Початок скотарства й оброблення землі. Через кілька тисяч років клімат у Європі знову змінився. Стало більше тепла, вохкости. Зникло багато великих звірів: мамонт, печерний ведмідь, стародавній величезний бик і розплодилися тварини, що живуть і за наших часів. Люде почали жити на відкритих місцях, по долинах річок, багатих на рослини, на околицях лісів, на березі моря. Вони не шукали більше нових місць, де було багато дичини. Вони намагалися сісти на довше й наз-

бирати запасів на голодну пору року. З цією метою чоловік почав заганяти звірів і птиць, які йому були потрібні, тримати їх у загородах, а де-яких став освоювати. Першою свійською твариною була собака, яка сама пристала до чоловіка і зробилась його товаришем на полюванні. Пізніш приручено було овець, кіз, свиней. Приручені звірята спочатку були дрібні й плохі: їх більше тримали на м'ясо. Таким чином поруч з полюванням з'явилося скотарство.

Розвинулася так само й давня старовинна жіноча праця— добування рослинної їжі. Замість того, щоб ходити й розшукувати випадкову траву й коріння, жінки почали пересаджувати й розводити недалеко від житла ті види рослин, які більше при-

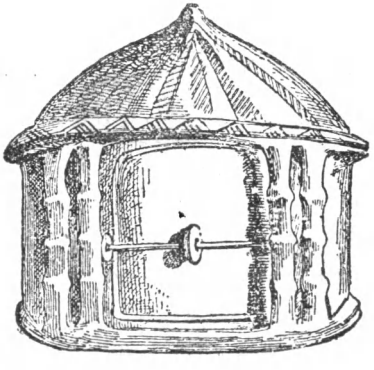

Ручний млинок для розтирання зерна.

Заступ з гострого кремню, прив'язаний до карлючки.

датні для їжі; овочеві дерева, збіжжя: ячмінь, просо, пшеницю. Щоб збіжжя краще росло, землю зрушували заступом, цеб-то ломакою з загнутим назад кінцем, або з прив'язаним гострим камінцем. Це ще не було хліборобство; таке господарство можна назвати городнім. Спочатку не вміли пекти хліба. Зерно або смажили, або мололи жорнами, які складалися з двох камінів, один над одним, і варили ще аби як розтерте борошно. На знак того, що працю здобування їжі було поділено, в могилу чоловіків клали знаряддя до полювання, жінці клали жорна.

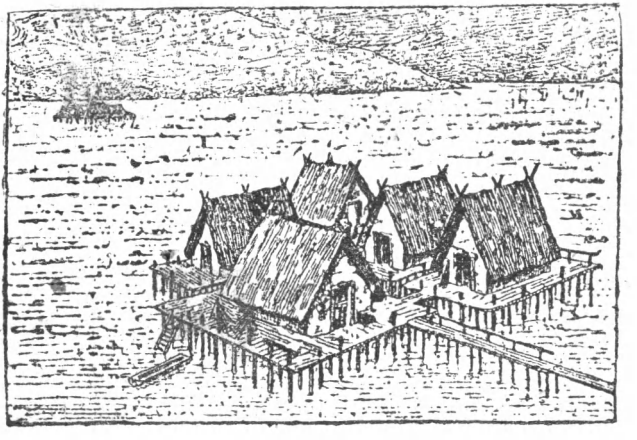

Посуд для переховування останків вмерлого; має вигляд старовинної хати.

Будівлі на палях. Скотарі й городниці вже не шукали випадкового притулку в скелях і на деревах. Вони почали будувати хати подібно до тих пристановищ, які знаходили в природі. Або складали самі з великих каменів печеру, або викопували яму, землянку, і ставили над нею круглий дах з щільно переплетеного гілля й хворосту. Або, нарешті, будували дерев'яну хату на палях серед води на озері та болоті. Один вигляд цих будівель уже вказує, як далеко ці люде відійшли від печерних жителів.

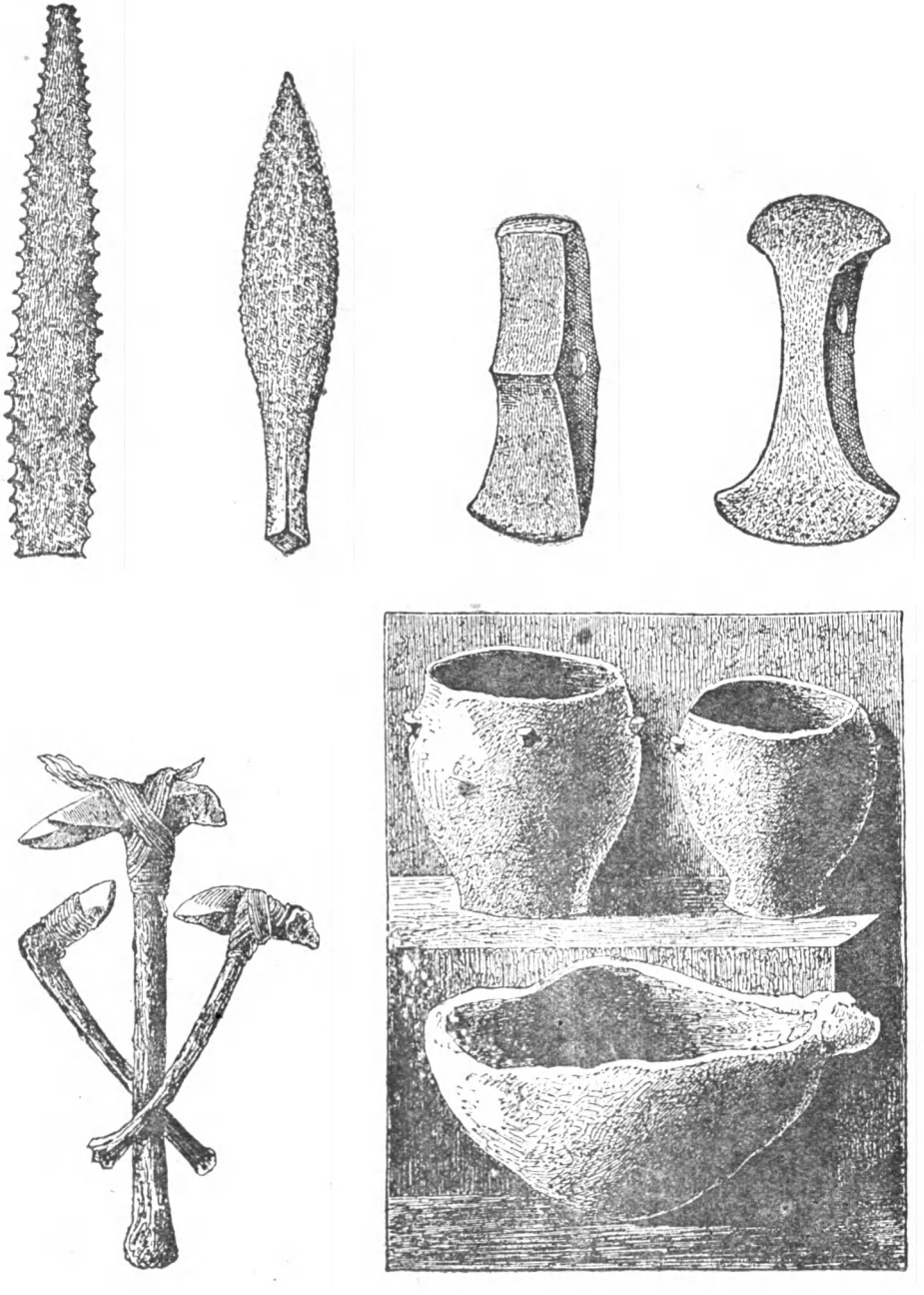
У дно недалеко від берега забивали палі; кінці їхні над водою з'єднувались поперечніми бантинами; на них стелили поміст з бантин, ця нерівна підлога покривалася глиною, піском і диким камінем, а на ній становили кілька халуп. Поселення на палях з'єднували з берегом кладки або гребелька, але так, що їх легко було роз'єднати. Чоловік міг також виїхати з свого житла на дубові, що видовблювався з великої цівки дерева. Житла серед води були добрим захистом від дикого звіря, друга вигода була та, що тут же близько можна було ловити багато риби. На березі озера, насупроти хуторків на палях, були ліси й пасовиська, в яких жителі полювали й пасли свою худобу, а серед величезних гущавин тяглися вузькі смужки їхніх городів та поля.

Не скрізь є значні озера; коли, проте, люде селилися в таких місцевостях, де не було великої води, вони будували свої житла на зразок, до якого звикли. Так з'явилися на землі хуторці на палях; будували їх близько до річки, де вона могла заливати берег, або на лісних прогалинах, де було вирубано дерево. Хуторець, збудований на землі, обгорожували для захисту. Копали рів і насипали вал; вал робили з косо-навхрест вбитих палів, на які насипали землю, з середини приставляли до насипу довгі бантини, прогалини між ними наповнювали глиною, в'язками хмизу, а зверху насипали піску й каміння. Виходила чотирікутна кріпость, яка боками своїми була звернена на чотирі сторони світу. Хатки на помостах були невеличкі, півтора-два сажні завширшки, з прямих бантин, обкручених гіллячками та хмизом і обмазаних сірою глиною. Печей і димарів не було; які раніш, серед хати розводили огнище; дим від нього виходив у дірку, зроблену вгорі або збоку. Житло поділялося на дві половини: в одній люде держали худобу, в другій жили самі; тут посередині робилося мостовиння з каміню для огнища.

Будівля на палях на озері.

Вохкою й брудною здавалися-б нам тепер слобідки на палях. Навкруги скрізь стояла вода, ріжну покидь, сміття кидалося просто вниз з помосту. Усієї цієї покиді збирались величезні купи аж до самої підлоги. Легко могла й згоріти така тісна хворостяна слобідка; тоді на старій купі, змішаній з попілом, знову закріпляли палі й будували нову слобідку.

Знаряддя нового кам'яного віку: пилка, спис, обтесані сокири, прив'язані до палок; глиняний посуд, зроблений самими руками.

Новий кам'яний вік. Для того, щоб рубати дерево, тесати його на бруски, треба було мати велике й міцне знаряддя. Люде доби будівель на палях, дуже добре вміли обрублювати й обточувати каміння; вони робили дірки в кам'яній сокирі, щоб засунути в неї держака з кістки, рогу, дерева, видовблювали навкруги молотків борозночки, щоб прив'язати до них держака жилою тварини або волокнистою травою, клинці не рідко були рівненько виглажено. Тепер уже були найріжноманітніші струменти, знаряддя й зброя: пилки, кинжали, стріли, списи, веретена та т. и.

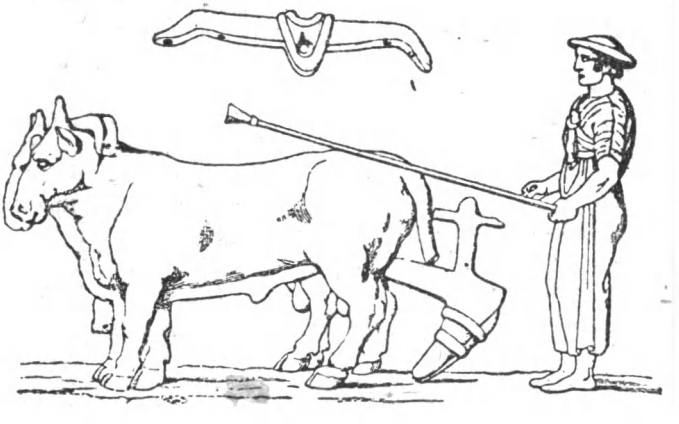
Виготовлення знаряддя й будівля стає важливою, правильною працею, р е м е с т в о м, яке потрібувало особливого вміння й сили. Цю роботу робили чоловіки. Місцями відкривають тепер сліди майстерень, де разом працювало багато каменотесів, зброярів і токарів. Для них було потрібно багато свіжого матеріялу. Ліпший кремінь глибоко в землі; через це, щоб здобути його, копали глибокі колодязі або шахти. Поруч з ремествами чоловічими, з'явилися инші—жіночі. Жінки плели кошики з ситнику та з гіллячок. Таку плетінку не можна було поставити на вогонь просто; але коли обмазати її глеєм, у ній можна вже зварити й навіть не розілляти окропу; разом з тим глей висохне й ствердне. Такий був перший п о с у д, що робили жінки. Побачивши, що плетінка всередині не потрібна, почали робити горшки, глечики, миски та т. ин. з самої глини; їх потім сушили на сонці. Ще на одне ремество навело жінок знайомство з рослинами. Вони помітили волокнисті стовбури льону й конопель. Навчилися здобувати прядиво, прясти нитки, сукати мотузки й, нарешті, ткати полотна. В хаті з'явилися прялки й верстат, жінки почали ткати полотно.

Люде нового кам'яного віку одягалися в довгу сорочку з рукавами й підперізували її; зверху ще одягали п л а щ; так чоловіки, як і, особливо, жінки прикрашували шию, руки, ноги, голову намистом, обручками, голками й перснями з ріжнокольорових блескучих камінців, зубів, черепашок та ин. Ремесники нового кам'яного віку місцями виробляли стільки знаряддя й посуду, що лишок почали збувати в инші місцевости. Торговельні валки потяглися вздовж річок, гірними стежками й проходами; вироби несли на плечах, везли на возках, в'ючили на верблюдів і коней, навантужували на човни. Т о р г і в л я заносила крам дуже далеко від майстра. Також з далеких країн привозили гарні породи каміння, яке було матеріялом для виробів.

Початок хліборобства й бронзового віку. Людина помітила, що хліб росте краще, коли глибше скопати землю, тому побільшила мотику (заступа), зробила міцніший, гострий наконешник, подовжила держака; з'явився п л у г. П л у г треба тягти через усе поле, не спиняючись; замісць короткої грядки буде довга борозна. Спочатку хлібороби самі тягли плуга. Потім стали запрягати дужого вола, а чоловік став ззаду,

щоб керувати плугом, давити на нього й цим поглибшувати борозну. Цей новий спосіб праці, з сильним знаряддям і з робочою твариною, уже є наше хліборобство. Не скоро приручили дикого бика; але, коли вже чоловік переміг його, на ньому почали перевозити важкі речі, запрягати його у віз. Для того самого чоловік захопив і прудкого коня. Ці роботи, що були недалекі від полювання на звіря й скотарства, здебільшого були не по силі жінкам, яким в старовину випадало обробляти землю, але не рідко скотар вважав працю, коли доводилося нахилятися до землі, за низьку й образливу для вільної людини й посилав у поле несильних жінок, підлітків та старих.

Разом з хліборобством пішло вперед і скотарство. Ще нову їжу винайшов чоловік. У дикої корови молока ледве вистачало для теляти; в неволі при кращій годівлі з'явився лишок молока, цей лишок люде брали собі. Пам'ять про цю новину залишилась на довго. Молоко стало святковою їжою, яку ділили з божеством, виливаючи йому частину на землю. Пристосували до господарства й дрібну худобу: кіз, овець; з кращих порід почали стригти вовну й виробляти міцні й гарні тканини. У всьому вжитковому людини сталася велика зміна; людина розуміла, скільки нового багатства дало їй приручення тварин. Через це в багатьох місцях почали шанувати бика, або теля, яко божу силу, й уявляти собі, що божество втілюється в це могутнє й благодійне створіння.

Стародавній плуг, вгорі—ярмо.

Те саме, що з тваринами, пощастило зробити і з де-якими дикими рослинами; люде перенесли їх з лісу або степу до себе за загорожу, пололи на грядках бур'яни, прищеплювали кращі породи гіршим; цим саме люде поліпшили породу. З прищеплених рослин найголовнішими зробилися виноград і маслина.

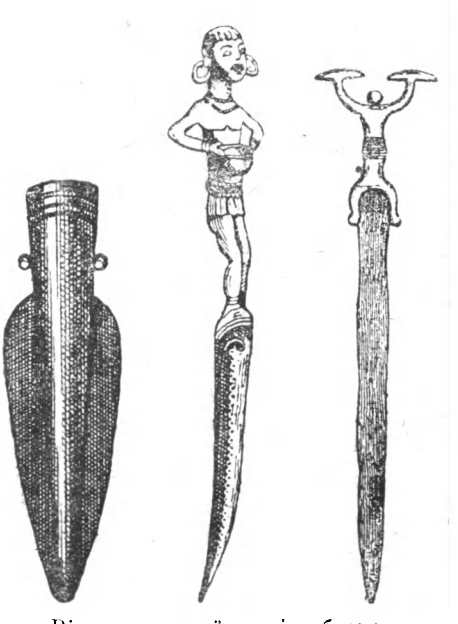
У великих господарствах стали потрібні кошари для худоби, комори для хліба, для плодів і овочів. Кам'яне знаряддя було дуже дрібне й крихке для нових робіт. Треба було знайти дуже міцний матеріял, щоб робити з нього великі, міцні леза для плугів, важкі сокири й молотки, великі заступи. Таким матеріялом були метали. Метали дуже рідко трапляються у вигляді самородків; звичайно вони змішані в руді з иншими породами ка-

міння й землі, треба велике вміння, щоб розпізнати руду, виплавити з мішанини метал і надати йому ріжних форм: для цього необхідно вживати вогню.

З усіх металів найростоплистий—мідь. Але мідь дуже мняка. Мідний спис або лезо дуже скоро гнеться й робиться тупим. Через це до міди стали примішувати оливо; ця мішанина—бронза. Для виготовлення бронзових річей треба було або зробити форму з каміню, глини і вливати в неї розтоплений метал, або бити довгі гарячі мнякі бруски молотком і надавати їм вигляду лез, гвіздків, гострих ломачок та т. и.

Виникли великі майстерні металевих виробів; до цього часу, ще в де-яких місцях видко сліди старовинних кузень. Вони були поблизу від тих місць, де здобувалося руду. Коли нарід переходив на инше місце, ковалі й ливарники залишалися на старому місці; їм доводилося працювати уже на чужих людей. Яко до чужинців, до ковалів одні народи ставилися з призирством; инші, навпаки, дуже шанували їх, вважали за вищих людей, бо їхня важка робота в той самий час здавалася хитрою й таємничою.

Разом з виробами з металів з'явився й новий вид роскошів і багатства. Блискучі, рівненькі і дзвінкі, жовті, білі й червонасті річі з металів дуже подобалися людям; за ними пожадливо тяглися всі. За кращу прикрасу вважалося обручки, намисто, браслети, персні, защіпки з бронзи, золота й срібла. Металевими штабами почали оббивати будинки з надвору й стіни зсередини, пороги й лутки. Померши клали на обличчя машкару з тоненьких золотих листочків. Хто хотів похвастати, казав, що в нього вдома багато всяких металів. Ми не знаємо ані того, коли кам'яний вік почався, ані того, скільки часу він тривав. Що-ж до початку вживання металу в Европі, то звичайно рахують його за 3000 років до Христа.

Вістря спису й ножі з бронзи.

Союзи людей. Печерні люде жили вроздріб, поодинокими сем'ями. Лише для великого полювання збирались вони невеликими загонами по кілька десятків чоловіка. Люде нового кам'яного віку жили більшими громадами та селищами. Скотарі складали великий табор; коли худоба об'їдала

пасовисько в окрузі, табор увесь пересовувся разом. Хлібороби складали громаду, поділяли між собою прогалину, оточену лісом, або частину річної долини. Кожна сім'я була окремо; доки жив і мав сина старий батько, дорослі його жонаті сини не розходилися, вважаючи його за владику дома. Коли виникало яке питання, важливе для всього табору або громади, владики домів, або старшини сходилися на раду.

Стародавній глечик.

Суворі й задиркуваті скотарі не в миру жили з сусідами, і часто робили наскоки, щоб забрати здобич. Хлібороби були мнякшої вдачі й боялися війни, під час якої толочилися поля й городи, й гинула праця кількох літ. Одним для нападу, другим для захисту треба було об'єднуватися в союзи (спілки), збирати дужих людей з скількох таборів, з скількох селищ. Вступивши до союзу, обірали вождем, на час наскоку або оборони, якого-небудь сильного й спритного чоловіка, відомого всім. Його слухалися тільки під час бою, коли-ж розходилися до дому, ватажок знову ставав тим самим звичайним чоловіком, і владу кожен у своїй сем'ї, забирали знову старшини.

Союзи ці були дуже невеликі в порівнянні з державами, або навіть краями наших часів. Союзы, торгівля й мандрівки ремесників зближували, правда, людей з ріжних місцевостей; вони звикали говорити одне з одним, у них з'явилася спільна мова. Люде однакової мови й схожих звичаїв складали одне плем'я, розуміли свою взаємну близькість. Але плем'я, здебільшого, не підлягало одному наказові. В мирний час плем'я не підлягало спільному наказові, кожне село жило своїм відокремленим життям. Коли між сусідами виникала суперечка, або один чоловік ображав другого, суперники могли надіятися лише на власні сили; кожен оборонявся, як міг; збирав своїх кревних, мстився, дбав про те, щоб зробити шкоду ворогові. Але иноді звертались до суду посередника, якого-небудь розумного старого діда, або чоловіка, що його вважали за віщуна.

Там, де часто доводилося воювати, виникали тісні братства між однолітками, особливо молодими й сильними, приблизно від 18 до 30 років. Союз свій вони скріплювали яким-небурь таємничим обрядом, напр., випускали кожен собі кілька краплин крови й змішували в одній ямочці; після цього вони вважалися за

братів. Юнаків, перш ніж прийняти до братства, старші товариші брали на важку спробу; посилали по одинці на небезпечне полювання, прив'язували до дерева, засипали стрілами та т. ин. Коли серед ударів та глузування юнаки були мужні, їх визнавали за гідних вступити до братства. Названі брати, здебільшого, залишали свої сем'ї й окремі оселі, і жили разом всім товариством, в одному великому чоловічому будинкові. Це була велика будівля, в якій разом спали й їли всі брати, з дашком і нерідко вкріплена; в ній також переховувалася зброя. Окремий член союзу мусив у всьому підлягати бажанню товаришів і часто, напр., не міг одружитися й мати сім'ю, поки залишався в братстві.

У братства, або „дружини", був звичайно свій обраний ватажок. Иноді здібний, відважний отаман приваблював багато нових людей до дружини; після вдалих наскоків у нього з товаришами збиралася велика здобич. Чутка про нього поширювалася по всій країні. Йому догожали; з усіх усюдів надсилали йому уклони й подарунки. Він міг повести за собою ціле плем'я, коли, напр., в окрузі не вистачало їжі. Тоді опановувало велике захоплення, велика кількість семей з жінками й дітьми, знімалися з місця, збірали своє добро й рушали в дорогу за могутнім вождем: утворювалося переселення народу, сам він становився князем, ханом або царем, цеб-то постійним володарем, що високо підносився по-над инших людей.

Старовинні вірування й обряди. Найдавніші люде ховали померших біля своїх огнищ у печері й, мабуть, скоро забували про них. Могили людей нового кам'яного віку—вже на відокремлених від житла місцях, і викладені дуже старанно. Кістяк похованого часто знаходять, наче він сидить з пригнутими до підборіддя колінами; навкруги в порядкові покладено ріжні речі. Видко, що в тих, що ховали, було певне уявлення про життя на тому світі.

Явище смерти найбільш вражало людей. Воно наводило їх на такі думки. Чоловік, який вмер, ще не що давно рухався, говорив, їв, працював. Тепер його тіло лежить нерухоме й холодне. „Він пішов", говорив собі кревний, залишилося тільки житло, в якому він жив. Але в рисах мертвого є подібність до живого. З цього виводилося, що той, що пішов, був двійник тієї істоти, яка залишилася тепер нерухомим тілом. За життя двійник був усередині тіла; від нього йшло тепле дихання, він був „дух". Через те думали, що двійник, або дух подібний до пари, і як пара, або вітер, легко вилітає.

Коли настане смерть, дух або душа зовсім виходить з тіла. Під час сну—залишає тіло тимчасово, сон це те, що він бачить у своїй мандрівці, поки тіло нерухомо лежить на місці. Дух може виходити з тіла, але жити без тіла не може. Згубивши своє попереднє тіло, він шукає иншого. З чоловіка він може перейти в звіря, птаха. Лихо йому, коли нема притулку, коли він мусить

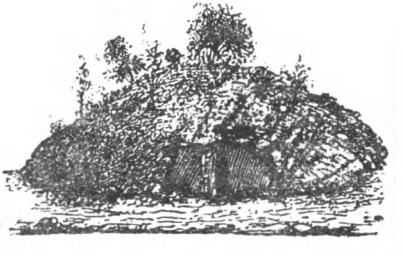
довго тинятися по світу. Але лихо тоді й кревним померщого: він буде їх мучити, душити вночі, лякати уві сні, під час бурі вити вітром над хатою та т. и. Через це треба або позбавитися його, цеб-то заперти йому вхід до хати, відігнавши його галасом, або хитро обдуривши, або треба пеклуватися ним, заспокоїти його, цеб-то дати йому знову жити в попередньому тілі. Для цього потрібно добре поховати тіло в землі або в міцному кам'яному склепі. Але там треба дати померщому все, що потрібує чоловік у звичайному житті: покласти туди знаряддя й зброю, одяг, оздоби, треба час від часу ділитися з душею померщого їжею й питвом, цеб-то або носити їжу на могилу, викладати і виливати там, або в особливі дні відділяти частину з домашньої їжі, виставляти на двір і згадувати померщого за їжою. Померщого кладуть, зігнувши подібно до того, як народжується дитина, бо вірять, що він знову народиться.

Духи й божества. Коли померший був сильнийч оловік, напр., володар великої сім'ї або віждь, тоді дух його надто вже шанували. Його боялися тепер ще більше, ніж за життя: він міг тепер невидимо перелітати; всяке лихо на думку кревних походило від його гніву. Віра ця до цього часу збереглася в понятті про „домовика", що живе в димарі або під порогом хати. Думали також, що духа можна принадити й посадити у високій кам'яний стовп, поставлений на могилі, або на розпутті. Для могутніх духів будували цілий кам'яний будинок; вони мали жити далеко довше, ніж живі люде, їм потрібне міцне вічне житло.

З величезного каміння, яке щільно одно до одного приставляли, складали великий покій, далеко більший, ніж звичайна хата; один з кам'яних покоїв, відкритий в наші часи в Іспанії, завдовжки мав мало не 12 сажнів і завширшки з сажні. Зверху клали дах з важкого каміння; до дверей був довгий хід, складений з меншого каміння, яким не можна було йти, а тільки

Могильна галерея з великого каміння.

Могила над кам'яним склепом.

лізти; такі великі кам'яні склепи часто засипано землею, що підноситься над ними могилою. Підніжок могили обкладався камінням. Здибаються також правильні кола з величезного священного каміння й цілі поля, вставлені рядами і вуличками кам'я-

них стовпів та брил. Будівлі з великого каміння (мегалітичні) можно побачити в Криму, на Кавказі, в Іспанії, Італії та Греції, але найбільше їх збереглося в Бретані, ц. т. на північному заході Франції та в південно-західній Англії, що лежить як-раз проти неї. Будівлі ці мають назви, які дано їм в Брітанії—менхір—це великий стовп, дольмен—накрите житло, кромлех—коло з кам'яних брил.

Люде вірили, що навкруги них літає багато духів. Ці духи вийшли не тільки з людей. Все живе людина уявляла собі схожим на неї. Духи живуть в тваринах, особливо в тих, що здавалися таємничими, напр., в гадині. Але духи також живуть у деревах, у струмочках, річках і навіть у камінняхх. Ці духи були то добрі, то лихі до людини, вони то допомогають йому знайти що-небудь, напр., дичину, яку він ловить, стежку в лісі загублену; або вони заважають йому, напр., зводять його з дороги, ламають стрілу, кинену в звіра, тягнуть людину в кручу, коли вона потопає та т. и. Хвороба походила від того, що лихий або неспокійний дух вселився в людину.

Між духами є й сильніші божества. Ласку божества люде добували позбавленнями себе того чи иншого й муками; напр., не їли смашної їжі, на протязі кількох день не їли зовсім, або самі робили собі рани. Йому віддавали на жертву, цеб-то для їжі, найліпше, що мали, сильного бика або теля, яке тільки-но народилося. Кров зарізаної тварини, вилляту на землю, віддавали духові. Думали, що, коли дух нап'ється теплої крови, цебто того, в чому він попереду жив, він знову оживе, набереться сили, щоб говорити й відкриватися живим людям. Коли людей охоплював великий жах, вони ладні були віддати духові людську кров, убити для цього полоненого, або навіть кревного; напр., батько забивав свою дитину.

Ворожбити. Не кожен умів відгонити духів і виманювати їх з людського нутра, щоб вилічити людину. Коли траплялося лихо, напр., здихав товар або захворіла людина, кликали віщуна, ворожбита, і він тряс хворого, щоб витрясти духа, давав йому особливе питво, промовляв страшні або таємничі слова, яких боїться дух, або які, навпаки, йому подобаються. Коли стояла посуха, ворожбита кликали „зробити дощ", принадити духа, що живе в хмарі.

Коли не видко було, де саме дух сидить, або незрозуміло було, що йому треба, ворожбит починав ворожити: кидав камінці й ломачки й дивився, як вони лягають, різав тварину й дивився на її тельбухи,—все це були для нього знаки, що їх він один міг розуміти і з'ясувати. Або ворожбит сам кликав у себе духа: оглушав себе дзвоном і тріском бубона, скажено стрибав, крутився, падав знесилений і кричав в безтямі; його вереск вважався за вищу мову самого духа. Таким чином можна було довідатися, яку жертву треба було принести, щоб вмилостивити духа, можна було дізнатися, як звуть таємного ворога, або того злодія, який викрав коней та т. и.

Ворожбитом бував не рідко дуже розумний, талановитий чоловік, який складав пісні, знавець трав і квітів; його особливий розум люде вважали за волю самого духа. Віщун міг показати шлях, дати натхнення в бою, иноді він був ватажком. Часто ворожив сам голова дому, батько; він знав домашнього духа або духа, що був близько. Вірили, що біля огнища, яке горить в кожній хаті, живе дух—покровитель цього житла. Через це огнище було святим місцем. Щоб не згубити допомоги духа, чоловік дбав про те, щоб зберігати на вогнищі невгасимий вогонь.

II.

Великі держави старовинного Сходу.

Річні рівнини на Сході. В той час, як європейці серед суворої природи жили бідно й ледве підносилися над звичаями дикунів, два народи, в північно-східній Африці і в західній Азії, єгиптяне й вавілоняне, досягли великого багатства, вміння працювати і вченості.

Природа в цих країнах зовсім инша, ніж у Європі. Тут нема густих лісів, через які так важко було пробиватися європейцям. Цілий рік тепло, літом доходить до надзвичайної спеки, зімою не буває холодніше, ніж у нас у квітні й травні; цю зіму живуть у Єгипті перелітні птахи, що на весну вертаються до нас. Людині не треба думати про важкий одяг, щоб захиститися від холоду, не треба заготовляти опалу, щоб нагрівати хату. Вона вільна від багатьох турбот і забезпечена від тяжких випадків, які так утрудняли життя давньому європейцю. Людина швидче може добути їжу. Вона, взагалі, може жити лекше, безпечніше; мати вільний час для розваги й для прикрашення свого життя, врешті, має час подумати про все, що її оточує.

Велика смуга сухих безводих пустинь, що тягнеться через північну Африку й середину Азії, переривається вузькою Аравійскою затокою; з обох боків її—долини двох великих рік—Нілу й Євфрату. Ці обидві великі річки починаються на високих горах, серед снігів та високих озер, обидві ріки весною несуть багато води і в рівнинах широко розливаються. Ці розливи заміняють дощі, яких там майже немає, і, як-би не ці розливи, долини рік були-б подібні до пустинь, що навколо їх. Але, крім того, від річок що-року залишаються намули, з яких створився жирний врожайний шар землі. Збіжжя дає тут величезний урожай. Одно зерно пшениці дає 200—300 зерен. Через те на невеликому просторі мало змогу прохарчитися далеко більше людей, ніж у лісних країнах Європи.

Єгипет. Долина Нілу і в наші часи являє собою ту саму картину людського поселення, що й 4—5 т. р. перед цим. Між двома пасмами невеликих гір тягнеться вузька рівна смуга завдовжки 700 і завширшки від 8 до 15 верстов, і тільки коло моря, де Ніл розділяється на кілька рукавів, рівнина розходиться на 200—250 верстов завширшки (місцевість між рукавами Нілу зветься Дельтою, бо схожа на грецьку літеру Δ). Це й є ввесь оселений Єгипет, „Чорна земля", як говорили єгиптяне; площа його менша за маленьку Бельгію, тоді як решта країни, що долучається до Єгипту, вдвоє більша за Францію; але ця решта країни—камінь і пісок, „Червона земля"; жителів у ній немає. Зате в нільській долині, з урожайним намулом, народу живе більше, ніж в найоселенішій країні сучасної Європи; без перерви тягнуться вздовж ріки міста й села.

Розливи Нілу. Вся ця смуга живе тільки через щорічні розливи Нілу. Коли в нас починається літо, тоді в Єгипті все завмирає в сухому гарячому повітрі, листя вкривається сірим пилом, що наноситься вітром пустині. Ніл поволі тече між засохлими кучугурами мулу. З червня вода починає прибувати. Колір її міняється. Блакитний Ніл стає кріваво-червоним: таке фарбування річка має від намулу, що його несе за собою. Могутній поток руйнує одну перепону за другою на всьому своєму шляху, переливається через горби, відриває шмаття землі й широко розливається по всій долині; старовинні єгиптяне звали річку в цей час розливу морем. Серед річки починається яскраве, шумне життя; Ніл вкривається багатою зарістю тростини, трави й квітів; прилітає безліч водяної птиці, затоки наповняються рибою. Міста й села, збудовані на взгір'ях, стоять островками серед цього моря; тільки місцями широкі греблі заміняють собою дороги; всі інші зносини підтримуються на човнах.

Перед вереснем вода найвища, потім вона починає спадати, і перед листопадом Ніл знову в своїх звичайних берегах. Населення оре й засіває поля на протязі дальших 3—4 місяців, коли погода була гарна. Цей час припадає на нашу зіму; треба поспішати, щоб не захопила посуха, що припадає на нашу весну. Як вода спаде, виганяють на поле баранів і свиней, щоб затоптати зерно в мнягку землю. Так в Єгипті ясно визначені три частини року: вони залежать від тих змін, що Ніл робить своїми розливами в житті країни й людей. Причини цих живодайних розливів, що приносили багатство, були невідомі старовинним єгиптянам; це для них було чудо. Але розуміли вони, що Ніл—джерело їхнього існування. Річка була для них богом, якому вони молилися: „Слава тобі, Ніле, що приходиш з миром, щоб дати життя Єгиптові... Твої хвилі розливаються по садах, що створило сонце, ти напуваєш все, що жадає, небесною вільгою; коли ти приходиш на землю, бог її подає зерно; жвава праця починається в майстернях. Ти—творець пшениці й ячменю, тобою тримаються храми. Коли руки твої втомляться від праці,

або страждаєш ти, все живе, боги й люде, гинуть, стада стогнуть, вся країна, всі великі й малі терплять муки. Коли-ж ти почуєш молитви й приходиш, земля починає грати від радощів, все сміється... Ти даєш всякому щастя, що він бажає, й ніколи не відмовляєш. Ти цар, і накази твої розходяться по всій землі".

Скільки-б добра не робила річка, а все-ж потрібна складна та вперта праця, щоб його використати. Коли дати воді повну волю, вона поробить в низьких місцях озера й болота, стоятиме й не дасть вчасно засіяти землю, а до вищого місця вона не дійде зовсім. Поступово єгиптяне навчилися рівномірно направлять й витрачати дорогоцінну вохкість від розливу єдиної своєї великої річки. Під прямим кутом до річки вони викопали широкі канали, до яких прилягали інші, що простяглися вздовж ріки; в такий спосіб були зроблені наче нові річища по всій долині. Коли Ніл піднімався, його води швидко вливалися в поперечні глибокі дорогі; для того, щоб вода не переливалася через край, на зворотах і вздовж каналів береги було скріплено й піднято греблями. Таким чином, доводили воду до далеких кінців долини. Всю родючу країну Єгипту було поділено греблями на великі басейни (водозбори). Розірвавши греблю, пускали воду в басейн і загорожували їй вихід, але поки грунт не набірав вохкости й намулу.

Поділ багатства й праці в старовинному Єгипті. За 5000 р. до Христа у єгиптян уже були збудовані канали й греблі; вони вміли по ясній звізді Сіріус точно вирахувати час розливу Нілу. Раніш, ніж європейці, вони стали здобувати мідь і робити бронзу. Камінь обробляли вони надзвичайно майстерно: з граніту, базальту та инших твердих горотворів, що є в самому Єгипті, будували великі житла для богів і земних вождів,—мури такого житла були вкриті ріжними яскравими малюнками з життя народу, і вирізували з дерева і висікали з каміню постаті богів і людей; вони виробляли тонкі тканини з льону й розмальовували їх ясними визерунками. В цей час вони також уміли писати; поруч з малюнками бачимо докладні оповідання про події, опис країн та подорожів, господарські рахунки, молитви до богів, про померших та т. и.

Коли з'явиться така складна й ріжноманітна праця, серед людей вже не може бути старовинних рівностей. Попереду всі вміли однаково полювати, копати землю, робити просте знаряддя. Тепер в кожному ділі стали особливі майстрі, що віддавали все своє життя одному реместву та мистецтву; вони цілком відходили від усякої иншої роботи; муляр і різб'яр кидали хліборобство і постійно працювали в містах, цеб-то у великих селищах, де біля великому храму, або при дворі вождя жило багато людей; писар одвикав від всякої важкої ручної праці та т. и. Праця така переходила від батька до сина, і ріжниця між людьми все глибшала.

Крім ріжниці фахів склалася також ріжниця й достатків у людей. Коли життя бідне, запасів мало, і всякій сім'ї доводиться

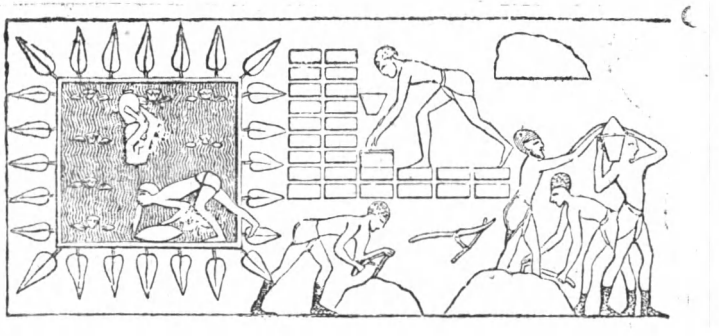
дбати про те, чим прогодуватися завтра, достатки тоді у всіх людей майже однакові. Инша справа, коли з'являються лишки. Хто сміливіший і обачливіший, у кого в сім'ї більше робітників, той неминуче захопить і складе собі більше; такий чоловік, або така сем'я примусить ще й других працювати на себе і, збагатівши сам, триматиме других у злиднях та залежності від себе.

На картинах, які намальовано в могилах багатих людей, можна бачити, як вони жили. Ось ідуть селяне й селянки на головний двір, несуть кошики з хлібом, городиною, овочами, вином, полотном, ведуть ягнят: челядь, озброєна ломаками, приводить сільських старшин, які мусять відповідати за хліборобів, що несправно внесли чинш; писарі сидять за столом, перевіряють принесені запаси, записують прибуток і недоплатки; робітники й пастухи віддідами проходять з прапорами перед паном. Багатий поміщик міцно тримав у руках бідних селян і робітників і цим забезпечував собі їхню працю; він вимагав, щоб слабші піддавались йому в опіку, визнали себе „його людьми", кріпаками, що повинні постійно віддавати йому частину свого заробітку й прибутку, він робився володарем всієї округи, захоплював частину Нільської долини.

Крім того розбагатіли й набули шаноби й люде, які служили богам. Старовинні ворожбити, до яких люде зверталися у тяжких випадках життя, були такі-ж бідні, як і ті люде, що їх кликали. Не так було у людей, що робили великі запаси, будували великі будівлі; вони мали змогу більше віддавати жерцям, які молилися про їхній добробут і взнавали волю богів. Богам відводилося великі маєтки з палацами (двірцями) по середині, з ріжними будівлями, з полями, садами, озерами, стадами й челяддю; їм приносили зерно, овочі, живність, тонкі тканини, гарний посуд та т. ин. Дорогоцінні речі й ріжний крам складалося в комори й магазини. Жерці, що управляли цими маєтками, годувалися разом з богами; гадали, що щоденні дріб'язки життя не повинні заважати їм служити богові. Ворожіння, пророкування майбутнього, служба в храмі,—все це стало дуже складною справою; склалася ціла жрецька наука; для того, щоб вивчити її, треба було багато вчитися. Жерці мали жити по особливому й постувати перед ворожінням, не їсти, взагалі, „нечистого", тоб-то тих створінь, які не довподоби богові, не робити грубої роботи та т. ин. Найбільш вченими були жерці Мемфісу (руїна біля сучасного Каїру) і Геліополю (на правому рукаві Нілу з початку Дельти). Мемфіс стояв на лівому березі Нілу; праворуч річки проти міста—гірна смуга, де ламали міцний камінь для великих будівель. Мемфійські жерці заправляти камінярнями, вчили будувати (архітектури) та проводити канали з греблями (інженірне діло). Жерці Геліополю (слово це означає „місто сонця") стежили за небом і рухом світил, були астрономами. Вони стежили за сходом Сіріуса; тільки-но він з'являвся на обрію, в середині нашого червня, вони давали знати, що починається розлив; потім вони визначали строки початку хліборобських робіт і встановлювали свята для всього народу.

На картинах, що малювали єгиптяне на стінах надгробків, бачимо часто тяжку роботу простого люду: як у полі люде оруть волами, або копають землю заступами; як збірають виноград, давлять вино та зливають його; як жінки тчуть полотна без відпочинку й перерви; як наглядачі стомленого роботою робітника, що хоче відпочити, б'ють ломаками.

Один писар, научуючи сина свого, радить йому уникати важкої ручної праці й сумними фарбами малює життя робітників: „мідник день цілий на праці, а коли настане ніч, він ще все сидить і працює при світлі смолоскопу. Швець зовсім гине; йому не вийти з злиднів: залишається йому тільки гризти шкуру. Подивись на муляра: він завжди хорий, через те, що йому треба працювати на вітрі, чіплятись за карниз, що має вигляд квіток лотосу; руки його опускаються від втоми, його одіж розідрано; цей бідолах день-у-день ходить по риштуванню; ледве заробивши собі на хліб, він іде до дому і б'є своїх дітей. Досить я надивився цієї праці, я бачив скрізь тільки жорстокість, тільки жорстокість. Через це вчися, вивчися письма!“.

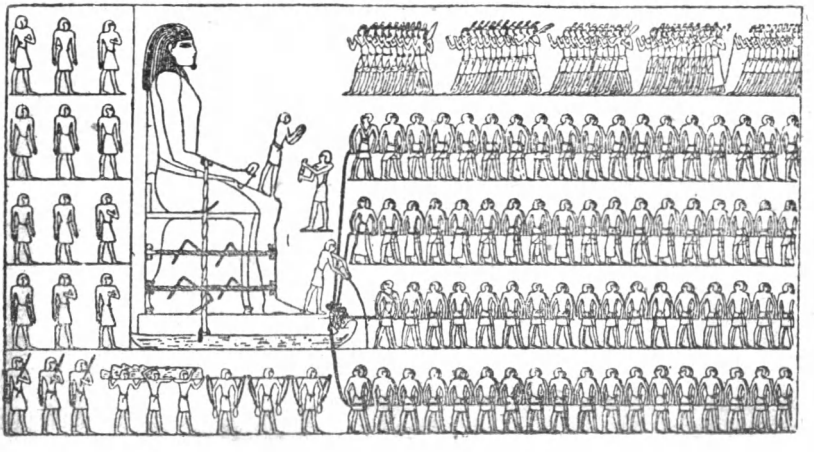

Єгипетські цегельники.

Напучення з'ясовує далі, що благородна писарська праця зберігає здоров'я, дає велику користь, веде до двірця. Навчений письма чоловік, „писар“, міг в старовинному Єгипті дістати посаду, яку хотів, відповідно до своїх здібностей: стати жерцем, начальником війська, інженіром, архітектором, намісником краю, управителем маєтку.

Царі мемфійські. Сильний володар, в якого до розпорядження була велика кількість підлеглих людей, складав з них озброєний загін і йшов завоювувати сусідні краї. Коли йому щастило забрати владу над великою країною, він ставав царем. Його малювали в особливому голівному уборі, з булавою (або скипетром) в руці. Одною Нільською долиною правили царі, які носили високий білий шолом, і охоронницею їх була богиня у вигляді шуляка; а Дельтою, на півночі, володіли царі в червоній шапці з пером; їх охороняла богиня у вигляді змії. Пів-

денні царі намагалися підбити собі Північ або Нижній Єгипет. Їм допомагав Ніл; лекше спускати плоти та човни з військом униз за водою ніж пливти з військом проти води. Переказ каже, що завоював північний край Менес. Столицею він вибрав Мемфіс, на межі двох країн, де Ніл виходить у Дельту. Яко цар усього Єгипту, він з'єднав обидві корони і почав носити біло-червону високу шапку. Всі храми і їх багацтва, маєтки богів, склади зерна, вовни та инших товарів перейшли до розпорядження царя; він став призначати для управління ними своїх слуг, у р я д о в ц і в. Володарі, що володіли краями, стали підлягати йому, зробилися його придвірними.

Робітники перевозять на собі величезну статую, (Ряди робітників намальовано один над одним; треба уявити собі, один позаду другого).

З об'єднання всіх країв склалася велика держава. Вона дуже відріжнялася від старовинних звязків та дружин. Вождь, якого обірали дикуни, міг вести за собою кілька тисяч чоловік, у царя всього Єгипту було від семи до д'евяти мілійонів підданців.

Єгипетський цар з'єднав у своїх руках величезні багатства й міг роздавати багато подарунків і ласки. Придвірні звалися „друзями царя", „таємними радниками царських наказів або таємних слів царя" та т. и. Цар підносився над усіма, як вища істота. Його вже не можна було звати на ім'я, як звичайних людей, найчастіше про нього говорили: ф а р а о н (що означає „високий дім"). На знак своєї величности цар підперізувався шкурою лева з прив'язаним ззаду хвостом, або одягав особливо довгу одежу, вішав на шию намисто, а на руки одягав браслети. Він приймав людей, сидячи на високому кріслі під дашком, звернувшись обличчям на схід сонця. Люде, яких він допускав перед себе, мусили падати на землю, стояти на-вколішки, простягати до нього, як до бога, молитовно свої руки; вони повинні були звати його ріжними почесними й високами іменнями: обранцем сонця, могутнім золотим орлом, сильним правдою, та инше.

Коли треба було намалювати царя, його малювали втроє-вчетверо вищого, ніж инших людей; і не тільки його самого, а й колесницю і коней його.

Здавалося, що такий сильний чоловік, як цар, мусив бути особливо близьким до богів. Жерці вчили, що цар—син сильнішого бога, а після смерти приєднується до богів. Думали, що цар на самоті може розмовляти з богами; цар заходив у святиню, і звертався до статуї бога за порадою, напр., чи йти йому в похід. Коли йому здавалося, що статуя киває головою, це означало „так," коли вона залишалася нерухомою, це означало „ні." В їм'я бога, свого покровителя, або праотця роду, цар ішов у похід, і йому він присвячував здобич; коли цар у гніві наказував

Сучасний вигляд „Поля пірамід;" ліворуч голова величезного сфінкса, почасти засипаного землею.

убивати полонених, це вважалося за жертву богові. Коли цар їхав вулицею, або виходив до народу, він кидав у натовп хліб, овочі або золоті перстеньки на знак того, що від нього, яко від бога, на всіх людей сипляться милости.

Після смерти царя двійник, або дух його, мусив одержати велике вічне житло. Старовинні єгипетські царі звичайно самі завчасу будували собі піраміду, для чого зганяли робітників з усього Єгипту.

Єгипетські піраміди далеко більші від найбільших европейських кам'яних могил; це цілі гори, складені з великих

обтесаних каменів; вікон немає; вузький і темний прохід веде до темної залі, де стояла кам'яна статуя царя; під нею був підземний склеп, де ховали вмершого. Великі піраміди збереглися до нашого часу; всі вони не далеко від Мемфісу, на лівому березі Нілу. Найбільшу збудував цар Хеопс, за 3000 р. до Х: вона 70 сажнів заввишки і складена майже з $2^1/_2$ міліонів великих каменів; поруч з нею майже такого розміру піраміда його брата Хефрена; недалеко від них висічений з скелі величезний сфінкс (тіло лева з головою чоловіка).

Грецький мандрівник Геродот, що був у Єгипті 450 року до Х., більш як 2000 років після збудування пірамід, оповідає з слів місцевого населення таке: 100.000 людей працювало коло піраміди Хеопса на протязі багатьох років, по 3 місяці на рік (під час розливу, коли всі селяне вільні від роботи на полі. Камінь ламали на правом березі Нілу, і річкою, під час розливу, переправляли на лівий беріг; від води люде тягли каміння лямками (в Єгипті в той час ще не було приручених коней) до виступу гір на заході, де мала бути піраміда; для того, щоб перевезти каміння, була потрібна дорога. Десять років прокладали дорогу, возили камінь і викладали підземні склепіння для надгробку. Саму піраміду будували 20 років.

Старовинна дерев'яна статуя наглядача царської будівлі.

Майстрі, що тесали камінь, ліпили статуї, розмальовували малюнками мури надгробків, були учнями школи при храмі мемфійського бога Пта, охоронця мистецтва. Всіма роботами керував головний жрець цього бога. Навкруги царського надгробку розміщували кам'яні могили царських родичів і придвірних, що, як особливу ласку, діставали право бути похованими близько до фараона.

Цар вимагав від своїх підданців не тільки праці, але й постачання ріжних продуктів і товарів. Населення кожного краю виплачувало йому податок хлібом, золотом та иншим. Збірати податок, завідувати складами, набірати до війська людей, і додержувати порядку він доручав своїм намісникам та приказчикам. При них були, як у великих царських або богових маєтках, численні писарчуки, що вели докладний відчит і перевірку одержаних прибутків, а також і видатків. Своїх придвірних, челядь і урядовців цар нагороджував продуктами, одежою, посудом, землями й оздобами. Величезна кількість ріжного добра звозилась в царські склади, магазини; з них видавалося все потрібне його підлеглим.

Тебські царі. На протязі кількох віків усі підлягали мемфійським фараонам. Але біля 2300 р. до Х. вони втратили владу над країною. Володарі й намісники відмовилися слухатися фараонів і почали збирати податки для себе замість того, щоб відсилати їх цареві. Єгипет роздробився на удільні князівства.

З удільних князів особливо всилився володар міста Теб у верхній або південній частині Єгипту, де Ніл робить закрут і підходить близько до аравійської затоки. Тебці проходили пустиню, що відділяла їх від моря, недовгим шляхом, де йшли валки, і потім пливли на караблях у країну Пунт (сучасні Абісінія й Сомалі). Коли тебські князі розбагатіли від торгівлі, вони зібрали велику армію, завоювали инших володарів і зробилися фараонами всього Єгипту від порогів до Середземного моря.

Тебські фараони поширили свою владу далеко за межі Єгипту. Цар Сезостріс зробив кілька походів на південь, за пороги, в Нубію, де жило плем'я чорних негрів; єгиптяне знайшли в їхній країні богаті золоті рудні й примусили місцеве населення працювати на себе, здобувати саморідки й промивати золотий пісок. Той-же войовничий цар, повів своїх вояків через Суецьку шию в Азію. З давніх давен у єгиптян був збудований довгий мур впоперек шиї між Середземним морем і Аравійською затокою, недалеко від-

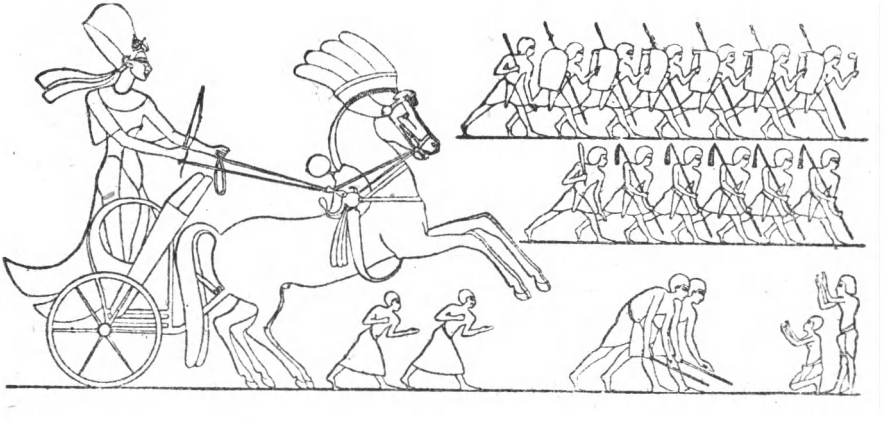
Тріумфальні ворота в Тебах.

сучасного Суецького каналу. Мур цей був заслоною від кочовників, бедуїнів, як вони звуться зараз. Азіятські кочовники, проте, проривалися через великий мур. Сезостріс вирішив пройти далеко в глибину азіятських степів, щоб остаточно зламати неспокійних сусідів. Під час своїх походів він завоював країну Ханаан, в якій потім укріпився нарід ізраїльський.

В біблії країна Ханаан описується, як надзвичайно багатий край, що тече медом і молоком; розвідка, що вислав Мойсей, принесла показати гроно винограду, яке довелося тягти двом, таке воно було важке. Один єгиптянин часів Сезостріса, що довго, жив у Ханаані, про цю країну каже: „там були інжір і виноград

і було більше вина, ніж води. Багатий був мед цієї країни і багато було масла, ріжні овочі на деревах... у мене було варене м'ясо і смажені гуси, а також дичина з пустині, яку ловили в западню, крім тієї, що загонили для мене ловецькі собаки".

Син Сезостріса, Аменемхет, збудував великі спорудження в оазисі Фаюм, що лежить на захід від Нілу, недалеко від того місця, де він вступає в рівнину Дельти. Це низьке місце затоплювалося при разливі рукавом Ніла (в наші часи воно зветься Йосипів канал). Аменемхет звелів загородити греблями ущелину, яка була зроблена серед високих скель потоком і була входом до оазису; болота, що були на цій низині, висушили; воду відвели в басейн, почали рівномірно розподілювати її по полях оазису. Через це Фаюм зробився найбагатійшим і найврожайнішим краєм Єгипту.

Виїзд єгипетского царя. Праворуч угорі—його сердюки (гвардія). внизу чєлядь ломаками прокладає дорогу, нарід вітає царя.

При вході в оазис на кручі Аменемхет збудував свою піраміду; недалеко від неї стояла величезна будівля для всіх єгипетських богів, яку греки називали лабіринт. Вздовж всієї кам'яниці тяглася одна стіна, до якої прилягали портики, цебто чотирікутні двори, обведені колонами. Портиків було стільки, скільки країв у Єгипті, і всі вони складали одну суцільну анфіладу. Кожен край ставив у портикові свого бога-охоронця; на святках і в празники збіралися сюди найстарші з країв і молилися кожен в своїй богомільні. Але перш, ніж дійти до цього святого місця, треба було пройти криту галерею, яка складалася з великої кількости колон і ходів між ними; ходи були такі переплутані, що без провідника чужинець не міг не ввійти, не вийти з колонади. Потім греки стали називати „лабіринтом" зачарований палац, в якому можна було заблудити.

Уявлення про богів. В думці єгиптян про богів з'єдналися рештки старовинних віруваннів з новими поняттями людей. В кожній окрузі й місті шанувався свій бог або богиня—охоронці, були свої обряди для їх вшанування і свій спо-

сіб малювати їх. Одну рису старовинні єгиптяне особливо зберегли, а саме уявлення, що бог може приймати вигляд тварини, що душа його може втілюватися в звіра, птаха та т. и. У наслідок цього в різних округах вважали за святих тварин крокодилів, кішок, ібісів, гадів і т. ин. Найбільш шанували в Єгипті чорного бика Аписа, з білою плямою на лобі, держали його в Мемфісі в особливому святому місці. Богів малювали й ліпили здебільшого у вигляді тварин або людей з головами тварин, яструба, ібіса, корови, барана та инших.

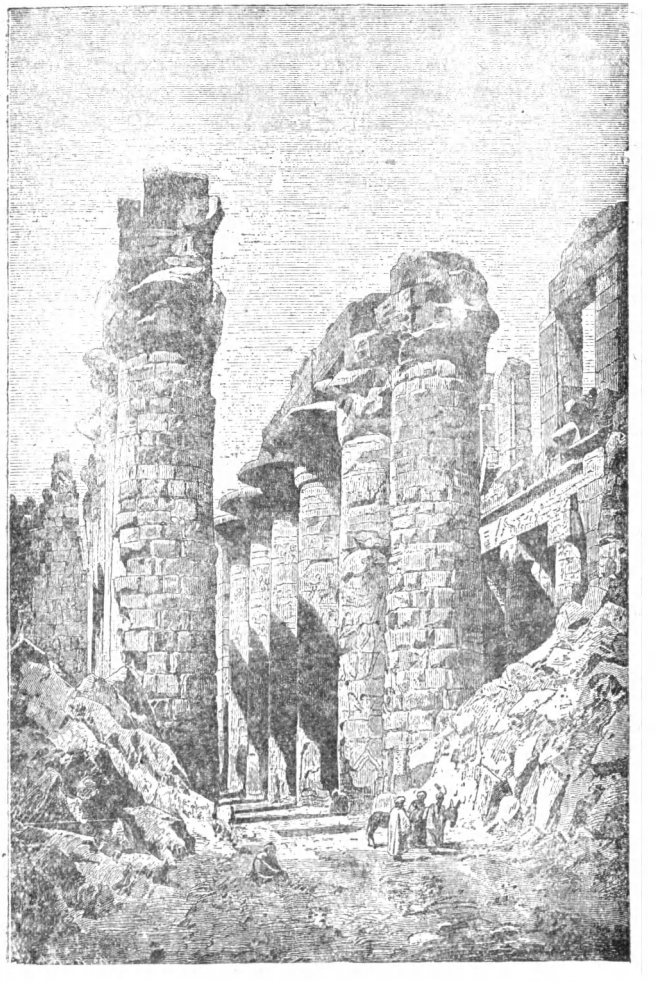
Де-які боги були відомі по всьому Єгипті. Оповідали, що бог півдня Хор (мав вигляд яструба), довго воював з богом півночі, Сетом. Похмурий Сет вириває у світлого Хора око (сонце), але Хор, все таки осилив його. Окрізь також шанували могутнього водяного духа, що мав вигляд крокодила; місяшного бога Тоута, що встановив пори року та існуючий лад на землі, винайшов мову, письмо, володів всіма таємницями світу, мудро вказував всім богам і людям їхнє діло; Озириса, бога підземного, що дає ріст траві й деревам, через які виходить з землі його дух.

В різних місцях показували останки бога Озириса, якого убив і розідрав злий Сет: богиня Ізида (її малювали з головою корови або в короні з рогами), дружина Озирисова, поховала його; син Озирисів, Хор, чарами знову оживив свого батька, але тепер уже він царствує над мертвими. Инші боги також терплять муки, вмірають, мають могили, але знов відроджуються, живуть і царствують вічно. Сонце народжується що-ранку, о півдні воно доросле, а над-вечір старіє, вмірає. Що-року були свята народження бога, найвищого розквіту його сил і смерти. Під час свят жерці храму й люде особливо святого життя несли в святому поході образи бога або везли їх річкою на прикрашених кораблях. Иноді відбувалися театральні вистави; жерці були військом бога, що готове було відігнати ворогів його, або складали хор, який оплакував його муки.

Серед жерців були вчені, що звільнилися від старовинних забобонів і прикладали сил до того, щоб створити спільну віру для всіх єгиптян. Вони вчили, що над богами окремих міст підноситься одно божество, добротворець людський. Найретельніше проповідували цю віру жерці соняшного бога Ра в місті Сонця, недалеко Мемфісу. Вони склали гімн на славу свого бога, в ньому говорилося: „Живе сонце, ти сходиш в усій красі на небесному обрію. Проміння твої обіймають всі країни, що ти створив. Ти, великий Ра, покоряєш їх своєю любов'ю. Ти створив землю, як сам бажав, з людьми, стадами і всіма створіннями, все, що єсть на землі, що ходить на ногах, плаває у воді й літає на крилах. Ти створив Ніл в глибині і привів його сюди з волі своєї, щоб годувати людей. Всім далеким країнам ти дав пропитання і примістив Ніл на небесах, щоб він дощем спускався до них. Він підіймає хвилі в гірських потоках, як океан, і увлажає їхні поля. Які прекрасні постанови твої, владико вічности!“

Нарід, який жив у нільській долині, думав, що країна ця є серединою світу; земля плаває у великому океані; небо — рівна стеля на чотирьох стовбах і краями своїми лежить на високих горах; з стелі, як лихтарі, виснуть зорі. Небо уявляли також у вигляді величезної корови, що чотирьома ногами стоїть на землі: на півночі, сході, півдні та заході підносяться чотирі гори, а на них лежить небо.

Віра в тогосвітнє життя. На картинах і будівлях єгиптян видко, що найбільше їх цікавила думка про продовження життя після смерти. Ціла половина Теб, все, що є на лівому західньому боці Нілу, складається з „міста мертвих“. Це кладовище, в якому могили — просторі, міцні житла,

Подвір'я єгипетського храму.

міцніші ніж будівлі для живих. Вони повні ріжних річей, статуй, малюнків, написів і молитовних листків, з яких ми дізналися про вірування єгипян. В цих віруваннях перемішувався жах людей живих перед помершими, острах за власну долю й надія на краще існування на тому світі.

Єгиптяне думали, що між добрими та злими духами завжди провадиться боротьба за життя людини. Хворість і смерть — це перемога злих духів. Але демони не остаточно беруть гору, по той бік ще продовжується суперечка добрих і злих сил. Перші охороняють, другі намагаються знищити ту частину людської істоти, що покинула тіло підчас смерти. В цій боротьбі кревні й приятелі помершого можуть допомогти йому так само, як допомогають хворому за життя, чарівними словами та молитвами, що мають таємничу силу. Граматок з цими молитвами знаходять велику кількість у єгипетських могилах.

Дуже яскраво уявляли собі єгиптяне потойбічний світ, в якому мандрує померший. Цей небесний світ дуже подібний до земного. Посередині його тече великий небесний Ніл, а ним щоденно пропливає бог сонця, який сидить у закритій альтанці на кораблі; коли стемніє, він повертається нічною річкою на схід, і звідси знов починається йому денна дорога. Подорож сонця здавалася єгиптянинові подібною до життя людини: в ній так само змінюються народження, життя й смерть. Сонце, що зайшло, це — померший бог, який спустився в пекло, в підземне царство. Корабель його пливе між похмурих темних берегів, де засіли злі духи, найстрашніший величезний гад, що готує загибель сонцеві; але в останній мент сонцеві друзі кидаються на ворога й заковують його в ланцюги.

Статуя з дерева, мала розмір людини, мумію з якої вкладали в неї.

Померша людина може за допомогою молитов і обрядів, що виконують живі, бути разом з сонцем, душа його може щасливо прохопитися з сонцевим кораблем крізь ніч і відродитися до нового ранку; вона може також у вигляді птаха полетіти в небесну країну. Для того, щоб полекшити цей перехід, померших ховали на західньому березі Нілу й клали лицем на захід сонця; так вони могли швидче побачити той світ. Далекий захід, куди йде сонце, вважався за щасливу країну душ, що перейшли до иншого життя. Багато людей намагалося забезпечити собі могилу в святому місці Абідосі, де була головна могила підземного бога Озириса; ці люде вірили, що на святій землі їхні тіла будуть під охороною бога і разом з ним відродяться до нового життя.

В похороні єгиптян відбивається думка про тогосвітню людську долю. Коли робили померщому велику кам'яну могилу, то

сподівалися, що й дух його або двійник, який за життя був у його тілі, знову вернеться в нього. Тому дбали про те, щоб забезпечити йому міцне житло з прибраними й прикрашеними покоями, одежу й посуд, свіжу їжу, особливо, питво, инакше він буде страждати від голоду й спраги й почне турбувати живих людей.

Щоб привабити двійника, становили кам'яну статую померщого; особливо художньо робили на ній обличчя. Одночасно намагалися зберегти тіло, в якому двійник мав знайти своє попереднє житло. Це породило звичай з трупів робити мумії: виймають середину, заливають асфальтом, обв'язують тканинами й кладуть у деревляну розмальовану труну (статую), яка має вигляд повитого чоловіка. Мумії цілком висихали: в такому вигляді дійшли до нас тіла де-яких єгипетських царів. На стінах могил робили опуклі й розмальовані наїдки, квіти, одяг, речі вжитку. Багатому володареві клали в могилу дерев'яні або кам'яні фігурки робітників зі знаряддям у руках: вони мусили на нього працювати: орати, возити мішки, варити їжу та т. ин. Для розваги померщого малювали картини справжнього життя, напр., полювання в Нільських очеретах, бенкети й танки.

Звичайний чоловік, який не мав багацтва і не міг всього цього зробити, обсипав тіло померщого сіллю й закопував у землю. Здавалося, що на тому світі ті, що померли бідними, мусили жити гірше, ніж багаті, так само, як це було й на землі. Але, між иншим, жерці втішали бідних обіцянками чарівної

Суд Озириса в підземному царстві. Ліворуч бог Анубіс (з головою шакала) уводить душу. Біля терезів, де зважують серце померщого, знову Анубіс, поруч дивовище, яке ковтає грішні душі. Від терезів праворуч Тоут (з головою Ібіса) пише літопись життя; поруч душа, яку Хор (з головою яструба) веде до Озириса.

молитви: „Нехай буде богові Озирису принесена царська жертва, щоб він дав небіжчикові 1000 биків, 1000 гусей, 1000 хлібів та т. ин“. У могилу клали довгі записи з докладними побажаннями такого роду.

Добробут померщого, таким чином, залежав від щедрости його кревних або від уміння жерця, який читав молиту. Але разом з тим у єгиптян народилася й вища мета; померщому буде

віддано на тому світі за діла його. Душа йде за сонцем і становиться перед судом у підземному царстві. Там сидить справедливий суддя Озирис, бог, що сам потерпів і вмер. Він розглядає все життя душі, що стоїть перед лицем його, і виносить присуд. Через це в могилу, як виряжали вмершого, клали особливий молитовник, де докладно було зазначено, що має відповідати душа. „Я не обманював нікого, я не перебував у безділлі, я не відбірав раба від пана його, не мучив вдов, не грабував могил, не вбивав на полюванні святих тварин, я чистий, я давав хліб і воду жебракам, одежу голому, я жертвував богам і годував померших“. З цієї відповіді видко, які заповіді переступити вважалося у єгиптян за найбільший гріх.

Письмо. Малюнки на стінах здебільшого мають пояснюючі написи. Греки, що бували в Єгипті, пізніше назвали ці написи гієрогліфами, цеб-то святим письмом; вони думали, що це якісь таємничі знаки, загадки, що заховують думку. Але, в дійсності, це була звичайна абетка єгиптян, тільки складніша, ніж наша. Нею списано несчислимі листки папірусу (папір, сплетений з волокон єгипетської тростини).

Письмо почалося з того, що люде намагалися намалювати речі, про які говорили. У дикунів часто який-небудь малюнок мусить уявляти собою цілу умову; напр., малюнок озера, в якому плаває риба, а на обох берегах стоять люде,—означає, що двоє сел умовилися спільно ловити рибу в такому то місці. Можна зробити кількома рисами образ ріжних річей та істот, напр., людини, птаха, лева, заступа, зірки. Слова „день“, „молитва“, „сила“ намалювати неможливо; їх доведеться тільки нагадати малюнком: день кружечком, що означає сонце, молитву — людиною з піднятими до богів руками, силу—фігурою бика та т. ин. З такої абетки слів почали єгиптяне. Ходу вони малювали двома ногами, що йдуть; яструб, присвячений Хорові, означав, взагалі, бога або царя (на прикладеному малюнкові яструб у царській високій шапці); врожайна земля малювалася у вигляді смужки й крапок під нею (кора землі й насіння). Неродюча—у вигляді зубчастого муру (кам'янисті горби). Це був дуже не вдосконалений спосіб писання. Доводилося придумувати дуже багато знаків,—скільки слів, стільки й знаків. При тому, коли ці фігури й знаки ставилися поруч для того, щоб висловити цілу думку, звязок між ними був неясний; не можна було означити те, що ми висловлюємо відмінками, закінченням дієслів, управою слів.

Знаками можна було користуватися ще в инший спосіб. Можна не тільки бачити в знакові фігуру речі або заміну поняття, можна також промовити означене знаком слово, й чути в ньому певну співзвучність. Коли звикнути звязувати з якимнебудь знаком певну співзвучність, можна буде вживати того самого знаку скрізь, де ця співзвучність здибається, хоча-б зміст слова був инший. Вимовляючи слова, легко помітити схожі

склади: коли кожному складові дати особливе означення, можна буде висловити всі відміни мови. У єгиптян „гуска“ ставилася замість „син“, через те, що обидва слова звучали однаково, се; „лютня“ (нофре) годилася для слова „добрий“ та т. д. На цьому способі заснований наш ребус. Але те, що тепер лишилося як іграшка, було тоді загальним правилом письма. Цю абеткускладів єгиптяне почали також пристосовувати до старої абетки слів. Число знаків в ній було далеко менше, ніж у першій. Ще пізніше вони розділили й склади на звуки й почали кожен звук означати окремим знаком.

Але все горе було в тому, що в них залишилися знаки з усіх трьох абеток; поруч з останньою абеткою, схожою на нашу, вони продовжували вживати й старих способів писання. Уміння писати було й залишилося дуже складним.

В цьому вмінні писати помітно виявилась одна риса єгипетського народу. Серед нових винаходів, надзвичайного мистецтва в будівлях, малюванні й скульптурі (різьбярстві), серед високих понять у єгиптян залишилися в силі старі звичаї й погляди: вони татуїровалися, почасти вживали кам'яного знаряддя, зберігали тіла померших і годували їх, уявляли собі богів у вигляді тварин. Користувалися дитячою абеткою. Все це відтворювалося протягом віків старанно й точно, хоча зміст багатьох старих звичаїв щез і забувся.

Титул єгипетского фараона (старовинними знаками).

Передня Азія. У відмінному від єгиптян становищі були освічені народи, які жили в Двуріччі, цеб-то в рівнині рік Єфрату й Тигру.

Країна, яка лежить між Середземним морем і цими річками, на півдні непомітно переходить в Аравійський півострів. Середина цього великого чотирікутника, так званої Передньої Азії, є великий Аравійський степ. На краях його лежить на півдні Щаслива Аравія, на заході—Сирія (південну частину складала земля Ханаан), на сході—Сенаар, або Вавілонія, край нижнього Єфрату й Тигру. Ці три країни здавна оселяли хлібороби й садівники. Через те, що країни ці відкриті зо степу, войовничі степняки-кочовники часто грабували заможніх і мирних сусідів, а часом, зібравшись у великій кількості, завойовували їх.

Сенаар біднішій ніж Єгипет на рослини. Винограду й маслин в ньому немає; ріжного дерева зовсім мало. Але дуже багато родилося в ньому хліба. Велику користь мали з фінікової пальми: з її плодів робили борошно, вино, цукор, оцет; волокнисті частини йшли на тканини; кісточки вживалися замість вугілля в кузнях, або мололися для годівлі

худоби. В стародавній пісні говорилося, що пальмою можна користуватися на 360 ладів.

Рівнина вздовж двох великих рік, по суті, була продовженням великого внутрішнього степу; на протязі кількох місяців в ній була нестерпна спека, і все висихало. На кінець весни вона перетворюється в країну потопу; води Єфрату й Тигру розливаються широко й місцями навіть з'єднуються. І тут, як у Єгипті, потрібна величезна робота, щоб перетворити болото, яке залишається після розливів, у пишні сади та врожайні поля. Численні канали, озера, щоб одводити воду, греблі й водопідйоми було так само майстерно зроблено, як і в Єгипті. Насипи вздовж каналів викладалися міцними мурами й обсаджувалися пальмами, які давали дорогоцінну в цій країні прохолоду. Там, де канал мав пройти через болотяну місцевість, або де два канали перехрещувалися між собою, водотік приміщували в кам'яних трубах або на перекаті, який спірався на великі стовпи. Канали функціонували протягом цілого року, вони служили для передачі зрошення і разом з тим були гарним шляхом для човнів - кораблів.

За наших часів, після численних навал та панування кочовників в цьому краю, коли сліду не залишилося від величезних водяних споруджень, країна має вигляд голого, безрадісного степу, місцями вкритого величезними болотами. Не видко в ній руїн міст, храмів та гробниць. В рівнині Єфрату нема того надзвичайно міцного будівельного матеріялу, якого стільки в Єгипті: мармору, граніту то-що. Населенню країни доводилося робити матеріял для будинків, храмів і гребель з глини: будівлі їхні були з цегли. Через те вони й не витримали впливу часу, як в Єгипті, і скоро зруйнувались. Часто від величезної будівлі залишається тільки слід у вигляді горба землі або купи глиняних черепків.

В той час, коли в Єгипті виникла велика держава, в південній частині Дворіччя, в Сенаарі, жили сумери, що, як і єгиптяне, вміли писати.

Сумери не схожі на пізніших вавілонян та ассіріян, що схожі на євреїв та арабів і належать разом з ними до семітичної раси (назва семітів од Сема або Сіма, старшого Ноєвого сина). Сумери голили обличчя й голову; мали довгі гострі носи та косі очі, як у монголів; були присадкуваті, коренасті. Вояки запиналися волохатою шерстяною матерією; верхня частина тіла була гола, а через плече перекидали шматок матерії.

Сумери збудували де-кілька великих міст, між ними Ніппур, де стояв храм, подібний до піраміди; він мав вигляд широкої башти, що підносилася сьома уступами. Коли один з патесі (князів сумерських) перемагав сусідів, робився царем всієї чорноземної надморської країни, він ішов у Ніппур, щоб здобути ласку бога Бел-Елліля. Цар давав великі подарунки храмові та жерцям його; коштовні речі складали в скарбницю храму. Цар приміщував, щоб усі бачили запис про подвиги свої: „На чолі

боголюбивого війська, рясного, як трава, переміг я землі від сходу сонця й до заходу; бог Елліль відкрив путі мені і вирівняв дорогу від Нижнього моря Тигру й Єфрату (Перської затоки) до Верхнього (Середземного)".

Коло того часу, як зміцнилося Тебське царство, на Єфратську рівнину з степу насунули кочовники з семітського племени Амурру. Вони відняли у сумерів оброблену землю та їхні багатства. Тоді загинуло багато, чого досягли освічені тубільці для свого добробуту, але багато зайди й від них перейняли. Завоювання це мало ще один наслідок: культура, цеб-то винаходи, звичаї та поняття освічених народів, переходила далі, поширювалася з однієї країни в другу.

Хаммурабі, цар вавілонський. Степняки з племени Амурру зруйнували старі селища сумерів, але й самі зробилися осілі й збудували нові міста вгору по Єфрату й Тигру. Між ними найзначніше було Вавілон (слово означає „ворота божі") в тому місці, де до Єфрату близько підходить Тигр. Вавілон піднявся одночасово з Тебами. За 2000 р. до Х. царем у ньому був Хаммурабі, нащадок степових вождів.

Хаммурабі пройшов з своїм військом вгору по Єфрату і від західнього закруту великої річки до Середземного моря. Всі округи, що лежать на північ і схід від Аравійської пустині між Середземним морем і Перською затокою,—підлягали йому. Для того, щоб завжди мати на поготові військо, Хаммурабі роздав своїм воякам ділянки землі з селянськими хатами; вони мали содержати себе з хліборобства і з'являтися, коли цар покличе на війну. Військові не мали права продавати свою землю; на випадок смерти вояки, дружині його залишалося $^1/_3$ ділянки, щоб вона могла виховати сина для служби цареві. Хаммурабі звелів записати, що „після заколотів, які зруйнували нарід, він направив водотік рік і каналів, зібрав збідніле населення, що розбіглося, і дав йому можливість знову жити й годуватися, в той-же час охороняв їх від ворогів". Найбільший канал, що викопали за нього, був названий: „Хаммурабі—благословення народу".

Торгівля Вавілону. В нижній частині Дворіччя земля була надзвичайно врожайна, і багато людей працювало, обробляючи її. Але поруч з хліборобством був і инший значний промисел. В той час, як долина Нілу замкнена, рівнина по Єфрату й Тигру відкрита з усіх боків. Відусюди сусіди могли приїздити за товарами, або привозити свої. У жителів рівнини не було металів, каменю, будівельного дерева; ці матеріяли привозилося з гірських країн, з півночі та сходу. З степу кочовники, що не мають хліба, не мають знаряддя й тканин з рослин, приходили за цим у рівнину і привозили на обмін худобу, вовну, шкури. З країн південної Аравії, що лежить по другий бік пустині, ті самі кочовники підвозили золото, самоцвітні камні, ладан для храмів. Нарешті, з моря підходили кораблі з півден-

них країн Азії, особливо з Індії, з слоновою кісткою, корінням та ин. Крім плодів з свогоп оля й садів, краяне могли виплатити за потрібні їм матеріяли великою кількістю ремесничих виробів; вони виробляли килими, тканину з визерунками, металеву зброю, а особливо, посуд з глини з ріжноманітним художнім малюнком.

По країні в усіх напрямках було проведено гарні шляхи. До міст, що мали на річках і великих каналах пристані, прилягали з одного боку шляхи для валок з пустині, з другого— дороги до гірських переходів. Головне роздоріжжя цих водяних і грунтових шляхів було у Вавілоні.

Гроші. У Вавілоні та инших містах Дворіччя дуже багато купців збували вироби своєї країни, купували й перепродували чужі речі, перевозили товари. Великий обмін привів до необхідности вживати грошей.

В торгівлі потрібна мірка, якою можна встановити вартість речі. Через це вибірають такий товар, на який зручно міряти й оцінювати решту річей; цей товар становиться грішми. Ми вживаємо тепер тільки металевих грошей. За старих часів або в тих країнах, де було мало металу, або його не вміли здобути, грошима було хутро звірів, напр.: куниць, білок (старі російські гроші звалися куни, а вогули звуть карбованець— „сто білок“). У остров'ян Тихого океану грошима є м у ш л і, за які вони й купують товари. У скотарів грошима були бики, вівці та т. ин.; говорили: рабиня варта 4 бики, золоте військове вбрання—100 биків, мідне—9 биків; царський син давав 100 биків, щоб викупитися з полону.

Статую зробив сучасний французький скульптор; вона дає образ писаря, що жде роботи з готовою для писання глиняною дошкою

Але, коли люде почали здобувати метали або одержувати їх за товари, вони з охотою робили гроші як раз з цих металевих шматочків. Цьому багато причин: міцний, гарний метал завжди всім потрібний для зброї, струментів, прикрас. Далі, він не псується, він неначе вічний. Нарешті метал зручно ділити на дрібні частини; кожен шматочок його має вартість, і через це на метал зручно розцінювати й дорогі, й дешеві речі.

У своїй великій торгівлі вавілоняне вживали грошей з металів у великій кількості. Вони робили з нього шматочки однакової ваги, цеб-то м о н е т у. Иноді цим шматочкам надавали вигляд

биків або голів на спомин про старовинні гроші. В торгівлі так само ходили золоті, срібні, мідні й олив'яні цеглинки, палічки, перстені, кружалочки.

Купуючи будинок, землю, рабів, одежу, зерно та т. ин. платили готівкою. Через те, хто міг, старався зібрати більше металевих грошей. З старих часів великі запаси золота та срібла збіралися при храмах богів. Вони складалися з внесків і подарунків, але, крім того, багато людей віддавали гроші до храмів на схованку, бо комори богів мали добрі міцні двері, які кріпко зачинялися. Пізніше на зразок складів при храмах царі збудували свої магазини, комори й скарбниці.

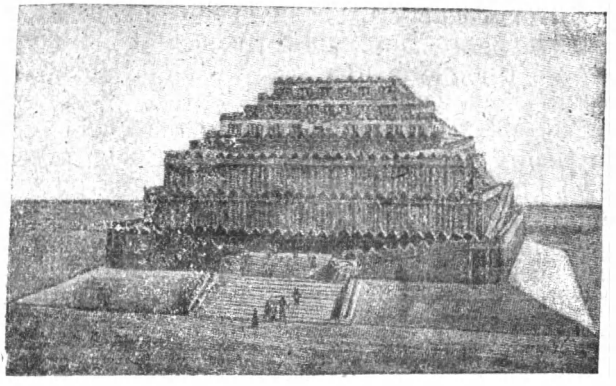
Коли виплат провадиться на гроші, майно скоро може переходити з рук у руки. При цьому часто ще можна мати зиск від купівлі й перепродажу товару. Для всякого підприємства потрібні гроші; за них можна було-б купувати матеріяли, наймати робітників та т. и. З усього цього можуть мати користь власники металів, коли почнуть віддавати свої гроші на лихву, цеб-то позичати й вимагати собі прибутку за цю послугу. У Вавілоні управителі царських складів срібла, т а м к а р и, позичали гроші купцям, і в них також можна було купити й виміняти монету.

Всі оці розрахунки вимагали точности. При всякій згоді складали писану умову. В рівнині Єфрату й Тигру знайдено в землі багато таких умов і квитків: про видачу позички, розрахунок про виплат за найми, продаж майна та т. ин.; всі їх написано нарізаними знаками на глиняних дощечках.

Писарям було так само багато діла, як і в Єгипті. Щоб не було підробок і омани, кожну глиняну дощечку вкладади в глиняний куверт і на ньому повторювали той-же напис. Коли потім заходили суперечки між тими, що складали умову, або був сумнів що до правдивости запису, верхній шар розбивали й перевіряли зміст його слів по нижній схованій дощечці. Ділових зносин так було багато, що майже у всякого чоловіка була печатка, опукло вирізана на міцному каменю, відбиток якої й був підписом: тільки найбідніші не мали печатки й замість неї залишали на дощечці відтиск своїх нігтів.

Багатство Вавілону. Правителі країни, цар, його намісники й урядовці мали великі прибутки з торговельного населення, і через це вони стежили за тим, щоб у торгівлі не було омани й утисків. Цар Хаммурабі звелів зібрати великий з б і р н и к з а к о н і в. У них докладно визначено, що виплачує орендар за землі; який штраф брати з людини, що зіпсувала греблю й тим пошкодила поле сусіда; скільки виплачувати робітникам ріжних фахів; скільки варті послуги лікаря, будівничого й перевізника товарів річкою. Впорядчик законів завжди вимагає, щоб наймачі й наймити, позичальники й довжники чесно й правильно додержувалися своїх умов; за порушення цих правил він загрожує карою. Цар нагадує, що сам великий бог „доручив йому дати країні охорону закону, щоб дужий не міг пошкодити слабому".

В Єгипті багатства здебільшого складалися з нерухомого майна; то були великі маєтки, в яких збіралися й проживалися ріжні запаси. У Вавілоні більшість багатств складалося з рухомого майна та грошей, що позволяли набувати рідкі й чужі привізні речі. Життя вавілонян було роскішніше й ріжноманітніше. Багаті люде для своєї вигоди купували рабів. Потім Геродотові, який був у Вавілоні, здавалося, що нема на світі людей, які більш, ніж вавілоняне, цінили гарне, чудове вбрання й прикраси. У високому завитому парику, у вишитій визерунками одежі, що спадає широкими зборами, у витканих черевиках, з перстенем-печаткою на пальці, з художньо вирізаною палицею в руці виходив багатий чоловік на вулицю. Греків, що звикли до простішого життя, вражали великі розміри міста та його укріп лень: зовнішні мури Вавілону були завдовжки 8 миль; їхня височінь була до 200 локтів, а ширина 50, цеб-то верх муру був схожий на широку вимощену вулицю, по якій могли їхати поруч кілька військових возів. В мурах було прорублено до 100 мідних брам. За мурами був широкий і глибокий рів, повний води.

Правдоподібний вигляд Ніппурської семиповерхової башти.

Місто було збудуване по певному плану: прості вулиці йшли рівнобіжно з р. Євфратом, инші пересікали їх навхрест і виходили на набережну річки: ці вулиці також запіралися важкими мідними брамами. Ріжноманітний натовп людей ріжних станів і ріжних націй вештався по вулицях, заповнював базари на майданах. Над житлами підносилися величезні кам'яні храми богів. Вони будувалися на широкому квадратовому насипові й підносилися вгору уступами. Чим вищий був поверх, тим вужчий квадрат він уявляв собою. Кожен поверх був вимальований особливою фарбою і блищав золотом. Входи до храмів і двірців неначе охоронялися величезними висіченими з каміню крилатими биками з людськими головами.

Оповідання про створення світу й про потоп. Написи й малюнки, які знаходять у рівнині Євфрату, оповідають нам не тільки про ділове життя вавілонян. Ми довідуємося про їхнє розуміння світотворіння, про божества, про тогосвітнє життя.

Оповідання про творіння світу переказує, що дивовище Тіхамат, що царювало в морі хаосу, породило спо-

чатку старших богів, а потім молодших, які почали утискувати старших. Тоді Тіхамат здалася на благання старших богів, породила велетнів, драконів, гадів, лютих псів, і вирішила ними знищити молодших богів. Бог Ану скликає своїх братів і сестер на великий бенкет, де вони радяться. Мардук, бог весняного сонця, згоджується битися з дивовищем хаосу. Він заплутує його в сітку, кидає в нього блискавки й розбиває на дві половини: море небесне й море земне; на тому й на другому він закріпляє землю. Потім він сипле насіння життя на землю, створює рослини, тварини й людину з грудки землі.§

Думка, що спочатку все було вкрито водою, і все виникло з води, видимо, всилена картиною щорічних весняних розливів, після яких відроджується життя: з картини весни щорічної, уявляли собі й першу весну на землі; через те—бог творець—весняний бог. Ще цікава й друга риса в поняттях вавілонян: світ небесний схожий на земний, мапа його така сама: там—великий океан, цілком так само і внизу земля тримається за великому морі; на небі так само дві головні річки, Євфрат і Тигр, і там є свій Вавілон, свій храм Мардука та т. и.

Розливи всиляли ще инший переказ—про великий потоп. Одного разу боги розгнівались на рід людський і вирішили знищити його, наславши великий грім з блискавкою та зливу. Але морський бог, мудрий Еа, змилосердився над своїм улюбленцем Утнапіштим і порадив йому збудувати корабель, забрати туди своїх кревних, всі породи створінь і насіння рослин. Корабель буря сім день ганяла по воді; його жителі висилали голуба, ластівку, крука одного за другим, щоб довідатися, чи не спала вода. По скінченні потопу життя на землі відродилося знову.

Фігурка демона, що дає образ сухого й шкідливого південно-західного вітру: її чепляли над дверима, щоб огидливий образ демона відігнав його від будинку.

Як вавілоняне уявляли смерть, пекло та рай. Поняття про смерть і про той світ у вавілонян були трохи инші, ніж у єгиптян. Смерть здавалася їм найбільшим злом і жахом. Вона „не відпускає на волю“ і „як билиноньку“ підкошує життя, „кидає в тяжкі кайдани“, „прохромлює ножем“. Вся величність і сила світу щезають разом зі смертю. В оповіданні про богиню Іштар, що дає всяке щастя й радощі на землі, переказується, як саму богиню примусили спуститися в пекло й витерпіти муки; з неї зірвали її вінець, всі прикраси, її закували в ланцюги: її прекрасне лице й тіло

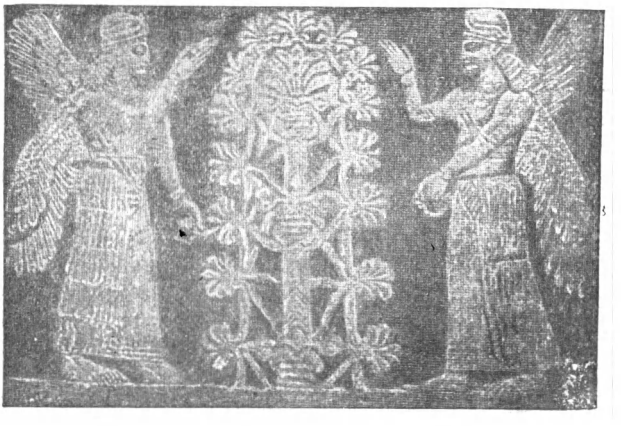
вкрилося болючими ранами, її серце й голова були розбиті немічю. Так само розбивається й істота людська.

Огидливі духи наповнюють підземне пекло. Вони катують душі померших. Але вони також виходять і на землю; прилітають вони з страшної пустині з заходу, лютують уночі. Це дивовища, які жадають крови, все винищують, навіть статуї богів. „Вони, подібно до гадів, залазять у житла людей. Вони крадуть дружину в чоловіка, виривають дитину з рук у батька, виганяють господаря з його сім'ї. Вони переходять з села в село, крадуть дітей, виганяють птахів з гнізда, б'ють волів і ягнят; ці злі демони—дикі ловці". Вони приносять посуху, насилають хвороби; один — лихоманку, другий— чуму, третій хватає чоловіка за горло.

Фігура крилатого бика з людською головою.

Оточений злими богами та привидами, чоловік усіма силами намагається оборонитися від них. Найпевніший спосіб—виготовити образ злого духа, найподібніший до нього, і почепить цю ляльку перед хатою, щоб виглядом її відгонити самого злого духа, або, ще краще, урочисто, з прокльонами, спалити цю ляльку. Вавілоняне надавали демонам огидливих рис: вискалені зуби, роги, щетина, хвости й кіхті та т. и. З цього склалася постать демона, яка потім перейшладо європейців.

Крилаті божества біля святого дерева життя.

Але в безрадісних думках жевріла надія на позбавлення. Щороку святкується повернення з підземного царства помершого молодого бога, що його перед тим з великим плачем проводили до могили. Так може урятуватися чоловік відвічної муки та смерти. Бог весни й весняного сонця, Мардук, „милосердний", „любить воскрешати мертвих". Є „жива

вода“ в потайному місці“; хто вип'є її або побризькається нею, вернеться до життя й буде невмирущим. Далеко на заході, куди заходить сонце, є „острови блаженних“, де немає горя й смерти. Оповідання передає, як могутній цар Гільгамеш шукав шляху до них. Його приятель Ебані, з яким вони робили подвиги, загинув, його самого обхопила туга та жах смерти, але він не хоче вмірати; він хоче визволити товариша з пащі смерти та взнати тайну безсмертя. Він іде на захід. Гільгамеш має надію знайти свого предка, улюбленця богів, Утнапіштім, якого боги живцем забрали в земний рай. Він проходить страшні ущелини, зустрічає біля входу до гори величезних людей-скорпіонов, іде в горі в в цілковитій темряві. Вийшовши, знаходить чудовий сад; у саду стоїть божествене дерево, на якому сяють плоди, як самоцвітні камені. Нарешті він доходить до великого моря смерти; через нього ходить тільки сонце й нема як переправитися. Але Гільгамеш знаходить човен і після тяжких зусиль дістається на другий беріг. Тут він оповідає невмирущому предкові про свої муки. Той насилає на Гільгамеша чарівний сон і велить відвезти до джерела життя: Гільгамеш добуває з дна морського чудотворне дерево життя, що дає людині безсмертя. Виряжаючись у подорож назад, Гільгамеш бере з собою рослину, але по дорозі дерево викрав гад. Гільгамешові щастить ще викликати тінь товариша, але той оповідає тільки про сумну долю померлого.

Бог Мардук бореться з злим духом.

Священна наука вавілонян. Найкращий захист від злих духів, які оточують людину вавілоняне думали знайти у великих світлих богів, що царюють на небі і з'являються в світилах: сонці, місяці та п'яти ясних планетах, які видко простим оком (їх лагинські назви—Меркурій, Венера, Марс, Юпітер та Сатурн). До цих сьоми вищих сил зверталися з молитвами й проханнями: їхню волю, їхні вказівки люду читали в рухові світил.

Вавілонські жерці почали докладно вивчати небесні явища; у них з'явилася дуже складна й трудна наука. Вони склали календар, який перейняли потім європейські народи. У Вавілонському календарі з'єднано лічбу часу по видимому рухові сонця й по рухові місяця. За рік взяли час, в який сонце проходить по вели-

кому поясові неба (екліптіка). Рік поділили на 12 частин, по 30 день у кожній, згідно з часом, в який проходить своє коло місяць (до цього часу в європейців місяць і той час, за який він проходить своє коло, означаються однаковим словом—м і с я ц ь). На річному небесному колі сонця ці 12 частин відмітили великими сузір'ями (Телець, Близнята, Рак, Лев та т. и.). Далі, кожному з великих сьоми богів був присвячений окремий день, і, таким чином, місяць поділився ще на чотирі тижні. Вавілонський семиденний тиждень перейшов потім до всіх європейських народів і в де-яких зберіг навіть свої старі назви днів від світил (по-англійському неділя—sunday, цеб-то день сонця, по-французькому—lundi, mardi, mercredi—дні місяця Марса, Меркурія).

З усіх небесних явищ людину особливо вражають затемнення. Коли на чистому небі затягається плінкою ясне обличчя бога-світла, люде були певні, що мають бути якісь величні або жахливі події. Вавілоняне пильнували, щоб помітити ті терміни, в які повторюються соняшні й місяшні затемнення, і навчилися їх провіщати.

Вони точно виміряли очима видиме небо; вирахували, що в час рівнодення сонце на небесному півколі від сходу до заходу укладається поперечником свого кружка 180 разів (3×60). Вони стали ділити всяке півколо на 180, а всяке коло—на 360 частин (2×180 або 6×60). Число 60 стало одним з святих чарівних чисел; воно було прийнято у вавілонян за основу рахунку, як у нас 100. Година поділялася на 60 минут (хвилин), минута на 60 секунд. Ці поділи кола й години також перейшли до нас.

При всій докладності обчислень вавілонських жерців їхні уявлення про світобудову були не певні; вони думали, що сонце що-дня, дійсно, котиться через усе небо і вночі проходить під землею, що всі світила кружлять навколо землі, яка непорушно стоїть по середині світу. Числа й міри не були для них звичайними значками: в світовому порядкові й земному житті мусили повторюватися чарівні числа три, сім, дванадцать, шістдесят. Світ складається з двох великих частин: небесного царства й точнісінько скопійованого царства земного. Кожне складається з трьох шарів один над одним: вода, земля й повітря. По твердому небесному поясові або по греблі небесній ходить сонце й инші світила.

Далі, вавілоняне вірили, що небо—велика розгорнена книга, в якій учений може читати все, що є і буде на землі. Коли небесний світ зовсім так само впорядкований і поділений, як земний, то події, що відбуваються в ньому, мусять точнісінько так повторюватися на землі. Треба тільки уважно помічати все, що відбувається на небі, і знаходити в усіх знаменнях справжній зміст. З'явлення на край-небі однієї планети може означати врожай, схід другої—напад ворога. Є щасливі, і є зловісні світила, буває щасливий і грізний їх розполог. Марс,—червона зоря,—здебільшого несе лихо, Юпітер,—біла,—віщує щастя. Доля царського походу залежить від того, що скажуть зорі. Долю кожного чо-

ловіка за-вчасу визначено на небі і при народженні, напр., царського сина, примічали розполог світил і пророкували про його життя. Вавілонські віщуни що-дня сходили на високі башти богів, стежили, записували й ворожили.

Вавілоняне прикладали науку, яку не самі винайшли. Більшість знання й спостережень перейшли до них від старовинного народу сумерів, що жив по нижньому Євфратові. Сумери придумали абетку; на їхній мові були вперше записані гадання, порядок небесних явищ і календар; для того, щоб узнати ці відомости, вавілоняне мусили вивчити чужу старовинну мову, складати до неї пояснення, граматики й словники. Самий шлях до науки, таким чином, був дуже важкий і складний.

Титул Вавилонського царя: „Цар чотирьох кінців світу".

Вивілонський спосіб писання був не схожий на єгипетський; для звичайного писання брали не папір, а тоненькі дощечки, і по сирій ще глині надавлювали гострим різцем: через це робилися борозенки, схожі на гвіздочки або клинці, тому цей спосіб зветься тепер клинописом. Правдоподібно, що так само, як у єгиптян, писання вавілонян почалося з малюнків; в де-яких знаках можна пізнати зірку, бджолу й т. ин. Але при їхному способі швидко писати на мнякій глині, нариси малюнку були неясні; і скоро первісні фігури було забуто, залишилися просто умовні знаки для слів, складів і звуків.

Дощечки, на яких писали, висихали, і їх можна було зберігати протягом довгого часу. Ціла книга мала вигляд стовпчика, складеного з цеглин. Розкопуючи могили й сміття на місці старих міст Дворіччя, європейці знайшли велику цегляну книгозбірню. Вона належала цареві суміжної з Вавілоном Ассирії. Ассіряне перейняли науку й мистецтво Вавілону, і цар ассірійський Ассурбаніпал, що жив майже на 1500 років пізніше за Хаммурабі, приклав багато зусиль до того, щоб зібрати старовинні й нові книги, в яких було записано оповідання, молитви, спостерження над небом, гадання.

Азіятська держава єгиптян 1500–1200 р.

Через 200 приблизно років після Хаммурабі степняки по всій Аравійській пустині розпочали сильний рух. Великі орди, під керовництвом хіксів (пастухів), вирушили через Суецьку шию на багату врожайну Дельту Нілу. Хікси завоювали хліборобський Єгипет, але не зробилися осілими, їх султан разом з головними ватажками залишився серед Дельти у великому таборі Аварісі, де вони ховали награбований скарб; за даниною хікси посилали збірачів, що мали державні печатки. Тільки тебці на півдні Єгипту залишилися незалежними.

Майже сто п'ятдесят років панували хікси над долиною Нілу. 1580 р. до Х. тебський фараон зібрав силу, взяв приступом табор в Аварисі і зруйнував їхню державу. Частину степняків фараон прийняв до себе на службу. Єгиптяне перейняли від кочовників звичай битися на конях і вживати в боях колесниць, запряжених парою; до війська почали наймати лівійців (з заходу) та чорношкурих нубійців. Почалося нове тебське царство. На чолі великого, добре озброєного війська фараони вирушили в Азію, завоювали собі вдруге Ханаан і всю Сирію.

Сфінкс Тутмеса III.

Войовничий Тутмес III (біля 1500 р.) дійшов до міста Тавра, в Малій Азії, й до ріки Євфрату. В Тебах перед поверненням його додому було збудовано тріумфальні ворота: фараон проїхав під високою аркою на своїй військовій колесниці в супроводі свого непереможного війська. Про подвиги Тутмеса оповідають написи на 4 величезних обелісках (кам'яних загострених угору чотирікутних стовпах), які він звелів поставити; два з них були на півдні, в Тебах, і два на півночі Єгипту, в Геліополі. В нові часи всім хотілося забрати писані пам'ятники єгипетського завойовника. Один з обелісків Тутмеса взяли турки для Царгороду, другий купив папа для Риму, третій повезли англійці до Лондону і четвертий—американці до Нью-Йорку. Кожен з фараонів—войовників дбав про те, щоб залишити пам'ять про себе великою будівлею в столичному місті Тебах; кожен прибудовував свою святиню до храму головного тебського бога Амона, якого вважали тепер за завойовника всього світу. В наші часи арабська слобідка Луксор займає один ріг великої храмової садиби в Тебах. Довга, майже 2 версти, алея вела до другого храму, до тепер стоїть друга слобідка Карнак; по обох боках алеї стояли великі сфінкси, наче кам'яні вартові, що охороняють дорогу. В Луксорі до цього часу стоять великі вхідні брами, пілони, що мають вигляд двох башт, схожих на стрімкі зрізані піраміди; залишилися також руїни величезної колонної залі в 50 саженів завдовжки; стовпи (майже 150), що тримали її дах, було дуже розмальовано стеблинами, що вгорі розгорталися квітками.

Торгівля й посольства єгиптян. За час нового царства єгиптяне далеко поширили свої подорожі та зносини. Морем на північ вони пливли на острів Кіпр, багатий на мідь. Далі вони їхали до острову Кріту, який уже належав Європі. Володарі Кріту мали велику флоту, і в Кносі, на північному березі острова, вони збудували величезний укріплений палац і

мали роскішний двір. Крітяне майстерньо виробляли великі глиняні вази, вирівнюючи їх на гончарному крузі й розписуючи ясними фарбами. Багато гарного посуду посилали вони до Єгипту, а звідти одержували речі роскошів.

Єгипетські товари везли також сухопутні валки, які йшли вздовж берега Середземного моря долинами Сирії до Євфрату й далі самою річкою до Вавілону. Фараони почали ріднитися з вавілонськими царями. Хоча Єгипет був далеко дужчий за Вавілон, але єгиптянам доводилося говорити з азіятами вавілонською мовою. Навіть підлеглі фараонові князі Палестини та Сирії писали йому вавілонською мовою. Ця мова була в Передній Азії від 2000 до 1000 р. до Х. тим, чим була французька в Європі 200 років тому, і чим є в наші часи англійська в більшій частині світу.

В місцевості Амарна на Нілі, майже посередині між Мемфісом і Тебами, знайдено серед руїн царського двірця дощечки, сушені з нільської глини і списані вавілонським клинописом. Виявилося, що це листи часів фараона Аменофіса, нащадка великого завойовника Тутмеса. Фараон вимагає, щоб вавілонський цар віддав свою дочку йому за жінку; обидва царі запевняють один одного в своїй вірності й відданності, вітають і бажають всякого добра „домові, жінкам, вельможам, коням, колесницям, військам і всій країні". Вони нагадують про надіслання товарів: єгиптянинові потрібна біруза, вавілонянинові золото. В Амарні є послання до фараона ханаанського, князя Урусалима (цеб-то Єрусалима). Сім раз припадає він до ніг царя і ще сім раз він просить не вірити чуткам про його зраду: „не від батька й матері я дістав країну, а з могутніх рук царя". Його тіснять хабірі, які спустошують всі царські землі; нехай цар пришле своє військо на допомогу.

Серед тих, що згадує ханаанський князь, хабірі були євреї, в той час степняки, вони насувалися з пустині до приморських місцевостей.

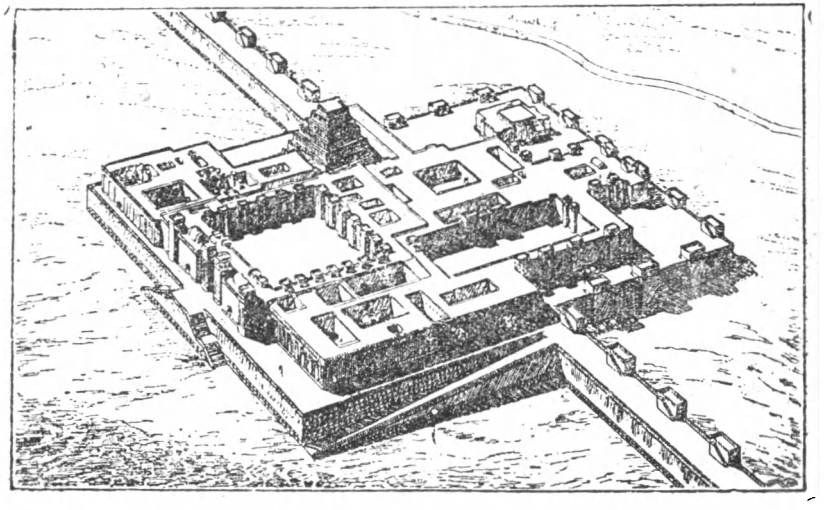
Занепад Єгипетської держави й початок Ізраїля.

Успіхи єгиптян, що збірали багатства з країн, які лежали в трьох сторонах світу, викликали пожадливість инших народів. Єгипетську державу почали тіснити з трьох боків: зі сходу степняки, з півночі гірське племя хетітів, а з моря зайди з Європи.

Хетіти, що осіли на високому взгір'ї Малої Азії, прийшли з Туркестану; своїми звичаями, одежою й виглядом нагадують вони сучасні середньо-азіятські племена. Вони голили голову, залишали довгий чуб, який заплітали в косу, носили високі гострі шапки, широкі, довгі халати й чоботи з загнутими довгими носками. Їхня країна була багата на мідь, вони могли завжди виробляти собі добру зброю.

Об'єднавшись у велику силу, хетіти спустилися з гір Таїру і відтіснили єгиптян від Євфрату, зайняли північну Сирію й пішли на південь, щоб захопити Ханаан. Фараон Рамзес II зібрав

проти них всі свої війська. У відгір'ях Ліванських гір хетіти оточили передовий загін, в якому був і цар, і за малим не взяли його в полон; його урятувала тільки велика армія, яка на той час надійшла. Фараон віддав хетітам більшу частину своїх земель, він зберіг за собою Єрусалим на півдні Ханаану і берег Середземного моря (пізніше названий—Фінікія). Рамзес II кохався в славі. Не дивлячись на невдачу, він звелів вирізати на береговій скелі близько міста Бейрута напис, де говориться, що він—володар всієї Азії (Рамзес II був на царстві між 1300 та 1250 роком).

Загальний вигляд ассірійського двірця з господарським будуванням.

Скоро після навали хетітів з заходу з'явився другий ворог. Європейські племена, що заселяли Апенінський і Балканський півострови, сардинці, тіренці й ахейці почали складати дружини й плавати морем, грабувати. Спочатку морські розбійники напали на Кріт, зруйнували Кноський палац, спалили його. Потім вони пішли на дружній крітянам Єгипет і висадилися великою силою на берегах Ханаану та біля Нільської Дельти. Фараон Рамзес III відбив напад „морських народів" (так прозвали єгиптяне нового ворога), але азіятські землі довелося покинути. Одно з чужих європейських племен затвердилося на березі Ханаану; в біблії ці зайди звуться філістимляне (по єврейському — пелиштим, що означає берегові; звідси по грецькій вимові країна почала зватися Палестина).

З філістимлянами вступили в боротьбу за Ханаан сини Ізраїля, або євреї, які прийшли з аравійського степу, зі сходу. Спочатку євреї були вийовничим кочовим народом, який зі своїми стадами оселився серед хананеїв, що були хліборобами й садівниками. З часом вони зблизилися з краянами, почали брати шлюб з ними, жити в містах, стали м'якшої вдачі.

У євреїв за старих часів були обрані народом вожді, що звалися суддями. Але для війни з філістимлянами нарід оголосив царем з необмеженою владою Саула. Наступник Саулів Давид, біля 1000 р. до Х., об'єднав під своєю владою весь Ханаан. Його царство на півдні доходило до Аравійської затоки. Син Давидів, Соломон, жонатий на єгипетській царівні, збудував в Єрусалимі великий храм богові Ізраїля; розмірами й оздобами він був рівний великим храмам Теб та Вавілону. На будування храму Соломон прохав царя міста Тіру прислати йому кедрового й кіпарисового дерева з Ліванських гір, а також робітників; за це Соломон дав фінікіянам, що не мали родючої землі, 20.000 четвертин пшениці та 20.000 мір оливи. Він дозволив фінікіянам провозити через Ханаан товари для навантаження їх на кораблі, які йшли Аравійською затокою в країну Пунт та Індію.

Царство, що заснував Давид, скоро розпалося. Нарід був не задоволений тяжкими податками, яких вимагав цар Єрусалиму на свої походи та будівлі. З 12 колін єврейського народу відокремилося 10, які й склали на півночі ізраїльське царство з містом Самарія; син Соломонів мав тільки невелике іудейське царство на півдні з старим столичним містом Єрусалимом.

Початок залізного віку. Піднесення Ассирії. В той час, як морські народи руйнували та грабували Сирію, Ханаан, і Єгипет, повстала на р. Тигрі держава ассіріян, що насунулися на ці країни зі сходу. Ассірія, з головним містом Асуром, була невеликою країною на лівому нагірному боці Тигру. Її жителі, семітського походження, були довго осторонь від жвавої торгівлі вавілонян. Особливо вони всилились, коли почали виробляти залізну зброю.

Довго люде не звертали уваги на залізо, бо необроблене воно мало гірший вигляд, ніж мідь. Але там, де міді не вистачало, мимоволі довелося взятися за залізо. Зброя з нового матеріялу була міцніша й страшніша, ніж бронзова. Де-які народи виявили велику майстерність що до виробу річей з заліза; найліпшу крицю виробляли гірняки, що жили в сучасній Вірменії близько гіркосолоного озера Ван і біля гірського схилу Арарату: їх старовинне ім'я урарту—те-ж саме слово, що й Арарат.

Ассіріяне або вимінювали залізо й крицю в народу урарту, або робили наскоки й грабували. Скрізь вони забірали здобич метальовими річами, наповнювали склади зброєю та шматками заліза. Першу вони завоювали врожайну Месопотамію, країну між Тигром і великим закрутом, який робить Євфрат на захід, наближаючись до Середземного моря. Тут ассіріяне розбили страшних колись хетітів, прогнали їх в гори Малої Азії, а з міст, якими володіли хетіти, взяли великий викуп: золотий посуд, золоті ланцюжки, золоті ідоли, 100 талантів (тоб-то великих мірок) міді, мідні ідоли, мідний посуд, 250 талантів заліза, меблі з коштовного дерева й слонової кістки, 200 рабинь, ріжнокольорові тканини, чорний і блакитний кришталь, коштовні камені.

В своєму головному місті ассіріяне, з данини, яку здобували від завойованих, улаштували великий залізний арсенал. Тут були молотки, заступи, плуги й якорі з ланцюгами, а також багато кусків заліза з дірками на одному кінці для того, щоб підвішувати на мотузках; це залізо тримали на випадок облоги, щоб мати більше матеріялу для виробу зброї.

Ассірійський цар в шатному вбранні.

Захопивши Месопотамію, ассіріяне придбали торговельний шлях, який ішов з Вавілону вздовж великих рік до гірних країн Кавказу й до Середземного моря. Все, що виробляли праця й винаходи вавілонян, перейшло до ассіріян. Сама Вавілонія, що жила з хліборобства й торгівлі, віддала перше місце своїй войовничій сусідці. Ассірійські царі не раз підбивали під себе Вавілон.

Завоювання ассіріян 900—650 р. до Х.

Коли Ассірія зробилася найсильнішою державою в Передній Азії, вона подібно до Вавілону часів Хаммурабі, кинулася до Середземного моря. Тут завойовників приваблювали врожайні оазиси й долини Сирії та Ханаану, а також багаті торговельні міста на березі Фінікії. Страшною грозою налітали ассіріяне на ворога. Швидко йшли вояки: вони перепливали ріки на роздутих міхах або загорожували потоки стовбурами дерев. На багатьох картинах, що намалювали ассіріяне, можна бачити однакові лави мускулястих, суворих бородатих вояків; голова їх вкрита гостроверхим мідним шлемом: на тілі поверх сорочок панцир, тоб-то шкуряний каптанок, оббитий опуклими металевими плитками; в одній руці довгий спис з залізним наконечником, в другій—великий щит, оббитий бронзою, ноги також захищені металевими пасмугами. Такий вояка був невразливий.

При нападі страшні також були бойові колесниці, оббиті міддю й запряжені парою коней. На них звичайно стояли три чоловіки: візник, сайдакір, або пікінер, і джура, що закривав вояку щитом. Вся важка кіннота ставала в ряд і старалася дужим натиском перекинути ворога. Коли він, розпорошений, тікав, вояки на колесницях добивали й топтали колесами відсталих і скидали втікачів у ріку. За військом ішов відділ землекопів і механіків, які рівняли дороги в гірних місцевостях, готували знаряддя для зруйнування мурів та т. ин. Ассірійські вояки здавалися непереможними. Іудейський пророк Ісаія, який близько бачив їх, каже: „дивись, ось вони поспішно й скоро підходять, і нема серед них ні одного стомленого або слабого, ніхто не задрімає й не засне. Ні в кого з них не розпуститься ретязь на боці і не пірветься ремінь на взутті; стріли у них загострені, всі тетиви натягнені. Копита їхніх коней наче з каміню, а ко-

леса, як вихор. Рев їх подібний до левиного, вони ревуть, як молоді леви, з риками хватають здобич і несуть її; ніхто не має сили заховатися від них!“

Суворі були і вожді ассіріян. На мурах палаців, на кам'яних дошках і стовпах вони залишили оповідання й відчити про свої походи, де гордовито говорять про зруйноване ними, про знищення міст і сел. Один з них пише: „Я пронісся, як згубний буревій. На скрівавленій землі зброя потопала в крові ворогів, як у річці. Я нагромадив трупи ворожих вояків замість побідних могил і відрубав їм кінцевости. Полоненим я відрубав руки; я повалив їх, як солому“. Часто ассіріяне знищували чоловіче населення завойованої землі, жінок і дітей забірали в полон і продавали в неволю. Иноді милували завойованих, але тільки для того, щоб силою переселити їх в иншу спустошену країну; там нові переселенці були безпешні, але повинні були працювати на землі й платити данину.

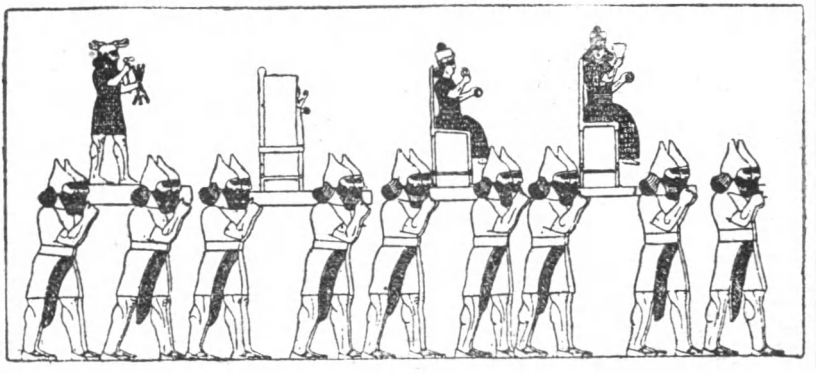

Іеуй, цар ізраїльський, схиляє чоло перед Салманасаром, царем ассірійським (біля 850 р.). Напис угорі: „Поцілував ноги цареві і вимів землю бородою своєю“.

На картинах видко, як царі та їхні придвірні ставно стоять, погордливо випрямлені, або скачуть на прудких конях під час небезпечного полювання на левів. Або ще: цар відпочиває в альтанці свого саду; він напівлежить на високій канапі; нижче сидить у кріслі одна з його жінок, з чашами в руках, навкруги придвірні, размахують віялами, охолоджують царське подружжя, на ближньому дереві висить голова переможеного царя сусіда, яку хитає вітер.

Ассірійський цар Салманассар (р. 855 до Х.) насунувся на Сирію й Палестину; примусив ізраїльського царя Іеуя визнати себе за цілком підлеглого; пройшов до берегів Фінікії і, пограбувавши міста її, звелів поставити напис про свої перемоги. Поруч з камінем фараона Рамзеса II, так само, як і єгиптянин, цар ассірійський оголосив себе за властителя всієї Азії. Через 130 років по тому цар Саргон захопив Самарію, сто-

личне місто Ізраїльского царства, спустошив країну і переселив більшу частину народу в гірні краї за Тигр (722 року). Його син, Сеннахеріб, підійшов до Єрусалиму. Іудейський цар Єзекія врятувався тільки завдяки виявленій покірливості переможцеві; він послав до нової столиці ассіріян, Ніневії, 300 талантів срібла, 30 талантів золота, дорогоцінні камні,

Ассірійські вояки несуть статуї богів.

своїх дочок і придвірних челядинок. Іудейські пророки називають Ніневію „логовисько левів, кріваве місто, стовпище здобичі". Онук Саргона, цар Асаргаддон, пройшов у Єгипет, захопив Мемфіс і Теби; Нільська долина почала віддавати свої врожаї ассіріянам. За царя Ассурбанінала, збірача святих книг вавілонських, ассірійська держава тяглася від гір Вірменії та Ірану до Сахари.

Кінець Ассірії та Єрусалиму.

Велика держава Саргонідів (тоб-то нащадків Саргона) існувала не довгий час. В Єгипті Псаметіх, один з князів суміжної Лівії, найняв грецьких вояків, що прибули морем, і прогнав ассіріян з Нілу. Вавілоном заволоділи степняки халдеї, а з гір Ірану насунулись на Ассірію мідяне, які належали до великої вітки арійських народів. Мідяне обложили Ніневію й зруйнували місто до щенту (607 р. до Х.). Іудейський пророк Софонія каже: „Господь знищить Ассірію й оберне чудове місто Ніневію в пустиню, в дику країну, де нема дороги".

Цар халдейський Навуходоносор зі свого столичного міста Вавілону повторив походи ассіріян до Середземного моря. Він вимагав покірности від іудеїв і підступив до Єрусалиму. Іудейський цар сподівався, що йому допоможе єгипетський фараон й не здавався. Даремно пророк Ієремія радив не вірити в допомогу та не чекати рятунку. „Навіть коли ви розіб'єте військо халдеїв і залишите тільки кількох поранених, вони встануть кожен з шатра свого, і спалять вогнем це місто". Пророка не послухали і вкинули у в'язницю. Навуходоносор взяв Єрусалим і

зробив так само, як колись Саргон з царством ізраїльським: зруйнував місто і храм, забрав у полон царя й переселив частину іудейського народу до Вавілонії (588 р. до Х.). Це початок великої вавілонської неволі.

Фінікіяне. Краяне долин Нілу та Євфрату, єгиптяне й сумери, здавну самі створили свою культуру (цеб-то багатства, винаходи, науку). Пізніше народи семітського племени, вавілоняне, ассіріяне, євреї, фінікіяне перейняли у старовинних краян їх мистецтва й знання. З усіх семітів фінікіяне видались найрухливішим народом; в своїх торговельних подорожах вони далеко поширили в усі кінці культуру Єгипту й Вавілону.

Фінікія—це берегова смуга Сирії, відділена від решти країни крутим кряжем Лівана. З того часу, як єгиптяне заволоділи Сирією, берегові жителі взяли на себе підвіз товарів з Азії до Єгипту і збут єгипетських виробів. Вони почали ходити валками вздовж Сирії, Євфрату та на південь вздовж до Аравійської затоки, до так званої щасливої Аравії. Інші рушали морськими шляхами, якими раніш їздили тільки єгиптяне: до о. Кіпру, що лежить просто проти Фінікії, до Малої Азії, ще далі на захід.

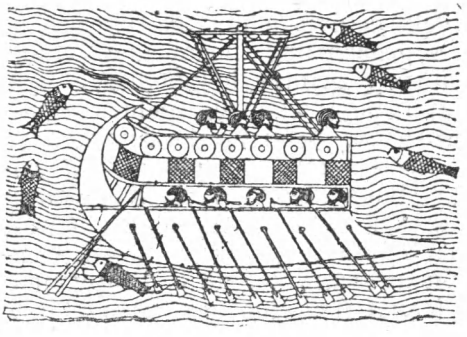
Скоро місця відправки й приймання товарів зробилися людними надморськими містами. З них особливо визначилися Тір і Сідон. Фінікійські міста оточили себе міцними мурами; під їхній захист утікали біженці, коли Сирію почали руйнувати страшні завойовники ассіріяне. Від цих біженців Фінікії зробилося тісно; багато людей почало будувати кораблі для того, щоб шукати нової батьківщини. Перед ними відкривався широкий морський шлях до країн заходу.

Середзмне море й колонії фінікіян. За старих часів морське плавання було не схоже на сучасне. Моряки виїздили тільки літом; вони боялися відходити далеко від берега; завдяки цьому їм часто доводилося робити величезні об'їздки замість того, щоб їхати просто у відкрите море, або переїздили від острову до острову; старалися вже при від'їзді намітити наперед найближчу стоянку. Середземне море вирізане як раз так, що в ньому можна робити невеличкі переїзди. Далеко витяглися з півночі 4 довгі виступи: Піринейський, Апенінський, Балканський і Малоазійський півострови. Назустріч першим двом висовується кінцевість південно-західньої Африки, Мароко й Туніс. Як продовження рогів, від яких можна відпливати в море, підіймаються острови: Кіпр, Родос, Кріт, Сіцілія, Сардінія, Корсіка, Балеарські. Це проміжні станції, з яких часто видко дальшу мету.

Перші заморські оселення заснували фінікіяне на о. Кіпрі. Вони мусили обминути о. Кріт і береги Балканського півострова, бо тут жили племена, що були також знавцями морського діла. Далі на захід фінікіяне затвердились на о. Сіцілії й проти Сіцілії на висунутому півострові північної Африки в сучасному Тунісі, де заснували, біля 700 р. до Х., місто Картагену (що

означає „нове місто“). Уже посовуючись з Картагени, фінікіяне зайняли південні береги Іспанії, багатої на срібло. Пророк Ісаія порівнює фінікійські кораблі, навантажені золотом і сріблом, до хутких хмар, до голубів, які летять до своїх домівок.

Фінікійські міста, що розкинулися в трьох частинах світу, не складали однієї держави. Але між містами метрополії, тоб-то батьківщини, і колоніями, тоб-то новими оселеннями, зберігалися дружні відносини: скрізь почитали соняшного бога Мелькарта, якиї мандрує з моряками, вказує їм шлях; статую його ставили в гавані: перед відплиттям і по скінченні подорожі йому приносили жертву.

Фінікійська галера; з ассірійського малюнку.

Коли фінікіяне дісталися до Гібралтарської скелі, проти якої підіймається високий беріг Африки, вони зразу вирішили, що Мелькарт поставив тут людям прикордонні стовпи; позаду них бог відходить на спокій. Але потім вони відважились піти і за стовпи. На березі Іспанії біля Атлантичного океану вони збудували на висуненій скелі Гадір (сучасний Кадикс). Особливо далеко фінікійські моряки плавали на південь вздовж берегів Африки; вони знали Канарські острови й Гвінею. Одного разу фінікіяне, що були на службі у єгипетського царя, зробили подорож кругом всієї Африки, попливли Аравійською затокою на південь і вернулися через Гібралтарську протоку, Середземним морем до гирла Нілу.

Ні один нарід в старі часи не об'їхав стільки країн, як фінікіяне; їм були добре відомі звороти берегів Середземного моря, протоки його,—стоянки на островах, зручні гавані й небезпечні скелі та обмілі. Від тих двох назв, які вони дали своїй країні і новим землям, асу (схід) і ереб (захід), вийшли імена двох материків, Азія й Європа.

Фінікіяне везли на захід здебільшого вироби вавілонського та єгипетського ремества: тканини, зброю, посуд, речі роскоші, між ними скляні речі; з заходу до Азії вони привозили сировину: метал, червону фарбу, яку здобували з пурпурового п'явушника. З берегу Балтійського моря вони одержували бурштин, що цінився як оздоба, з сучасної Англії оливо, потрібне для виготовлення бронзи. Перший і другий предмети підвозилися через Середню Європу вздовж річних долин до берегів Середземного моря.

Фінікіяне використали не тільки товари, але й винаходи Вавілону та Єгипту. Вони взяли звідти міру й вагу, а так само й абетку. В торговельній справі їм потрібні були прості знаки, які

можна хутко написати. Через це вони перейняли тільки звукові літери; в їхній абетці було тільки 22 знаки. На цю фінікійську абетку схожі всі пізніші європейські абетки (грецька, латинська, німецька, слав'янська).

За Саргона, біля 700 р. до Х., фінікіяне на морі зустріли сильних суперників—греків.

III

Стародавня Греція.

Греція й Егейське море. Країна, яку вже біля 3000 р. заселяють греки, це південна частина Балканського півострова. Це—край дуже гористий; по всіх напрямках розходяться пасма гір. Від широкої частини півострова дуже важко пробиратися на південь; одна перепона підноситься за другою. Високе вкрите снігом пасмо Олімп загороджує дорогу до найбільшого грецького краю Тесалії. Між цим краєм і середньою частиною Греції знов пасмо гір, через які нема дороги, а є тільки трудні перевали. Східній край середньої Греції виходить гострим рогом у море; це Аттіка (що означає „передгір'я", або „ріг"). Вузенька шия Істм сполучає середню Грецію з крайнім півднем, Пелопоннесом, цеб-то „островом" Пелопса (ім'я одного стародавнього царя); дійсно, ця частина найбільше схожа на острів, бо з усіх боків оточена морем. Східній, висунений подібно до Аттіки, край Пелопоннесу зветься Арголідою. На півдні Пелопоннес кінчається трьома рогами; між ними лежать дві врожайні долини Лаконія й Месенія. Вся Греція розбита горами на невеличкі округи, і в кожній з них міг жити незалежний народець.

На кам'янистому грунті Греції не дуже родить хліб, більше поширилась культура маслини й винограду; можна також розводити дрібну худобу, кіз і овець, які дістають траву на горах. Прісної води в країні мало; з гір водоспадами течуть річки й струмочки, які після короткого бігу спадають у море, улітку більшість з них висихає. Через це за воду між сусідами часто виникали суперечки.

Краяне таких неродючих земель легко знімалися з місць, кидалися на грабунки чужого добра, шукали нового місця. Скрізь була відкрита найліпша дорога—море. Особливо вигідне Егейське море. Воно більш подібне до озера; з двох боків, північного й західнього, воно закрите Балканським півостровом, з третього, східнього, Малоазійським; з півдня воно, наче засувом, загорожене довгим островом Крітом. В багатьох місцях Егейське море входить в землю глибокими бухтами, в яких немає бурі, і кораблі можуть стояти спокійно. Скрізь, недалеко від берега, видко один або навіть де-кілька островків, наче продов-

женія рогів, що висунулися в море. За малими Кикладами (тоб-то лежать у колі) далі на схід більші острови Хіос, Самос і Родос, які підходять близько до берега Малої Азії.

Егейське море неспокійне короткий тільки час, зімою. В решту місяців моряки використовували правильні вітри й течії. Удень здіймався великий північний вітер, що над вічір стихав. По середині моря проходить течія з півночі; вздовж обох берегів поворотні течії. В Греції нема такого місця, що було-б далі ніж за 60 верстов від морського берега; з кожної височіні видко море.

Кріт, Мікени, Троя від 2000 до 1000 р. до Х.

Греки, або як вони себе звали еллїни, не є перші жителі надбережжя Егейського моря. Вони прийшли з півночі, з-за Балканських гір, і застали на берегах і островах стародавніших краян.

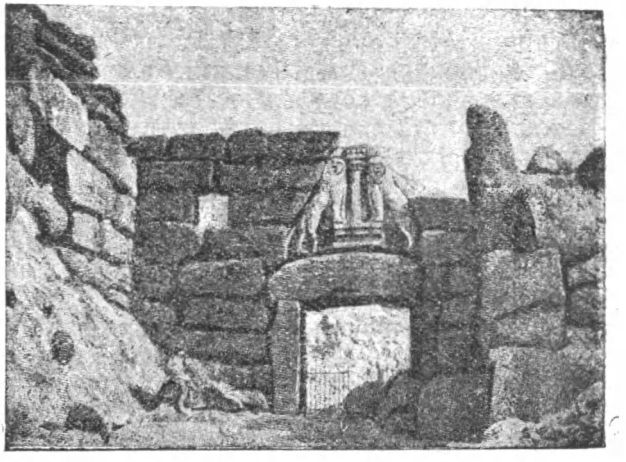
Це попереднє населення Греції своїм побутом, одягом і звичаями було не схоже на пізніших греків. Краяне були добрими моряками; їх вожді побудували свої двірці недалеко від виїздів у море. Найбільший з цих палаців стояв у Кносі на північному березі о. Кріту. Греки потім оповідали про нього дива: називали його Лабіринтом, через велику кількість покоїв і плутані ходи, бо він був схожий на єгипетський Лабіринт; як вони оповідали, в Кносі царював до старих часів мудрий і могутній Мінос, син головного бога Зевса.

Недавно відкопали могилу з руїнами кноського Лабіринту. Розкинута широким квадратом трьохповерхова будівля—завбільшки з велику кріпость. Навколо виступають тільки глухі мури, ввійти до покоїв можна тільки з надвору, який за цими мурами. По краях будівлі вздовж довгих коридорів містяться склади, де зберігалися запаси їжі, одежі, зброї, посуду; ближче до двору—великі залі, де відбувалося велике вітання в господаря або відправлялася служба божа.

В одній з заль, поділеній колонами, кноський цар з високого трону міг бачити свій численний двір, який стояв довгими рядами. В урочистих церемоніях по відкритих терасах і вимощених доріжках носили святі речі й статуї богів; знову в цьому брав участь увесь двір. Свято на честь богів закінчувалося танками, співами й живими картинами; для таких вистав була відкрита сцена з царською ложою, до якої з двірця можна було пройти внутрішнім ходом. Дуже подобалися при дворі також бої биків і шалено-сміливі скоки акробатів через спини розлютованих биків. Придвірні пані розмальовували собі обличчя, надівали високі капелюші й одягали пишне вбрання, туго натягнене на кринолїни; царські пажі завивали волосся, корсетом затягували собі вузький стан. Вздовж стін, з яскравими малюнками, стояли художньо розписані вази; особливо подобалися крітянам малюнки морської глибини, водоростин, восьминогів та т. ин.

Крім Кріту, були сильні вожді в Мікенах (в окрузі Арголіди), в Атенах (Аттіка) і в Трої (на північно-західньому розі Малоазійського півострова близько затоки Геллеспонту, що веде з Егейського в Чорне море). Палаци цих вождів були менші за

кноський Лабіринт; будинок, в якому жила царська сім'я був всередині кріпости, збудованої на шпилі з дуже крутими спа-

Брама левів у Мікенах.

нами. В Мікенах надвірні мури замку давно зруйновано, але до ваших часів збереглася вхідна брама, так звана брама левів: дона складена з цілих великих каменів, а над ними дві левиці стоять на передніх лапах.

В Мікенах, як і на Кріті, стародавні вожді любили золото й срібні чарки, прикрашені опуклими картинами, дзеркальця, медальони, кинжали з карбованим держаком, туалетні речі з слонової кістки. Двері й пороги блищали металевою оббивкою, підлога викладалася з ріжнокольорових камінців, карнизи були вкриті ясною синьою поливою. Тогосвітнє життя елліни уявляли собі, як старовинні єгиптяне. Завчасу виготовляв вождь собі надгробок на зразок єгипетської піраміди. Він складався у вигляді великого кам'яного перекату всередині скелі; баня була прикрашена металевими розетками, наче з'ображала небо, на якому сяють зорі: на обличчя вмершим клали золоту машкару. До склепу вів довгий вузький коридор, над входом до одного надгробку лежить камінь, що важить $7^1/_2$ тисяч пудів.

В той час, як хетіти зіткнулися з єгиптянами, цеб-то біля 1400 р., почали з'являтися на берегах Егейського моря войовничі греки. Їх вабили багатства, які зібрали вожді Кріту, Мікен і Атен. Велика орда греків напала на кноський Лабіринт, забила все його населення і спалила роскішний палац. Захожі були люде темні, без художнього смаку; вони без жалю знищили всі твори мистецтва. Мікенський замок, що був менший, залишився; грецькі вожді визнали його придатним для житла. Разом з иншими європейськими племенами греки зробили великий напад на Єгипет і Сирію; про це ми знаємо з єгипетської історії; єгиптяне прозвали тих, що напали, „морськими народами".

Героїчний вік у Греції 1000—700 р. р. до Х. Після нападу греків, увесь побут надбережжя Егейського моря став простіший і бідніший. Зникли великі надгробки, подібні по єгипетських, і художній посуд; забули майстерство будування великих, прикрашених з середини, будинків. Пізніші покоління здивовано дивилися на решт-

старовинних будівель і вважали їх за роботу допотопних велетнів (кіклопів).

Заволодівши багатством прибережних жителів, греки не заспокоїлись. Відважні вожді час від часу збірали дружину з своїх товаришів та челяді, вибірали дужчих і пливли морем на великий грабунок. Иноді такими наскоками жив цілий народець. Зібрану здобич почасти вимінювали й продавали. Під час поділу захопленого багатства нарід шанував свого вождя особливою нагородою, віддавав йому кращих полонених, які робилися невільниками, виділяв йому найкращу в усій країні ділянку землі. Коли все плем'я сходилося на бенкет, на пошану свого бога-охоронця, вождя садовили вище за всіх і давали йому кращі шматки жертовного м'яса.

Грецькі вожді вважали себе за істоти вищої породи, звалися героями, нащадками богів, приймали царський титул. Але їх не можна й порівняти з східніми царями Єгипту, Вавілону та Ассирії. Їхнє царство часто було завбільшки з наш повіт або навіть волость; під їх керуванням було по де-кілька сот чоловік. Иноді серед них з'являвся сильний віждь, який вимагав в своїх походах підмоги від инших, малих. Старовинне оповідання передає про велику війну європейських греків з троянцями в Малій Азії таке.

Син троянського царя Пріама, Паріс, викрав Єлену, жінку Менелая, царя Спарти в Лаконії. Брат ображеного Агамемнон, сильний цар Мікен, викликав своїх підлеглих і союзників з Арголіди, Лаконії, Тесалії, Аттіки, з Кріту та инших островів. Грецькі вожді з своїм військом попливли морем до Трої; витягли на берег кораблі й стали табором з насипом і ровом. Що-дня виходили вони на бій з троянцями, що залишали свої міцні мури, за якими зоставалися старі люде, жінки й діти. Брати кріпость в ті часи не вміли. Недалеко міста й табору паслася худоба й тих, кого обложили, і тих, хто обложив; иноді вояки намагалися відбити худобу у ворога.

Битви. Вожді та їхні товариші виїздили на-перед на колесницях, запряжених парою коней; вони були одягнені в бронзові панцирі й шлеми, в лівій руці був важкий мідний, обтягнений шкурою щит; иноді щит був роскішний, розмальований фігурами й визолочений; в правій руці був довгий ясеновий спис з металевим накопечником. На колесниці їхало двоє, звичайно близькі товариші; один стояв, готовий кинути спис; другий правив кіньми. Звичайні вояки йшли купами навколо вождів, піші, в полотняних сорочках і шкуряних шапках, з короткими дротиками; вони билися врозсип; зустрівши таку купу піших ворогів, віждь проскакував між ними або гнав з десяток перед собою.

Ватажки й лицарі обох військ шукали один одного, щоб помірятися силою. Перед поєдинком вони питали їм'я в супротивника, вихвально викликали один другого, або складали умови;

наприклад, щоб переможець зняв зброю з убитого, а тіло віддав кревним, не кидав-би собакам. Иноді, коли супротивники були силою рівні, вони мирно розходилися, навіть мінялися зброєю. Иноді обидва війська умовлялися випустити своїх кращих лицарів і ставили умовою, що те військо, лицарство якого буде переможено, мусить відійти або виплатити викуп. Тоді всі вояки сідали й дивилися на бій. В поєдинку спочатку кидали списи, від яких супротивник закривався щитом; иноді кидалися важким камінням; нарешті, коли підходили зовсім близько, рубалися мечем.

Рада вождів і загальні збори вояків. Агамемнон часами керував сам, а иноді, коли потрібував підтримки вождів, кликав їх всіх на раду. В зібранні вождів кожен по черзі брав у руки царський скіпетр і висловлював свою думку. Де-які говорили дуже красно, і їх з охотою слухали. Не рідко вожді розпалювалися під час суперечок і лаяли головного царя. Вони дозволяли собі залишати бій і кидати поле разом з своєю челяддю й товаришами. Кращий грецький лицар Ахіл полаявся з Агамемноном за здобич, сидів без діла в своїому шатрі. Два другі лицарі, відважний Діомед і хитрий Одисей, без дозволу Агамемнона, роблять відважний наскок на сонний кінний відділ, який тільки-но прибув на допомогу троянцям, і крадуть коней, щоб зоставити здобич тільки собі.

Коли треба було обміркувати важливе питання, головний цар кликав усіх вояків на загальне зібрання. Царські челядники ходили по табору й голосно скликали їх. Нарід збірався, всі сідали рядами; на високому місці сідали вожді. Після суперечки з Ахілом Агамемнон скликав загальні збори і почав допитуватися, чи хотять вони продовжувати облогу, чи їхати до дому. Счинився галас, і більша частина греків побігла до кораблів. Ледве зупинили їх вожді. Тоді вийшов звичайний вояка, Терсіт, і почав нападатися на царів, особливо на Агамемнона; „Завжди у вас на думці власна користь, а вояки за вас відповідають, на них завжди сипляться вдари“. Терсіта почали підтримувати инші вояки, але Одисей схопив ломаку й жорстоко побив промовця. З цього випадку видко, що перечити царям було небезпечно, але це не був злочин. Зовсім инакше на це подивилися-б при східньому дворі; там-би смілець заплатив життям за таку промову.

Побут вождів. Проте, між вождями й простими людьми була велика ріжниця. Не даремно вожді в старовинних грецьких піснях звуться „благородними“, „жирними“, „щасливими“ людьми. Цар жив у двірці з своєю родиною й годував за своїм столом товаришів і підлеглих вождів. В домі Пріама, як каже пісня, жило 50 його жонатих синів і 12 дочок з чоловіками. Це був цілий рід. Спали у невеличких кам'яних хатинках, а обідати або розмовляти збіралися у великій дерев'я-

ній залі всередині дому. Серед залі горіло огнище. В житті було багато грубости; навколо огнища було розкидане сміття й попіл; зброя, що висіла на стінах, була вкрита сажою від диму. В покоях і на дворі кидали по кутках, що трапиться: кістки, луску, обгризки. У воротах можна було натрапити на купу гною, на якій лежала стара собака, а навколо дому тинялася зайва челядь.

Власник замку мав у себе в маєтку все, що потрібно для прожитку. В садах і на полі в нього працювали кріпаки або наймити. В дівочій сиділо багато невільниць, вони пряли й ткали одежу для всеї сім'ї. У Одисея, царя острову Ітаки, в палаці було 50 невільниць, і стільки-ж невільників доглядали худоби; всього в нього було 72 ватаги, з них 24 стада свиней з 1200 голів. Пани й самі вміли робити; на війні вони самі смажили собі м'ясо в шатрі; цар Одисей зробив собі ліжко й маленький кораблик. Цариця шила разом з наймичками, царська дочка ходила з невільницями на річку прати білизну.

Лицарі добре вміли торгувати захопленим добром. Агамемнон посилав на ближній до Трої острів Лемнос мідь, залізо, биків, шкури, полонених рабів і за те одержував від Лемнійського царька вино, срібні й золоті чаші.

Бучно справляв віждь похорони свого кревного або товариша. Під Троєю лицар Ахіл втеряв підчас бою свого товариша й побратима Патрокла. Вночі до нього з'являється душа помершого, просить його швидче поховати тіло, бо инакше вона не може пройти в підземне царство через пекельну ріку й засуджена блукати; Ахіл хоче обняти душу,—так вона подібна до умершого побратима,—але та, як дим, спускається на землю з тихим шелестом. Другого дня вояки нарубали великих дубів і з них розклали вогнище, Ахил та инші відрізують в себе волосся й кидають у вогонь. На вогнище кладуть тіло помершого; тіло намазують жиром жертовних баранів і биків, а їхні туші розкидають навколо. біля тіла ставляють глеки з маслом і медом. На вогнище кидають забитих коней і псів; нарешті Ахіл кидає ще 12 зарізаних молодих бранців і підпалює вогнище. Всю ніч лле він вино з чаші на землю, кличе вітер на допомогу вогневі. Ранком огнище, яке вже згасає, заливають темним вином, вибірають кістки спаленого тіла й кладуть їх у золоту посудину. Ці останки засипають зверху високою могилою.

Співці. Вожді любили слухати пісень про свої діла. При дворах вождів постійно гостювали співці, які складали нові думи, або співали старих улюблених. Співець мірно й протяжно оповідав думу, перебіраючи струни гуслів. Иноді він співав в танкові, біля нього в ритм вертілися кумедники. Кращі пісні потім з'єднали вмілі поети в два великі віршовані оповідання, Іліаду та Одисею. Греки приписували їх одному авторові—Гомеру.

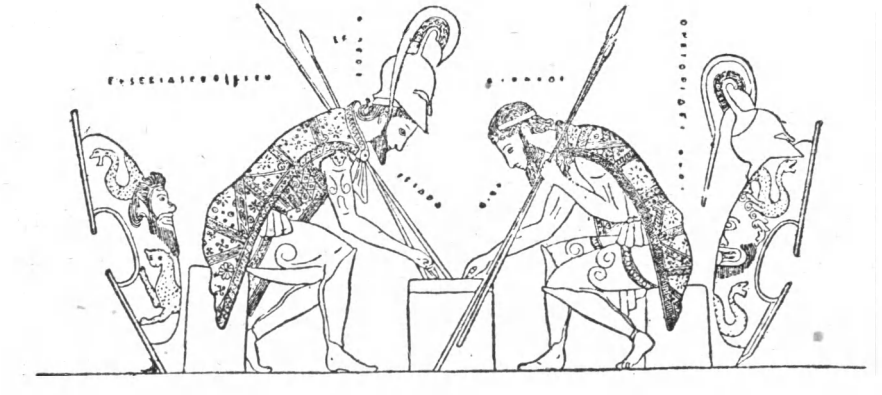
В Іліаді оповідається про бої під Троєю (инакше зветься Іліон) і особливо про геройства Ахіла, найкращого грецького лицаря,

сина морської богині. Ахіл посварився з головним царем, Агамемноном, за здобич, і перестав битися з троянцями; але коли троянський лицар, син царя Пріама, Гектор, убив його товариша, Патрокла, і зняв з нього Ахілову зброю, яку викував сам бог вогню, розлютований Ахіл вийшов помститися; він перебив багато троянців і в поєдинкові заколов Гектора. Старий Пріам бачить з мурів, як тіло його улюбленого сина віддається на ганьбу, привозить страшному Ахілові викуп і випрохує тіло Гектора, щоб поховати.

В Одисеї оповідається про те, як після зруйнування Трої цар Одисей поїхав додому, але хвилями був занесений далеко, зазнав багато дивовижних пригод, втеряв всі свої кораблі й товаришів і вернувся на свій рідний острів, Ітаку, жебраком. Дім Одисея був розграбований; в ньому бенкетували молоді князі, які хотіли одружитися з його жінкою й володіти царським двірцем. Одисей за допомогою богині Атени перебив їх і знову став царем.

Игрища. Коли цар вітав вельможного гостя або поминав померщого, він любив показати своє багатство й відвагу лицарів. Коли Ахіл поховав забитого Патрокла, він покликав всіх грецьких вождів на військові игрища на честь забитого. Спочатку шість кращих їздців поскакали на колесницях навколо поля. Нагородою переможцям Ахіл виставив на перший приз вмілу невільницю-робітницю й величезну мідну посудину для страви, на другий коня, на решту зважене золото й чашу. Поки їздці скакали по полю, глядачі билися об заклад. Потім бігали наввипередки кращі бігуни, тут першу нагороду взяв Одисей, кращий бігун після Ахіла, який в игрищах участи не брав, а тільки давав нагороди.

Коли почали змагатися, хто далі кине залізного діска (кружок), Ахіл вирішив, що нагородою переможцеві буде самий диск. З його слів виходило, що це є особливо цінна нагорода: тут заліза вистачить на п'ять років для всяких робіток. Далі вийшли Діомед і Аякс, найсильніші лицарі після Ахіла, в пов-

Два лицарі грають в кости.

ній зброї й кинулися один на одного зі списами; нагороду мав дістати той, хто перший поранить супротивника; але бойці так розпалилися, що присутні поспішилися їх розвести. Остання вправа полягала в тому, що стріляли з луку в живу горлицю прив'язану до щогли.

Прості люде й раби (невільники). Важко було жити простій людині, у якої було мало землі й мала сім'я. Всі суперечки вирішалися силою. Підчас наскоків без жалю нищили поля, палили житла й забірали скотину в селян, „звичайні люде в руках великих панів беззахисні, як соловей у кигтях яструба," каже Гезіод, селянин-поет того часу. Хто зовсім не мав своєї землі, мусив мимоволі брати важку роботу в багатого; а не було гіршої долі, як доля наймита. Часто робітник запродувався на все життя господареві. Кріпаком ставав і бранець, що не міг дати викупу.

Над невільником, господар мав повну волю. Доля рабів могла бути ріжною. Де-які зростали у великому домі разом з панськими дітьми й мали довірря в панів: такий був, наприклад, раб Одисея, свинопас Євмей, у якого була збудована своя хатинка, було своє невеличке стадо і, навіть, свій невільник; йому першому відкрився жебрак Одисей після повернення до дому, раніше, ніж жінці й синові. Той-же Одисей, проте, коли повбивав наречених своєї жінки, без жалю покарав невільниць, які їм служили; він повісив їх у своїому дворі, і ніхто не посмів втручатися.

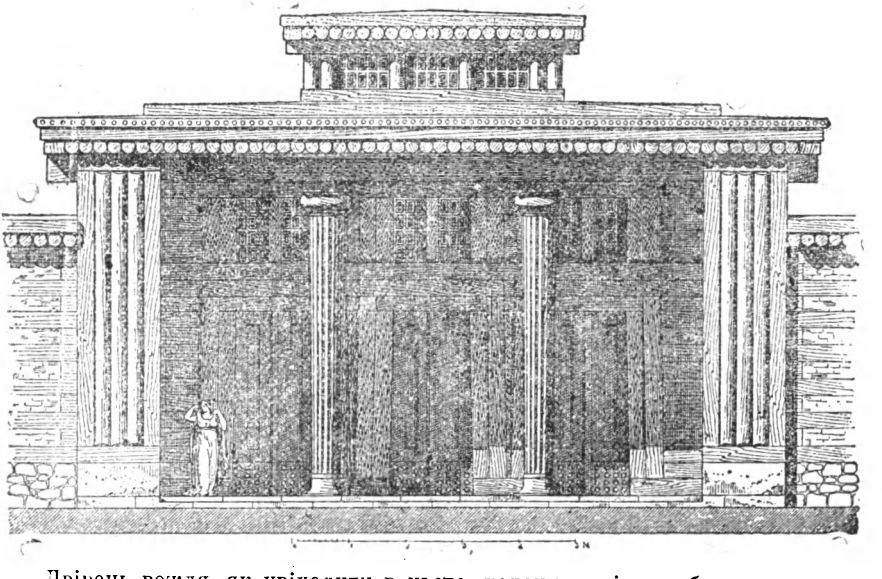
С у д. Ті наречені, що їх забив Одисей, були люде багаті й мали рідню. На другий день разлютовані родичі підійшли до палацу й обложили його, готові заплатити кров'ю за кров. Одисей мусив виплатити за вбитих великий викуп.

За наших часів, коли станеться вбивство, грабіж, крадіжка або насильство, влада забірає обидчика, і втручається суд; суд кличе свідків, розглядає справу й карає винного. Не так було тоді. На кривду люде відповідали власною розправою. За вбивство мстилися тим-же; коли не могли дістати самого винуватця, намагалися забити кого-небудь з його кревних; на грабунок, крадіжку худоби відповідали грабунком. Щоб примусити чоловіка вернути відняту річ, в свою чергу, забірали в нього що-небудь і не віддавали, аж поки він не вертав захопленого.

Тільки, коли сили обох сторін були рівні, коли люде не хотіли битися, вони шукали посередника. Посередником міг бути цар, або його товариш, або поважні в окрузі старі люде. Тоді творили суд. Судді сідали півколом на гладеньких каміннях і кликали обох суперників, навкруги стояв натовп і кожен голосно робив свої уваги. Але й цей суд не схожий на наш. Ті, що судилися, не оповідали докладно про справу; вони тільки клялися в тому, що кожен говорить правду. Вони приводили для ствердження клятьби своїх кревних і товаришів. Судді одержували платню від тих, що судилися, за свій присуд. А щоб

не було кривди, і суддя не боявся-б, що даремно працюватиме, наперед, щоб усі бачили, викладалося золото.

Уявлення про богів. Гомер і Гезіод не однаково оповідають про богів. Як каже Гомер, богі подібні до войовників. Вони недбалі, з пориваннями то до жорстокости, то до благородства. Боги постійно воюють між собою: в боротьбі під Троєю одні боги були за греків, другі за троянців. Лад на землі залежав від того, що сильніший або хитріший бог перемогав супротивника і впорядковував справу по своїому. Але бог не знає майбутнього. Перед рішучим боєм Ахіла з Гектором головний бог, Зевс, ворожить, хто переможе, хто помре; він бере вагу й кладе два жеребки: жеребок Гектора тягне до низу, ближче до підземного царства мертвих, доля його вирішена. Одного боги вимагають від людей—гостинности. Коли чужий прийде в дім і сяде в попелі біля огнища, він становиться під охорону бога. Його нагодують, йому дадуть захист і на дорогу обдарують. Це треба зробити ще й через те, що він рознесе про господаря добру славу.

Двірець вождя, як увіходити в нього; колони, одвірки, облицювання стін дерев'яні; дах із глини.

Між богами головний бог, цар над иншими, громовик Зевс. Він найдужчий ніж останні; одного разу він пропонував богам взятися за мотузку й тягти її з землі вниз, а він один угримає її на горі. Але його не завжди слухаються. Він, наприклад, забороняє иншим богам втручатися в бої; тоді вони йдуть туди потайки. Для того, щоб задовольнити гнів Ахіла, Зевс вирішив дати перевагу троянцям. Тоді жінка його Гера, яка стояла за

греків обдурила його; вона змовляється зі Сном і усипляє чоловіка; тим часом греки б'ють троянців. Коли прокинувся Зевс, то розлютувався; він грозиться, що скине Геру вниз на землю, як колись уже це зробив.

На верховинах гір під хмарами, особливо на сніговому, недосяжному людині Олімпі, у богів є двірці, як у людей; їх будував бог-мистець, кривий коваль Гефест. В залі в Зевса боги бенкетують, у них є свій божественний співець Аполлон.

Боги близькі до людей, вони одружуються з людьми, і, як оповідає співець, під Троєю билося не мало божих дітей. Боги постійно приходять на землю, ведуть вояків до бою, рятують своїх улюбленців і синів від смертельних ударів; иноді підчас бою вони самі приймають рани від людей. Сила богів велика, але вона все таки міряється людською силою, і богиня-войовниця кричить підчас бою, як кілька десятків людей; морський бог Посейдон чотирьма кроками проходить півморя.

Инші уявлення в Гезіода, який не любить войовничих героїв і всією душею стоїть за мирне, трудове селянство. Гезіод вірить, що головний бог Зевс—єдиний володар світу; нечисленній кількості невмирущих духів доручає він охороняти людей. Божество є далеке від людських почувань. Дочка Зевса, Діва-Правда, відкриває йому всі кривди, які чиняться на землі, всі замахи нечестивих на землі. Гезіод царям і суддям пророкує: „судіть совісно; не виносьте несправедливого присуду. Око Зевса все бачить, все знає, він може покарати весь нарід за безрозумні гордощі царів".

Міти. Греки без кінця оповідали про богів та пригоди божих дітей. В цих оповіданнях, по-грецькому м і т а х, можна знайти риси, подібні до вавілонських і єгипетських переказів. Ось де-які з них.

В далекій Фінікії жили брат і сестра, Кадм і Європа. Зевс перекидається білим биком; він викрав Європу, бере її собі на спину й перепливає з нею море до острову Кріту. Тут у них народився Мінос, майбутній цар Кріту. Його син Мінотавр—дивовище, напівбик, напівлюдина. Кадм шукає сестру, він іде на захід, доходить до Греції й засновує місто Теби. Він учить людей обробляти землю й дає їм абетку.

Другий виходець зі сходу, Данай, прибув з Єгипту до Пелопоннесу. Між його нащадками є царівна Даная; вона заперта в темному склепі, але Зевс золотим дощем пройшов під землю; у них народився п р о м і н я с т и й син Персей. Матір з дитиною ще раз замикають у тісний ковчег і кидають у море; але хвилі виносять їх на берег. Персей, коли виріс, забив страшну Медузу й відрубав голову, яка замість волосся мала гадів; цей образ смерти він наводить на морське дивовище, що загрожує проковтнути діву Андромеду (Персея й Андромеду вказували серед зірок).

Персей робив свої подвиги на дивному коні Пегасі, що носився під небом на золотих крилах. Той-же кінь служить геро-

еві Белерофонту, який забив дивовище Химеру, що мала з голови, левину, гадючу й козлячу. Літати під небом ще робив спробу майстер-винаходець Дедал. Він збудував у Кносі цареві Міносу пишний двірець-лабіринт. Замісць подяки цар запер будівничого у високій башті. Дедал зробив собі й синові крила з воску, і вони вилітають на волю. Але Ікар необережно підлітає близько до сонця, крила його розтопилися, і він падає в море.

Нащадок Персея й знову син Зевса, Геракл—найбільший грецький герой. Він служить у боязького царя міста Аргоса і робить 12 важких подвигів; між ними боротьба з левом, шкурою якого потім вкривається Геракл; боротьба з гідрою, цеб-то багатоголовим драконом, усмирення лютого бика; подорож на далекий захід за золотими яблуками райського дерева, що росте в Чарівному саду, при чому по дорозі Геракл здибається з велетнем Атлантом, який тримає на собі небесний звід; нарешті спускається Геракл в підземне царство, звідки він приносить страшного пса Цербера з трома головами, який стереже пекельні ворота. Ці пригоди нагадують мандрівки й муки вавілонських богів (Мардука й Гельгамеша), їхню тимчасову смерть, захования в пеклі її перемогу, а в леві, драконі, бикові й т. д. можна пізнати назви 12 сузіррів, через смугу яких проходить сонце.

Другий великий герой—Тезей, син морського бога Егея. Перші його подвиги—звільнення від душогубів і розбійників дороги з Пелопоннесу через шию до Атен (так само Ілля Муромець звільняє дорогу, де засів Соловей-розбійник). Потім, коли атеняне посилають на острів Кріт до царя Міноса живу данину, 7 юнаків та 7 дівчат на зжіжу Мінотаврові, Тезей їде з ними. Мінотавр живе у величезному заплутаному будинкові, лабіринті. Але Тезеєві допомагає дочка Міноса, Аріадна; вона дає героєві клубок з золотою ниткою, по якій Тезей має знайти дорогу; її золотий вінець (сузірря) світить йому в темряві, і він забиває Мінотавра. Один переказ каже, що бог Діоніс звелів убити Аріадну стрілами, і потім тінь її блукає в пеклі; другий—Діоніс відняв її в Тезея й зробив своєю невмірущою жінкою. Тезей б'ється ще з амазонками, військом войовничих жінок, і бере участь у боротьбі з кентаврами (люде по пояс з конячим тілом і чотирьма ногами).

Міт про аргонавтів, цеб-то пловців на Арго, чарівному кораблеві, з'єднує більшу частину грецьких героїв до купи. Їхньому ватажкові, Язонові, доручено здобути промінясте золоте руно, заховане на сході. Герої пливуть щасливо серед скель, що стуляються, боряться з гарпіями, цеб-то закованими в панцир яструбами смерти. В далекій країні, куди вони приїхали, руно охороняє дракон. Цар, власник руна, примушує Язона орати землю волами, що дишуть вогнем, посіяти гадючі зуби й перемогти військо велетнів, яке з них виросте. В усьому цьому Язонові допомагає царева дочка, чарівниця Медея; вона усипляє дракона, і аргонавти, викравши золоте руно, вертаються до-дому.

Де-які міти вставлено в Іліаду й Одисею. Одисей зустрічає на далеких островах величезних одноких ціклопів, що живуть, як дикуни, в печерах. Його корабель зупинився біля острову чарівниці Цірцеї, яка перевертає його товаришів у свиней. Але Одисеєві допомагають боги, і він змушує Цірцею вернути товаришам людський вигляд. Потім вони пливуть повз скелі, на яких солодко співають сирени, хижі птиці з жіночими головами; вони закльовують на смерть усіх, хто припливе на їхні співи до берегу. Нарешті, корабель Одисеїв щасливо минає протоку, де з одного боку затягає в чорторий дивовище Харибда, а з другого—Сціла кидається зі скелі, хапає смільців і розбиває їх об камінь. Одисей викликає (як Гільгамеш) тінь умерших. Між иншими з'являється Ахіл, убитий під Троєю ворожою стрілою; він оповідає про сумне життя в підземному царстві: краще бути останнім наймитом на землі, ніж царем над мертвими.

Підземний світ темний і страшний. З нього нема вороття. Раз тільки пощастило співцеві Орфею милозвучними співами ублагати суворого бога підземелля Ада віддати йому померщу жінку Евридику. Але була вмова не озиратися назад, поки вони не вийдуть на землю. Орфей не витерпів і подивився на Евридику; ту-ж хвилину її забрав бог Гермес, супутник душ, які покидають землю. Як в переказі про Гільгамеша, в грецьких мітах згадується човняр, що перевозить умерших через ріку забуття. Сам Ад не витримав свого сумного самотнього життя і вкрав з землі Персефону, дочку богині Деметри, що в той час збірала квіти. Мати думала, що її дитина загинула, одягає жалобу й проклинає землю, відбірає від неї траву, дерева й овочі. Після довгих шукань боги дізналися, де Персефона, стали вимагати її повернення, але Ад згодився відпустити свою жінку до матері тільки на півроку. Коли Персефона виходить до матері, Деметра взнає про її наближення через те, що скрізь відроджується життя, починають рости трави й розпукуватися листя. Через півроку Персефону знову чекає полон у темряві, і на землі знову мусять настати сум і зубоження.

Міти розповідалися не однаково в ріжних місцях і не рідко суперечили один одному. Гезіод пробував з'єднати їх в поемі „Походження богів". Він каже, що боги і всесвіт виникли з хаосу. Найстаріші боги—Уран, небо і Гея—земля; вся решта богів походить від них; Зевс, його брати й їхні жінки—третє коліно. Ці нові боги правлять не дуже давно, після того, як перемогли своїх батьків. Але Гея ще родить ворожих Зевсові Титанів, які мають помститися за поразку старих богів. Титани нагромаджують в північній Греції одну гору на другу, щоб дістатись до Олімпу, де живуть боги світу. Зевс скидає їх своєю блискавкою й заковує їх у кайдани під землею, звідки вони викидають полум'я через вулкани. (Зрівн. вавілонський переказ про боротьбу Тіхамат та її війська з Мардуком).

Для географічних назв греки охоче пристосовували міти. Назву протоки Гелеспонту, яка веде з Егейського моря до Чор-

ного, з'ясовували тим, що в морську воду (Понт) впала Гела, дочка Хмари, яка летіла з братом на золоторунному барані (руно потім з'являється у міті про аргонавтів). Про назву Егейського моря оповідали: коли Тезей поплив на Кріт на бій з Мінотавром, він обіцяв своїому батькові Егею, в разі перемоги, замінити звичайні чорні жалобні вітрила білими, але забув про це, вертаючись. Егей здалека побачив корабель, в розпуці кинувся в море, яке й назвали його ім'ям.

Кінець героїчного віку. Грецькі вояки, що билися під Троєю, належали до племени ахейців. Вони були сучасниками страшних східніх завойовників, ассіріян: ті й другі вперше почали вживати заліза (не даремно Ахіл так високо цінив залізний диск). Ахейці були дуже хоробрі, але розкидали свої сили в ріжних наскоках. Оповідання говорить, що після повернення з троянської війни героїв зустріли дома не ласкаво: Одисей ледве переміг суперників на Ітаці, Агамемнона забито в його власному палаці в Мікенах, а Діомед був змушений виїхати з рідного Аргосу й стати вигнанцем.

Тим часом з півночі посунулися войовничі загони другого грецького племени дорян. Через Тесалію й Середню Грецію доряне пробилися до Пелопоннесу; вони почасти покорили попереднє населення, почасти примусили його втікати. Більшість переселенців знайшли собі нову батьківщину на островах Хіосі та Самосі, та на тій частині берега Малоазійськово півострова, що лежить просто проти Аттіки. Цей край назвали Іонія. Іонійці заснували 12 міст; кожне було незалежне, але всі визнали спільну іонійську святиню, храм морського бога Посейдона, куди й збіралися приносити врочисті жертви.

Таким чином, через боротьбу племен грецький світ поширився на обидва береги Егейського моря. Але греки не заспокоїлися на цих нових містах. Скоро вони почали переселятися в усі кінці Середземного моря.

IV.

Греки й перська держава 700—480 р.р. до Х.

Спарта. Доряне, що прийшли з півночі, захопили собі кращі землі в Пелопоннесі. Одна з дорійських дружин осіла в Лаконії у врожайній долині ріки Еврота. Завойовники повернули краян у своїх кріпаків (гелотів) і примусили їх працювати в полі, а самі розташувалися великим постійним табором в середині краю. Їхнє оселення звалося Спартою; це не було місто, обнесене мурами, а швидче велике розкидане село. В обороні Спарти військо покладало надії на кількість своєї сторожі.

Войовники не були хліборобами, і гелоти постачали їм хліб, вино, маслини з їхніх маєтків, а самі вони проводили час на полюванні, в гімнастичних та бойових вправах. Подібно до ассіріян спартанці мали великі запаси зброї; недалеко від Спарти були залізні шахти, а крім того всі, хто був під владою Спарти, мали привозити залізні бруски та штаби. В Греції говорили: „Спарта знає лише залізні гроші".

Месенські війни. Не всі войовники дістали землю в Лаконії. Це навело спартанського царя Теопомпа на думку йти війною на сусідню Месенію для того, щоб нарізати безземельним воякам ділянки з її врожайних ланів. Почалися вперті війни з месенцями.

Обидві сторони зверталися до оракула (до ворожбитів) за порадою. Оракул відповів: „переможе та сторона, де буде забито дівчину з царського роду". Месенський цар Арістодем приніс в жертву власну дочку: він переміг спартанців, але потім з туги наклав на себе руки. На прикінці війни спартанці перемогли й примусили месенців відійти в гори.

Через кілька часу месенці повстали, вибрали вождем відважного Арістомена. З своєї гірної кріпости Іри вони робили вдалі вилазки; Арістомен зібрав загон, зруйнував долину Еврота й загрожував самій Спарті. В спартанців підупав дух; їх запалив до бою поет і музика Тіртей, що складав патріотичні пісні, придумував звучні хори й марші. Щастя знову зрадило месенців. Вони з'ясовували потім свою біду тим, що не вслухалися в промови ворожбитів. Оракул сказав: „загине та з сторін, яка допустить цапа напитися води з прикордонної річки". Месенці не стали більше поїти кіз з річки. Але по грецькому слово „трагос" означає і „козел", і „фігове дерево". На березі росло фігове дерево, гілля якого спустилося в воду, „напилося води". Спартанцям, нарешті, пощастило забрати Іру. Арістомен не схотів здаватися і з невеликим відділом пішов у вигнання; решту месенців повернено було в гелотів.

Після цього успіху в Пелопоннесі всі почали шукати союзу з Спартою. Жителі Еліди, краю, де відбувалися олімпійські ігрища, допустили спартанців на свої святкування й зобов'язалися надсилати допомогу під час походів; міцні й здорові гірняки Аркадії стали наймthemся до спартанського війська. Спарта зробилася першою військовою державою Греції.

Військовий устрій спартанців. В своїй власній країні спартанці складали меншість. Щоб утримати владу над численними кріпаками, вони мусили жити по військовому, в постійній тривозі.

Кожен спартанець був на облікові у військового начальства; ніхто не міг відлучатися без дозволу начальників, особливо за межі Лаконії. Тому, хто приїздив до Спарти, не дозволяли довго жити в Спарті, а часами начальство виганяло з країни всіх чу-

жинців; спартанці не повинні були цікавитися чужими порядками. Всі вояки жили по-товариському, були рівні. В Спарті, проте, шанували старість: з стариків складалася вища таємна рада; вона засідала разом з царями (спартанських царів було два, з двох династій). Для того, щоб утримати у війську товариські відносини, вояків примушували сходитися на спільні обіди в шатрах; царі разом з иншими сиділи за столом. Спартанцеві не личило довго сидіти вдома біля своєї сім'ї, бо його засміяли-б товариші.

Хлопчиків з 7 років брали з дому й віддавали до військової школи. Тут діти були поділені на сотні під проводом старих службистів, які їх суворо муштрували. В 16 років юнак виходив з школи до війська аж до старости. Дівчат так само навчали вправ і привчали до суворого життя з дитинства, щоб підтримати сильну породу людей.

В своїх походах спартанці вироблили новий спосіб бою. Всі вояки, як люде рівні, були однаково озброєні, в шлемах і панцирях, одягнених поверх червоних сорочок. Між ними тепер уже не було лицарів, які вискакували наперед на своїх колесницях. Панцерники (по грецькому гопліти) ішли на полі бою поволі під звуки флейти; вони вступали до бою міцною лавою (фалангою) в два або три ряди, присовували до товаришів свої широкі щити й виставляли наперед довгі, майже сажневі, списи; вся зброя вояка важила майже 2 пуди, і частину її в дорозі везли на возах. В лаві поруч стояли товариші, які поклялися разом битися і вмірати. Спартанцям всилювалося, що вони мусять зберігати свою військову гідність, битися до останнього зітхання; вмерти там, де того вимагає обов'язок, і де наказали вожді.

Важко озброєний грецький вояка в панцирі, шлемі, поножах, зо щитом; в руці треба уявити спис; шлем насунений до низу й закриває більшу частину обличчя.

Спартанці міцно трималися своїх звичаїв; вони були переконані, що виховання й закон життя установив за старих часів Лікург, заповіді якого ухвалив великий оракул в Дельфах.

Торговельні міста й колонії греків. Дуже не схожим на порядки дорян було життя іоніїців, рухливих і відважних. Міста Мілет і Ефес, острови Хіос і Самос почали торгівлю зі східніми країнами.

Найближче до них була Лідія з головним містом Сарди, країна багата на метали; сюди грецькі міти примістили казкового Мідаса, який одержав від богів силу все, до чого приторкнеться, перетворювати в золото. Греки, пожадливі до дорогоцінних металів, з охотою служили лідійським володарям; особливо пам'ятають вони щедрого царя Креза, який не раз звертався до дельфійського оракула за порадою та посилав до Греції коштовні подарунки. У лідійців греки навчилися бити (карбувати) монету; бралося для цього біле золото (електр), яке здобувалося в Лідії.

З далекої Вавілонії іонійцям привозили речі роскошів: червонасті і дуже розмальовані тканини, ладан і натирки. Іонійці самі почали одягатися по-східньому, носити широку одежу, заплітати довге волосся й заколювати його довгими золотими шпильками. Вони познайомилися і з вавілонською наукою; вчений Талес мілетський умів провіщати затемнення.

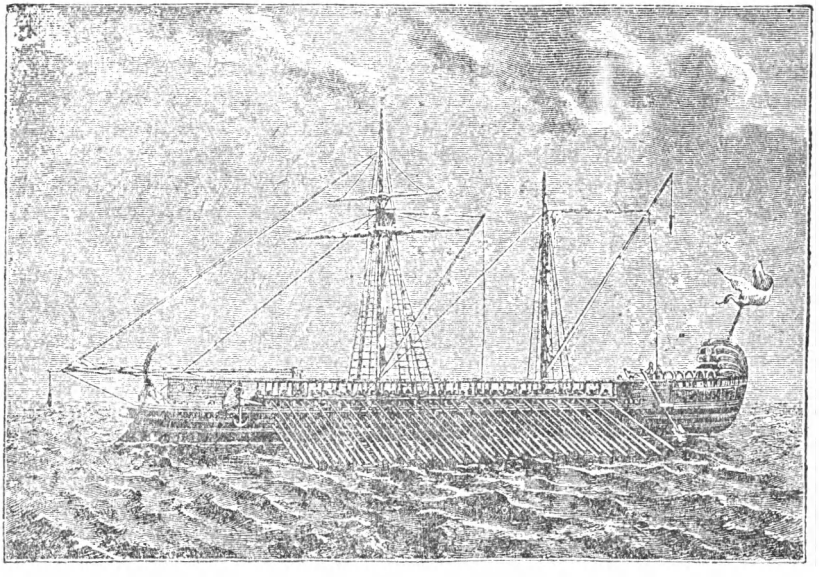
До Іонії почали привозити рабів; але це зовсім інші невільники, ніж за часів гомеровських героїв. За старих часів раби були греки, полонені, забрані на війні, або люде, яких забрали в кріпацтво за борг. Тепер купують рабів-дикунів з далеких країн, з Кавказу, з Чорномор'я, з Дунаю, з Африки. Крім праці на полі та у виноградниках, невільників учать ремества, прясти, ткати, а також з них повиходили шевці, лимарі, зброярі. Власники невільників обмежилися влаштуванням великих майстерень або фабрик і не втручалися в роботи; вони купували для робітників-невільників матеріял і забірали в них вироби, або залишали рабів господарювати своїм коштом, брали собі лише частину прибутку.

Нові багатства привабили до Іонії відважних людей зо всіх кінців Греції. В містах стало тісно, і почалося те саме, що було у Фінікії: Мілет і Самос взялися будувати флоту, щоб перевозити переселенців до инших країв.

Спочатку іонійські колоністи осіли на берегах Тракії, яка з півночі замикала Егейське море. Цей край привабив шукачів золота своїми руднями; крім того, греки знайшли в Тракії гарний щогловий ліс для будови кораблів, тоді як Греція бідна на дерево. Далі вони вирушили в Чорне море (Понт). В сучасній Україні греки заснували Ольвію (біля Дніпра) і Херсонес (близько до сучасного Севастополю). Ці колонії розпочали торгівлю з скитами, що оселяли великий степний край між Дністром і Доном. Греки купували в скитів хліб, хутро й шкури— все такі речі, яких не вистачало в Греції, а продавали їм посуд, глиняний і металевий, зброю, оздоби.

Іонійці також звернулися в другий бік, до африканського берегу, й почали посилати колоністів в Єгипет і Кірену (сучасну Барку). Через те, що єгиптяне охоче купували грецькі вироби, в Навкратісі, на одному з рукавів Нілу, оселилося багато греків-майстрів, особливо тих, що виробляли дуже розмальований посуд.

Багато азіятських, чорноморських і єгипетських товарів почали привозити до Греції. Велику користь з цього мали моряки Мегари й Корінту, на Істмі, цеб-то шиї, що з'єднує Середню Грецію з Пелопоннесом. До Істму зі сходу, з боку Егейского моря, підходить Саронична затока, з заходу глибоко врізується в материк—затока Корінська. Мегаряне й корінтяне перевозили товари короткою грунтовою дорогою між двома затоками й відсилали знову кораблями в західні води.

Великий грецький корабель, з двома рядами весел.

В Корінті з'явилися свої майстерні; почали виробляти тканини на східній зразок, навчилися витоплювати й готувати металеві речі. Особливої вмілости досягли корінські виробники посуду з глини; тут придумали новину—розмальовувати великі гарні вази червоною фарбою і малювати чорним блискучим лаком фігури, бої, героїв, міти про богів. Скоро для продажу грецьких виробів відкрився простір в західній частині Середземного моря. Туди почали йти колоністи, що шукали собі нової батьківщини. Виїздили вони Корінтською затокою й заселили Коркіру, острів на шляху до Італії, в самій Італії заснували Сібаріс, в Сіцілії—Сіракузи.

Грецька народність поширила свої земли вздовж всього Середземного моря. Крайнім поселенням на сході був Танаїс (гирло Дону), на заході—Масілія (сучасний Марсель, у південній Франції). Тільки до берегів Іспанії й південно-західньої Африки греки не мали доступу: їх не пускали фінікіяне, що закріпилися в Картагені. Греки ніде не заходили далеко від

берега, переселялися здебільшого не хлібороби, а купці й ремесники, що розпочинали торгівлю з краянами. Колоністи не забували своєї метрополії: вони посилали богові-охоронцеві подарунки; коли новим поселенцям було важко в чужій країні, метрополія допомагала їм.

І в самій Греції, в колоніях, всяке поселення було незалежне. Скрізь маленький народець, иноді кілька тисяч чоловік, будував собі вкріплений город, скрізь обірав своїх суддів і військових начальників, керував сам собою, як умів, і не мріяв про підлеглість одному сильному правителеві.

Аристократія й тиранія в Коринті. Торгівлею коринтською керував старовинний рід Бакхіодів, які подібно до гомеровських лицарів, були хоробрими войовниками і вмілими купцями. Вони збудували через Істм між двома гаванями Коринту, східньою і західньою, рівну дорогу; кораблі становили на колеса й перекочували від одного моря до другого, їх не треба було розвантажувати.

Бакхіоди поводилися з повагою й не допускали в свої семьї сторонніх. Царську владу вони скасували й почали обірати з поміж себе головного начальника по черзі на один рік. Вони так, як і герої, вважали себе вищою породою людей; звідки й назва цього ладу аристократія, цеб-то панування благородних.

Користь, яку мали Бакхіоди, викликала заздрощі всіх инших купців, що не належали до знатного роду. Роздратовані були й ремесники в Коринті; від них відіймали роботу майстерні невільників, вивезених з за-кордону. Незадоволенням людей простого стану скористався Кіпсел; по матері він був з роду Бакхіодів, але його відкинула аристократія через те, що батько його був чоловік не вельможного роду. Він озброїв нарід, одних Бакхіодів скарав, других вигнав і роздав своїм прибічникам золото, що зібрали колишні пани міста.

Кіпсел правив необмежено, як цар, але не прийняв царського титулу, якого зміст—в тому, що владу освячують боги; він звався т и р а н о м, що означає просто—„сильний, володар“. Улюбленець народу, він передав владу своїому синові Періандру і спокійно вмер. Періандр потім вславився у греків, як великий мистець правити людьми. Цього його навчив, як опозідали, другий тиран, Тразібул мілетський,, у якого Періандр одного разу гостював. Коли в них почалася розмова про способи управління, Тразібул повів свого молодого приятеля на прохід по полю й почав на спілій ниві ломакою збивати ті колоски, які виросли вищі за инші. Це означало, що володар повинен збивати пиху видатних людей і всіх рівняти під своєю владою.

Тирани ще поширили торгівлю Коринту. Вони почали будувати великі кораблі з трьома рядами весел (трієри), які швидко ходили й не боялися плавати далеко морем. Біля 600 року за Періандра Коринт зробився першим торговельним містом Греції.

Стародавній устрій в Атенах. В Аттіці, суміжній з Істмом, аристократи так, як і в Корінті, скасували царську владу й вибірали щороку з-поміж себе архонтів, цеб-то військових начальників і суддів. За головне божество країни вважали Діву-Атену, храм якої стояв на акрополі (крутому нагорку) за мурами старовинного замку. Все населення Аттіки від головного міста звалося атенянами.

На другому шпилі Атен, Ареопагові, присвяченому богові війни, поруч з ущелиною, де жили кріваві духи помсти, збіралися судді розглядати справи про душогубства. При цьому вони додержувалися старовинного звичаю. Перед судом на двох камнях, один проти одного, становилися обвинувачений в душогубстві і той, що обвинувачує, ближчий кревний забитого, що повинен помститься за нього; між них клали розрізану на двоє жертву на знак того, що вони оголосили один одному війну. Обидва присягалися, що говоритимуть правду, і кликали гнів богів на супротивника. Коли суд визнає, що душогубство заподіяно з злим наміром, засуджений віддавався родичам забитого; вони мстилися, як хотіли.

Заколоти в Атенах і Солонові закони. Так само, як у Корінті, народ атенський почав нарікати на владу аристократів. Найвельможіші роди поділилися; одні намагалися привабити на свій бік селян, виноробів та хліборобів, другі—тих, що живуть над морем—рибалок, власників кораблів. Один з аристократів, Кілон, багатий власник табунів коней, відомий по всій Греції перемогою на Олімпійських игрищах, замислив зробитися тираном Атен і захопив акрополь. Але виявилося, що в нього більше ворогів, ніж друзів; Кілонів загін обложили в кріпості й примусили здатися. Переможені шукали захисту біля вівтарів богів, але ворожий Кілонові знатний рід Алкмеонідів кинувся вперед і всіх перебив. За таку богозневагу самих Алкмеонідів було проклято, і вони повинні були піти на вигнання.

Для того, щоб припинити заколоти, нарід обрав посередником Солона, нащадка стародавніх царів, людину, як усі це визнавали, розумну й справедливу (594 р. до Х.).

Солон склав закони, цеб-то записав, як має жити атенський нарід. Він вимагав, щоб знатні роди відмовилися від надзвичайних роскошів; заборонив пишні похорони, коли за труною йшов натовп найнятих плакальщиць, заборонив багатим паням водити за собою багато служниць. Його закони пристосовані до розуміння трудової людини; ремесники, селяне, моряки не можуть надіятися на багату спадщину; їхній обов'язок навчити дітей корисного діла. Тоді вони мають право на старості вимагати від дітей допомоги. Солон подбав про те, щоб не чинилося кривди селянам Аттіки, які розводили маслини, виноград і мали пасіки. Через те, що в країні мало води, він дозволив копати колодязі так один від одного, щоб не попсувати сусідові водопроводу; бідні мали право користатися водою від заможніших.

Закони Солона було записано на чотирогранних дерев'яних стовпах, що поверталися на шворнях. Їх виставляли на головній площі, щоб кожен міг звірити з текстом і вимагати собі правильного суду.

Тирани й початок морської сили. Закони Солона не задовольнили надморське населення Аттіки, що хотіли плавати так само далеко, як і коринтяне. Вождем войовничих моряків зумів зробитися родич Солонів, Пізістрат. Він оточив себе сторожою, захопив акрополь і став тираном Атен.

Пізістрат набув золоту копальню в Тракії й захопив при вході до Геллеспонту кріпость Сігей проти Трої, щоб мати власну гавань при переїзді до Понту. Він склав союз з Полікратом, тираном о. Самоса, який, крім того, приятелював з єгипетським фараоном Амазісом. Атенські кораблі далекого плавання почали прибувати до Чорномор'я й Єгипту; своїми успіхами на морі атеняне випередили Коринт.

Тиран умів також зацікавити нарід виставами й музикою. На урочисті свята запрошували оповідачів і співців з Іонії; вони виконували перед атенянами пісні Гомера. На свято Діонісія, охоронця винарства, показували приїзд цього бога зі сходу: в променястій одежі він вступав до міста на возі, зробленому, як корабель, навколо його несамовито скакали танцюристи в машкарах (сліди цього свята до цього часу залишилися в Європі в так званому карнавалі, до якого подібна наша масниця; карнавал означає—корабель на колесах).

Кінець тиранії й початок демократії. Пізістратові завжди щастило в тому, що він робив, але після його смерти тиранія в Атенах похитнулася. Союзники Пізістратові, Полікрат самоський і єгипетський фараон, загинули в боротьбі з новим страшним ворогом, персіянами, які насунулися зі сходу. Піднялися вороги атенських тиранів і в самій Греції. Алкмеоніди, яким хотілося вернутися з чужини, щедро обдарували Дельфійський храм і допомогли йому відбудуватися після пожежі. В подяку за це Дельфійський оракул порадив Спарті вигнати з Атен тиранів. В самих Атенах повстала змова, щоб забити Пізістратових синів, Гіппія й Гіпарха. На велике свято, коли всі атеняне йшли урочистим походом, два товариші, Гармодій і Арістогітон, кінжалами забили молодшого брата, Гіппарха. Старший, Гіппій, не злякався й звелів обезброїти нарід. Змовників було схоплено й скарано на горло.

Незабаром спартанці пройшли через Істм і примусили Гіппія втікти до персіян (510 р. до Х.). До Атен вернулися вигнані тиранами благородні роди. Між ними знову почалася ворожнеча. Ісагор хотів відновити аристократію, Клістен, з роду Алкмеонідів, став рішуче на боці народу.

Клістен пропонував оголосити кревних тирана ворогами народу й вигнати їх з країни. Для того, щоб прості люде не боя-

лися вказувати, кого слід вигнати, було вирішено писати імена на глиняних дощечках (остраках, звідси таємне голосування—остракизм). Далі Клістен пропонував усьому населенню Аттіки обрати представників до великої ради п'ятисот. Архонти, начальники, судді й скарбники мали обов'язок відчитуватись за свою роботу перед цею радою. В особливо важливих випадках скликалися збори всіх громадян (еклесія), де кожен однаково міг висловити свою думку.

Таке перебудування ладу в Атенах дуже не подобалося спартанцям. Вони ще раз привели військо в Аттіку, вигнали Клістена й віддали владу Ісагорові. Але нарід обложив Ісагора разом з спартанцями в акрополі й вимагав, щоб вони пішли геть. Клістен знову вернувся (506 р.).

Велика зміна сталася в Атенах з часів Кілона, коли почалася боротьба знаті з народом. Солон перший почав допомагати народнім масам; але за нього вельможі ще мали владу в своїх руках. Пізістрат усунув від справ аристократію, підтримав відважність народу, але не допустив трудящих до управління країною. Клістен до заходів двох своїх попередників додав ще дуже важливий захід: він віддав владу народові. Такий державний устрій назвали в Греції—демократія, що означає народоправство (від демос—нарід, кратія—влада).

Поділ Греції. Нігде греки не зорганізували великої розмірами держави; в кожній, хоча-б і не великій, країні, або місті народець визнавав себе незалежним, складав свою окрему громаду.

В багатьох грецьких громадах, подібно до Коринту і Атен, ішла боротьба між знаттю й народом. Місцями нарід виганяв аристократію, карав знатних людей, забірав їхнє майно. Місцями брали гору аристократи; вони звязували себе такою взаємною клятьбою: „обіцяюся бути ворогом народові і шкодити йому, скільки вистачить моїх сил". Вигнанці тікали до ворожої громади й підмовляли її напасти на рідне місто.

Крім того між сусідніми містами майже безупинно бували сутички; воювали за спірну смужку землі, за вигін, за право відводити воду з кордонної річки. Боротьба була надзвичайно запекла. Громадяне Аргосу напали на суміжні Мікени, зламали старовинні мури міста (залишилася тільки брама левів), перебили всіх чоловіків, жінок і дітей забрали в неволю.

Спільні установи греків. Як не ворогували між собою дрібні громади, міста й села, але греки завжди відчували, що вони складають єдиний нарід. Вони всі розуміли один одного, говорили однією мовою. Кожне місто шанувало свого бога-охоронця; але греки вірили також, що є спільні боги всієї Греції—„Олімпійські"; свята на честь цих богів збірали греків з усіх кінців і примушували їх на час забувати ворожнечу.

„Батькові богів і людей", Олімпійському Зевсові, було присвячено велике місце Олімпія, де раз на 4 роки влітку відбувалися великі свята. Особливі вісники доходили до крайніх меж грецьких поселень біля Чорного моря, Єгипту і в Галії. Вони оголошували святий мир і загрожували гнівом богів тому, хто почне війну під час свята, або образить прочанина на дорозі.

Десятки тисяч прочан і цікавих збіралися в Олімпію. Заможні люде розставляли біля святого гаю шатра. Бідні приходили пішки, часто здалеку, і ночували під небом. Купці починали торгувати. Кожне місто присилало своїх почесних послів. На великому вівтарі кожен прочанин приносив жертву богові Зевсу, хто що міг, починаючи від 1000 биків і кінчаючи жменею зерна або чаркою вина. Ті, що брали участь у жертвах, приходили в білих одежах з золотими китицями і в червоних стрічках.

Головна частина свята були військові та гімнастичні игрища, що, як каже переказ, встановив Геракл, син Зевсів. Для них було відведено велику яйцювату арену; навколо неї могли уступами сісти до 40.000 чоловік. Вправи були ті-ж, що й за часів Ахілла: гони колесниць, запряжених чотирма кіньми, гони людей, роздягнених і в зброї, боротьба, кидання спису. Рідне місто переможця на игрищах дуже пишалося його славою, зустрічало його з особливою пошаною, замовляло його статую, яку становили в святому гаї Олімпії.

Біг у зброї на игрищах.

Перед народом в Олімпії виступали також люде, що хотіли мати відоме в Греції ім'я, декламували вірші, говорили патріотичні промови, оповідали про свої наукові винаходи.

Ще одна установа з'єднувала всіх греків—Дельфійський храм і оракул бога Аполлона.

Аполлона вважали за цілителя хвороти; він позбавляє людей страждання. Він робить великий подвиг, забиває страшного змія, в якому скупчилося все зло. Аполлон учить людей благородних думок. Все, що дає людині високі почуття, належить Аполлонові, особливо музика й поезія. Натхнення, талант, а також уміння провіщати майбутнє—його дар. Є на землі місця, де Аполлон особливо близький до людей; є дивні джерела, що дають таємничу силу. За таке місце вважали дикі гірні ущелини підніжжя гори Парнасу, у Середній Греції, де й були Дельфи.

До Дельф завжди йшло багато прочан, щоб покутувати гріхи молитвою Аполлонові, зцілитися або попрохати в бога поради та вказівок на майбутнє. В подяку богові приносили коштовні подарунки, художні речі з срібла й золота; і в Дельфах збиралися величезні скарби. Розпитували бога про все: чи буде зиск

від нової праці, чи їхати в подорож, чи миритися з своїм ворогом, як виховати свою дитину; нарешті, питалися від імени міської ради або народнього зібрання про справи, що торкалися всього міста або округи.

На ці запитання відповідали в імені бога особливі жерці-провісники. У важливих випадках вони ворожили по старовинному, по мові чоловіка, доведеного до навіженства. Викликали присв'ячену богові діву-віщовницю, піфію: вона сідала біля розщелини в горі, де виходив задушливий газ, і хутко впадала в нестяму; тоді вона промовляла з стогіном кілька невиразних слів, тлумач, що стояв біля неї, звязував ці слова у вірші й давав відповідь тим, що ворожили.

Не дивлячись на цей грубий звичай, жерці були люде розумні й спостережливі. Вони вивчали становище в тому місці або в тій сім'ї, що запитували. Иноді вони давали дуже розумні й корисні поради; иноді ухилялися й відповідали двозначно (приклад такої відповіді в історії Месенських війн).

Як виникла перська держава. Під час своїх довгих торговельних подорожів і переселень греки вільно проходили на схід: вони служили у війську у ассіріян, наймалися до єгипетських фараонів, торгували з володарями Лідії. Р. 550 становище в Передній Азії змінилось для греків на зле. Виступає новий войовничий нарід, перси, що задавив своєю силою всіх попередніх завойовників.

Перси належали до великої сім'ї арійських народів. Арійці (що на старинній мові означає „благородні“) кочували спочатку на високих узгір'ях Середньої Азії. Вони потім поділилися на дві групи народів. Одні спустилися на південь до долини Інду: від них походять сучасні індуси. Другі, між ними мідяне й перси, вирушили на захід і зайняли долини й гірні спади Ірану; сучасні перси й тепер живуть на тих місцях, де оселилися їхні предки. Арійці своєю мовою дуже не схожі на сусідніх з ними в Азії семітів, але мають багато спільного з європейськими народами: греками, римлянами, слав'янами, германцями; через те всі ці народи, починаючи від Індостану, на сході, й до Атлантичного океану, на заході, звуться Індоєвропейськими.

З арійців, що оселили Іран, на початку сильніші за всіх були мідяне: р. 607 вони зруйнували Ніневію й заволоділи багатствами ассіріян. Років через 50 після цього перевагу над мідянами здобули перси. Їхній віждь Куруш, по грецькому Кір, підбив під себе увесь Іран і повів об'єднані сили персів і мідян на старовинне столичне місто Дворіччя, Вавілон. Біблія передає нам, як іудейський пророк Даниїл провістив останньому Халдейському цареві Валтасару загибель його царства, і як ті, що бенкетували в палаці, побачили на стіні вогняні слова: „підраховано, зважено, поділено!“ Кір скинув панування халдеїв, приєднав ту, що завоював Навуходоносор, Сирію, Фінікію й Палестину і зро-

бив Вавілон своєю столицею (р. 539). Він став писати свій титул по вавілонському звичаю: „Я Кір, цар Народів, великий цар, могутній цар, цар Вавілону, цар чотирох країн світу".

Перси пішли далі воювати багате на метали лідійське царство в Малій Азії. Кір захопив Сарди, взяв у полон союзника греків, царя Креза, й завоював грецькі міста по-над берегом Егейського моря. В Мілеті та инших грецьких громадах перси скасували владу аристократії і скрізь попризначали тиранів, що мусили відповідати за покірливість населення.

Син Кірів, Камбіз, вирушив походом на Єгипет. У єгиптян давно не було власного війська, їм доводилося оборонятися силами найнятих грецьких загонів. Один грецький начальник Фанес зрадив фараона, показав персам шлях через безвідну пустиню, що відділяла Єгипет від Азії, й порадив скласти союз з степняками-арабами, що приставили воду перському війському. Камбіз розбив фараонову армію й увійшов у Мемфіс; до персів перейшла вся врожайна долина Нілу.

Устрій перської держави. Третій цар перський Дарій, сучасник Клістена, дістав державу, що поширювалася від Сахари до Індії і від морів Чорного й Каспійського до заток Аравійської та Перської. Цар вважав, що „Агурамазда, верховний бог, зробив його господарем над всею великою землею, над багатьма країнами й мовами, над горами й рівнинами по той і по цей бік пустині".

Такої великої держави ще не було до цього часу. Вона була рівна майже половині Європи і в кілька разів більша за Грецію. Великі були її багатства. Перси збірали з численного населення Єгипту, Вавілону, Сирії та инших країв податки товарами й грішми. З Африки присилали цареві чорне дерево й слонову кістку, від арабів що-року приходило на 1000 талантів ладану, з Малої Азії білі коні, з Колхіди (сучасна Грузія) молоді невільниці та невільники.

Релігія персів вражала греків своїми особливостями. Грецький мандрівник Геродот, що був у персів, каже: „вони не вважають, як греки, богів за подібних до людей; вони моляться вищому богові на високих горах і оглядають при цьому все небо: воно й є для них бог; коли вони приносять жертви, нема ні вогню, ні музики, ні вінків з квітів, не сиплять вони священного зерна". Суворим і високим уявленням божества перси наближалися до іудеїв. Через це Кір відпустив тих, що полонив Навуходоносор, іудеїв додому й вернув їм забраний халдеями з храму святий посуд. Через сто років (446 до Хр.) вавілонський книжник Ездра за згодою царя Артаксеркса склав іудеям докладні правила в додаток до закону Мойсеєвого. Навпаки, з вірою єгиптян перси не помирилися; Камбіз звелів спалити мумію фараона Амазіса, що вмер перед приходом персів, і власноручно заколов у Мемфісі священного бика Аписа. Через це персів у Єгипті ненавиділи й проти них майже безперестанку підіймалися повстання.

В управлінні перси додержувалися тих звичаїв, які були у кочовників, коли ті захоплювали великі країни хліборобів. Дарій поділив всю державу на 20 округ: в кожну цар посилав всесильного намісника, „сатрапа“, що розпоряжався життям і смертю підданців; при ньому було військо й підлеглі урядовці; пеклуватись порядком у містах і селах доручали старостам і жерцям. Щоб передавати сатрапам царські накази і надсилати цареві відчити, була особлива пошта; вона йшла великими шляхами, що з'єднували околиці держави з центром. Головний „царський шлях“ лежав від Суз (у горах на схід від Вавілону) через Тигр і Євфрат до Сардів, головного міста Лідії, недалеко від Мілету. Приватним особам не дозволялося їздити шляхом, по ньому скакали царські посланці, міняли коней на станціях, або передавали документи з рук у руки. Через те, що цар не вірив сатрапам і завжди боявся зради, пошта служила для таємного нагляду за намісниками. Иноді до округи несподівано приїздив на розправу вельможа, „око цареве“. Часто сатрапа, через донос, викликали до царя, ув'язнювали або карали.

Перський цар та його челядники з парасолем і опахалом; угорі бог світу, Агурамазда, з крилами.

Перські царі перейняли звичаї вавілонського й єгипетського двору, завели пишні церемонії, численних вельмож зі звучними титулами і великий почет. Разом з цим вони все ще жили кочовим життям, переїздили з усіма придвірними з Суз до Вавілону (на зиму), з Вавілону до Екбатани (на літо).

При всіх величезних витратах цар не міг прожити багатств, які мав з великої держави. Привезені з ріжних кінців золото, у вигляді монет, посуду й оздоб, він наказував сплавляти до купи і виливати у великий глиняний посуд; глину потім розбивали, золоті стопи становили у царських коморах. Коли треба було зробити витрату, цар наказував взяти з комори золота, скільки було потрібно.

У „великого царя“, як його звали греки, була велика військова сила. Кінноту й стрільців виставляли персіяне, мідяне та инші войовничі народи Ірану. Добру флоту давали фінікіяне, суперники греків в торгівлі на Середземному морі. Але й греки малоазійських міст мусили служити цареві. Коли Дарій задумав похід проти скитів і пішов з Малої Азії через Босфор, північно-східній ріг Балканського півострова й Нижній Дунай у чорноморські степи, він забрав з собою Гістіея, тирана міста Мілету, і атенянина Мільтіада, який був князем у Херсонесі, що

захопив Пізістрат від Гелеспонту. Грекам було доручено стерегти міст через Дунай, а Дарій вирушив до кочовиськ скитів. Мільтіад пропонував зламати міст і відрізати персам відхід, але Гістіей заперечив, врятував Дарія з його військом. Мільтіад після цього поїхав до Атен.

Початок греко-перських війн з р. 500. Греки, взагалі, неохоче підлягали перському цареві. Іонійські міста, скоро після походу Дарія на скитів, повстали й просили допомоги від Греції. Спартанці не звернули уваги на це прохання, атеняне надіслали невелику допомогу. Але Дарій послав фінікійську флоту і знесилив повстанців; персіяне забрали Мілет і спалили його. Оповідали, що цар дуже розгнівався на атенян; він пустив стрілу до неба й крикнув: „Боже, дай мені помститися"! Слідом за цим перси перейшли Гелеспонт, завоювали Тракію й Македонію, цеб-то увесь північний беріг Егейського моря аж до гори Олімпа, забрали острови, які були серед моря і, навіть, захопили ріг острову Евбеї, зовсім близько від Атен. Дарій склав з цих нових земель 21-шу сатрапію і почав готуватися в похід на тих європейських греків, які ще були незалежні.

Спочатку він послав велику флоту від Гелеспонту вздовж північного моря. Біля рогу Атонської гори кораблі бурею порозбивало, і вся експедиція скінчилася. Тоді перси вирядили другу флоту від берегів Іонії впоперек моря і висадилися в Аттіці; з ними був тиран Гіппій. Атеняне в цей час цілком поклалися на Мільтіада, що добре знав персів. Мільтіад повів військо на зустріч ворогові; під Маратоном при вході на надбережну рівнину щільна фаланга грецьких пікінерів розладила перських стрільців і відкинула їх до кораблів (р. 490). Захоплені успіхом Мільтіада, атеняне доручили йому напасти на багатий острів Парос, що піддався персам, і зібрати з нього золото. Але на цей раз щастя зрадило Мільтіада, і він поранений вернувся додому. Атенський нарід раптом инакше поставився до нього: ухвалив покарати вславленого героя; Мільтіада, що вже вмірав, принесли в суд і засудили виплатити великий штраф.

Хоч Дарій після цього невдовзі помер, але було ясно, що перси не зречуться свого наміру завоювати Грецію. В Атенах покладали надію на фалангу, що показала себе під Маратоном; але Темістокл, що передбачав події краще ніж инші, запропонував збудувати велику військову флоту, бо гадав, що боротися, головним чином, доведеться на морі; як що вже перси заберуть материк Греції, атеняне зможуть всі попливти в яку-небудь далеку колонію.

Похід персів р. 480. Тим часом син Дарія, Ксеркс, сам став на чолі великого війська, зібраного в Малій Аії. Він перевів військо через Гелеспонт по тимчасовому мосту, покладеному на кораблях, і пішов на Грецію з півночі. За військом тягнувся величезний обоз; перси в поході не любили собі

відмовляти нічого, а цар віз з собою свій двір. Перед царським возом їхала велика колесниця, в яку було запряжено вісім коней, і на ній везли статую вищого божества. Вздовж берегів околишнім шляхом рядом з військом пливла велика флота, що мала постачати військові харчі; для того, щоб уникнути об'їзду біля небезпечного Атонського рогу, перси завчасу прорізали шию каналом, що з'єднував пасмо гір з суходолом.

Дельфійський оракул радив скоритися великій силі. Тесалія й місто Теби в Беотії (суміжній з Аттікою), де правили знатні роди, чекали персів, щоб приєднатися до них. Тільки Атени, Корінт і Спарта з пелопоннесцями вирішили боротися з ворогом.

Перси були непереможні на азіятських рівнинах. Але в Греції вони зустрілися з невигодами гірської природи: довелося поволі проходити через ущелини, вузенькими стежечками, і брати окремо кожний невеликий край, захищений горами, як кріпосним муром. До того-ж здобич в убогій Греції була мала й годуватися було важко. Проте, становище тих греків, які вирішили боронитися, було дуже небезпечне. Невеликий відділ, на чолі з спартанським царем Леонідом, протягом кількох день захищав від персів прохід Термопіли між північною та середньою частиною Греції, але його обійшли, і він загинув. Потім Спарта поставила в Термопілах пам'ятник своїому хороброму військові у вигляді лева з написом: „тут полягли всі триста спартанців, не зрадивши законів своєї батьківщини".

Перси дійшли до середини Греції і скрізь спустошували країну. Населення Аттіки й Атен мусило тікати. На кораблях перевозили сем'ї громадян і те, що можна було захопити з їхнього майна, на сусідній острів Саламін та в ближчі міста на півдні, а всі атеняне, здатні носити зброю й до роботи, сіли на кораблі й приєдналися до инших ескадр.

Але греки зійшлися з ріжних незалежних міст: у них не було не то що спільного плану, а навіть і згоди. Довелося віддати головне командування (гегемонію) спартанським вождям, через те, що Спарта вважалася за найсильнішу грецьку громаду. Спартанці не знали морського діла, і в них майже зовсім не було кораблів. Атеняне, на чолі з Темістоклом, хотіли битися на морі біля своєї вітчизни; спартанці хотіли відійти на південь до своїх берегів і вкріпити шию в узькому місці біля Корінту, щоб не пускати персів далі по суходолу.

Тим часом перська флота обійшла Аттіку й заперла грецькі кораблі в протоці біля о. Саламіну; греки мимоволі мусили битися з ворогом. Тут серед незнайомих скель важкі азіятські кораблі були побиті швидкими грецькими трієрами, а найбільше допомогли перемогти атеняне, що пустили в цей бій всі свої сили. Розбиті під Саламіном фінікійські моряки злякалися царського гніву, і вночі після бою поспішно виїхали додому. Ксеркс наказав пливти до Гелеспонту, щоб охороняти переправу, а сам, незадоволений відтягненням війни, вернувся у столицю. Його до

того-ж турбувало небезпечне повстання халдеїв у Вавілоні, в самому серці перської держави.

В Греції залишилося сухопутне військо під командуванням Мардонія. Перський начальник пропонував атенянам приятельство й союз; тоді спартанці злякалися, що Атени відпадуть, виступили через Істм з великим військом пелопоннесців; до них приєдналися атеняне, і спартанський цар Павзаній розпочав під містом Платеєю у Беотії рішучий бій з Мардонієм. Билися довго й запекло, знову, як під Маратоном, подолала грецька фаланга, Мардоній загинув в бою, а рештки царського війська втікли на північ. Тепер грецькі кораблі вирушили до берегів Іонії й Гелеспонту; до них почали приєднуватися малоазійські греки.

Наступ персів було цілком відбито. Причиною цьому була не відсутність відваги в азіятських вояків, а те, що сам похід був надзвичайно тяжкий: гори, боротьба з незалежними войовничими громадами та т. ин. Грекам перемога над персами здавалася майже чудом; як кажуть темні люде, боги й герої стародавньої Греції з'являлися в лавах бойців. Кілька років після походу персів атенянин Есхіл змалював у трагедії „Перси“ саламінський бій і велику поразку азіятів. Дух померщого Дарія з'являється серед персів і віщує їм: „Ніколи більше не майте на думці йти походом на Елладу, хоча-б військо ваше було ще більше, ніж зараз; разом з ними б'ється їхня рідна земля; вона морить голодом усіх, хто заніссся в гордощах непомірних“.

Греки з'ясовували свій успіх тим, що вони—люде вільне, самі собі пани, тоді як перси нарід варварський, що звик, як раб, слухатися, „вклонятися до ніг своїму панові“. Помітивши намір царя посадити в Атенах тирана, атеняне згадали про змову Гармодія і Арістогітона і поставили тирано-вбивцям пам'ятник, яко „визволителям народу“.

V.

Атени в V столітті до Хр.

Атени набірають сили на морі. В Азіятській державі майже не припинялися повстання, і перси не могли зібрати сили для нового нападу на Европу. Навіть більше: малоазійські греки позбулися страху перед великим царем і припинили виплату данини. Але-ж вони не хотіли підлягати й Спарті, особливо, коли до Гелеспонту прибув переможець під Платеями, цар Павзаній. До того-ж спартанський цар змінився, почав поводитися, як перський сатрап, і розпочав таємні переговори з персами. Навпаки, атенські моряки привабили іонійських та острівних греків своєю мужністю і упевненням у своїх діях.

Через це всі громади, які звільнилися від перського панування, згодилися бути під керовництвом атенян і склали з ними тісний союз.

Атеняне й союзники вирішили збиратися для обміркування спільних справ на острові Делосі (одному з Кікладських, на середині Егейського моря), де був храм Аполлона, якого шанували всі іонійці. Союзники зобов'язалися виплачувати гроші в спільну скарбницю й будувати кораблі, атеняне взяли на себе командування флотою й боротися далі з персами. Атеняне проголосили війну персам, але не забули й власної користи: вони забрали до своїх рук золоті копальні в Тракії та закріпилися в в протоках Гелеспонті й Босфорі для того, щоб мати в руках постачання хліба з Черномор'я.

Атени, що були р. 480 на краю загибелі, зробилися відразу головною морською силою Греції. До атенської гавані Піреї потекли тепер товари, які раніш ішли до Корінту зі-сходу й з-заходу. Купці, ремесники, робітники з инших країв почали переселятися в Аттіку, щоб узяти участь у великих підприємствах атенян, служити в них у флоті або працювати над будуванням пристанів, набережних та магазинів у великій Пірейській гавані.

Головний творець морської сили Атен, Темістокл, увесь час вигадував нові й нові заходи. Він пропонував народові обвести міцним високим муром головне місто й гавань, а потім ще збудувати довгі мури вздовж всеї дороги між Атенами й Піреєм. На випадок нового наступу з суходолу, говорив він, не потрібно буде залишати Атени: в місті можна зоставити нечисленну залогу, а головна сила громади, що зробилася морським народом, вийде битися на кораблях біля гавані. Поки атеняне мають змогу морем привозити припаси і все потрібне для боротьби, вони непереможні.

Спартанці, стурбовані підсиленням Атен, почали вимагати, щоб були зломлені збудовані укріплення. Тоді Темістокл згодився їхати до Спарти на переговори. Тут він навмисне відтягав наради, запевняв, що ніяких робіт у Атенах нема, і між иншим, порадив спартанцям послати до Атен посольство для нагляду за атенянами. В той-же час він сповістив атенян, щоб ті затримали спартанців, яко закладників. Коли в Атенах встигли збудувати досить високі мури, Темістокл раптово сказав спартанцям, що справу зроблено, і атеняне більше не потрібують сторонніх порад.

Темістокл явно мав на думці порушити союз з Спартою, складений під час війни з персами, і підпорядкувати атенській мореходній державі всю Грецію. В Атенах, проте, було не мало прихильників Спарти, і особливо визначався між ними Кімон, син Мільтіадів, такий самий талановитий войовник, як і батько. Кімонові та иншим ворогам Темістокла пощастило добитися його вигнання, та ще й обвинуватити його в зраді й зносинах з персами. В Греції вже не було більше місця Темістоклові: він

утік до великого царя. Коли цар Артаксеркс довідався, що в нього просить притулку головний винуватець поразки персів, він зрадів і багато обдарував Темістокла, бо мав надію використати його таланти проти Греції. Але Темістокл умер і не встиг нічого зробити проти своїх земляків.

Кімон, хоча й був найлютішим ворогом Темістокла, проте став на чолі тієї самої морської сили, яку створив Темістокл. Він розбив всі сили персів, які тільки з'являлися в Егейському морі, і загнав ворога далеко, до о. Кіпру. Жаден атенянин не зробив для громади стільки добра, як Кімон. Він сам дуже подобався народові за щедрі дарунки; зі свого великого багатства нажитого на війні, він давав на будування храмів і на закінчення довгих мурів, які, на думку Темістокла, мали з'єднати Атени з Пореєм в одну кріпость.

Остаточна перемога демократії в Атенах. Вірні Кімонові на війні, моряки в місті охотніше слухали нових народніх вождів (по-грецьки демагогів), між якими особливо визначалися Ефіальт та Перікл. Моряки поводилися в народньому зібранні не так, як селяне; вони розуміли своє значіння в громаді і не хотіли більше підлягати ніякій вищій силі. Особливо дратувало їх те, що постанови народу затримуються в раді ареопага, найстарішій установі Атен. Демагоги вирішили скасувати владу Ареопага, але для цього треба було скинути Кімона, головного оборонця старовинних поглядів. Випадок трапився скоро.

В Спарті стався землетрус, який зруйнував багато будинків; паніку серед панів використали кріпаки, які озброїлися й ледве не забрали в полон всіх спартанців. Цар Архідам не стерявся в біді, розставив спартанців в бойовий порядок і розгромив гелотів. Але кріпаки відійшли в Мессенію й окопалися на горі Ітомі, де колись билися мессенці за незалежність. Спартанці не вміли брати укріплень і почали просити допомоги у атенян. Демагоги радили відмовити спартанцям та навіть хотіли допомогти гелотам. За Спарту заступився Кімон. Він казав, що Грецію везуть двоє коней, Атени й Спарта, і буде велика біда всім, коли спільна батьківщина всіх греків почне кульгати. Він запропонував послати спартанцям військову допомогу й згодився сам стати на чолі її.

Але спартанці не вірили атенянам і відіслали загін назад. Ефіальт і Перікл з радощами вхопилися за невдачу Кімона й підмовили атенян прогнати його у вигнання за ворожість до народу й прихільність до Спарти.

Разом з цим Ефіальт запропонував відняти від ареопагу нагляд за народнім зібранням, а також суд в усіх справах, крім тяжких душогубств (462 р.). Розгляд судових справ і ріжних обвинувачень перейшов до всього громадянства, з-поміж якого обіралося комісію присяжних по 100 або 200 чоловіка. Демагоги говорили, що здорова думка й вільна совість суддів, які попов-

нюються зі складу всього громадянства, допоможуть справедливіше вирішувати справи, ніж це чинили люде, що постійно робили цю роботу.

Новий народній суд в Атенах не був схожий на попередній. Громадяне тут були цілком незалежні: обвинувачував не урядовець (як за наших часів—прокурор), а хто-небудь з громадян з своєї охоти: обвинувачений мусив боронитися сам. Так само, як нарід на зібранні, і судді довго й докладно слухали обидві сторони. Для того, щоб привабити до себе бідноту, Перікл пропонував виплачувати суддям денне утримання з скарбниці. Незаможнім людям тепер не доводилося боятися загубити заробіток за день, витрачений на засіданнях; тепер вони з охотою брали участь в роботі комісій присяжних засідателів.

Передача суду до рук народу була тяжкою втратою для оборонців старовини. Розлютовані—вони підослали душогубів забити Ефіальта. Але з смертю одного вождя діло не загинуло; його продовжував Перікл. Алкмеонід через матір Перікл доводився онуком Клістенові; так само як дід, він рішуче став на боці народу.

Еклесія стає тепер верховною владою в громаді. Важливі справи розбірають в Раді п'ятисот і докладають народові. На загальному зібранні кожен громадянин має право вільно висловлювати свою думку. Народнє зібрання обірало стратегів (головних начальників флоти й війська, які разом з тим розпоряджалися й скарбницею). Що-року провадилися нові вибори; і по скінченні служби нарід вимагав від усіх начальників відчиту.

Велика доба атенської республіки. Демагоги, що перемогли р. 462, пробували викопати широкі Темістоклові наміри. До Єгипту атеняне відрядили велику флоту, щоб підтримувати там повстання проти великого царя. Одночасово вони забрали владу над Тебами в Беотії і пробували припинити підвіз припасів до Спарти й Корінту, щоб підпорядкувати собі Пелопоннес.

Разом з тим атеняне почали будувати в Атенах і гавані роскішні кам'яниці. На атенському акрополі вони збудували великий храм на пошану богині-покровительки міста, Партенон (від Партенос, що означає Діва). Найкращий мистець того часу, Фідій, прикрасив Партенон скульптурами. Тут вирізьблено було урочистий похід атенського народу. Всередині храму було поставлено величезну статую богині Атени, яку так само зробив Фідій. Статуя уявляла собою дерев'яний кістяк, оббитий плитками з золота і слонової кістки; очі були вставлені яхонтові.

Кошти на ці дорогі спорудження атеняне почали брати з скарбниці, до якої давали внески їхні союзники. Перікл переконав нарід, що коли вони оберігають грецьке море, то мають право й користуватися з цих грошей й витрачати їх на свої потреби, не питаючись союзників. Через це союзники з товаришів,

якими були на початку, стали підданцями атенян. Великий союз половини греків під керовництвом Атен став тепер державою атенян.

Здавалося, ще трохи й Атени підпорядкують собі всю Грецію. В дійсності атеняне розпочали богато великих діл разом і не в силі були їх зробити. Великою поразкою скінчився єгипетський похід; атеняне забрали були Мемфіс, але персам пощастило

Богиня Атена. (Фідій).

Богиня миру з божком добробуту; вбрання грецкині.

заперти їх серед нільських рукавів і знищити майже всю грецьку флоту й армію. Потім спартанці задушили повстання гелотів, вислали своє військо через Істм і розбили атенян на полях Беотії; цим вони допомогли тебцям звільнитися від підлеглости атенянам. Нарешті, великий острів Евбея, суміжний з Аттікою, відійшов від атенської держави.

Перікл знайшов вихід з такого становища. Він пропонував народові припинити завоювання та експедиції й замиритися з персами й Спартою. Мир з Спартою було зроблено на 30 років на таких умовах: дві головні громади залишаються панувати: Атени—на морі, Спарта в Пелопоннесі; переманювати на свій бік чужих союзників забороняється.

В самих Атенах у Перікла з'явився небезпечний супротивник Тукідід, чоловік старого роду, який заступався за союзників. Тукідід говорив, що Атени набувають недоброї слави: на очах всієї Греції витрачають союзні гроші, призначені на спільну

оборону; в той час Атени, як суєтна манірниця, що обвішує себе золотом і дорогоцінним камінням, прикрашаються мілійоновими статуями та храмами. Найбільш винний в цих кривдах і насильствах—Перікл.

Атенському народові належало вирішити, за ким з двох вождів він піде й кого пошле на вигнання. Таємним голосуванням більшість висловилася проти Тукідіда, і він пішов у вигнання (р. 442).

Після остракізму Тукідіда становище Перікла було таке, що вже ніхто не зважувався змагатися з ним. Що-року нарід обірав його на стратега й доручав йому скарбницю, в небезпечних обставинах призначав його необмеженим начальником всієї флоти й армії. Перікла прирівнювали до тирана Пізістрата, і багатьом здавалося, що в Атенах тільки здається, що править нарід, а на ділі—монархія першого громадянина. Було багато людей, які не любили й боялися цього замкненого в собі, погордливого, завжди серйозного чоловіка, що завжди обмірковував справу; люде побожні Перікла обвинувачували в тому, що він не визнає сили народніх богів, вказували на його приятельство з ученими, які висловлювали нові погляди на світобудову, між иншим з Анаксагором, що відважився стверджувати, що сонце не живе божество, а гарячий величезний камінь, і що світом править Розум.

Атенський нарід та його свята. Кількість атенських громадян була невелика, порівнюючи до підданців; перших в 20 або 30 разів менше, ніж других. В самій Аттіці за справжніх громадян вважалися тільки діти батьків громадян: всі инші, як-би довго не жили в Атенах, залишалися „обивателями"; їхньої думки не питали в справах, що торкалися всього міста або всієї держави; вони не мали ніяких грошей з скарбниці.

Тим помітніші були вигоди, якими намагалися наділити громадян. За участь в суді, за витрачений час на якій-небудь посаді вони одержували винагороду. Иноді між ними ділили хліб, куплений і привезений на громадські гроші. Незаможні громадяне, крім того, постійно одержували даремно квитки на театральні вистави, при чому вартість цих квитків виплачувалося власникам театру з скарбниці.

Ці видачі квитків і, взагалі, денного утримання, яке видавалося громадянам, були, правда, не значні. Але й потреби більшої частини громадян були дуже обмежені. Теплий клімат дозволяв грекові носити легке вбрання, яке складалося з сорочки, плаща у вигляді чотирікутного шматка тканини і підв'язаних підошов. Часто він виходив з дому босий і без капелюха; більшу частину дня він був на повітрі. У простого чоловіка хата була тісна, як-небудь збудована, майже без меблів; пили й їли дуже мало. Зате в Атенах нарід збудував для себе величезні й роскішні громадські будинки, храми, театри, лазні, гімнастичні залі, портики (криті колонади для базарної торгівлі, для відпочинку й гулянки).

З громадян не збірали податків. Але нарід примушував заможніх людей витрачати гроші на будування кораблів, на влаштування свят: такі витрати звалися літургіями. Були люде, які цим задовольняли своє честолюбство, особливо коли на святі називали імена щедрих дарителів. Але инші нарікали, що прості люде забрали велику силу в місті: нігде, казали вони, нема такого панування „корабельної черні“, від того такі своєвільні стали в місті й невільники; невільник одягається так само, як і вільний, не звертає з дороги на вулиці, і його не можна чіпати, бо він відповість, коли його вдарити.

Хоча Атени зробилися морською громадою, але свята народу були присвячені спільним богам, покровителям хліборобства й винарства. Літом святкували Панатинеї, шанували Атену-Діву і її годованця Еріхтонія (хлібний колос), вихованого її служницями (росами). Весною святкували Великі Діонісії, дні шалених веселощів і зустрічі світлого бога, що прибуває зі сходу, в-осени—Малі Діонісії, дні збору винограду.

Жертва. Ліворуч—вівтар; на ньому горить вогонь; ззаду статуя бога Діоніса; жриця має зарізати козиня. Праворуч—жінка становить на стіл жертву.

Діоніс, як бог квітчастої природи, що гине від холоду й знову народжується, шанувався разом з двома другими божествами, Деметрою та її дочкою Корою, або Персефоною. Велике свято трьох богів справлялося в Аттіці на початку осени, в часи, коли ховаються під землю благодійні боги, покровителі земної рясноти. Боги ці внизу робляться могутніми володарями підземного світу. Люде, які боялися тяжкої долі на тім світі, шукали їхньої допомоги й присвячували себе їм. Посв'ячені, кілька десятків тисяч чоловік, збіралися в Атенах, виконували обмивання й рушали довгим урочистим походом до святого місця Елевзін, де відбувалося свято. Головна служба божа, „містерії“, відбувалася вночі; нарід збірався серед святобожної тиші у великому відкритому приміщенні, яке мало вигляд театру; перед його очима відтворювали долю богів, які сходять в підземне царство й вертаються звідти. Таємнича нічна обставина, розкіш священних вистав, дуже впливали на побожних. Вони розходилися з вірою, що підземні боги врятують їх від муки, що їх чекає

трапеза з самими богами на світлій горі, вкритій квітами, в той час як инші, не посвячені, потопали тут у вонючому багні.

Атенський театр. Всі атенські свята відбувалися в супроводі музики, танців, співів і вистав (по грецькоу драми). Остання частина мала особливо видатне місце у Великих Діонісіях.

Здавна звикли виставляти Діоніса оточеним веселими козлоногими й хвостатими поїзжанами—сіленами. Гучний поїзд зупинявся на круглій площі, де танцювали й співали хористи у вивернених шкурах та машкарах. Серед площі (орхестри,

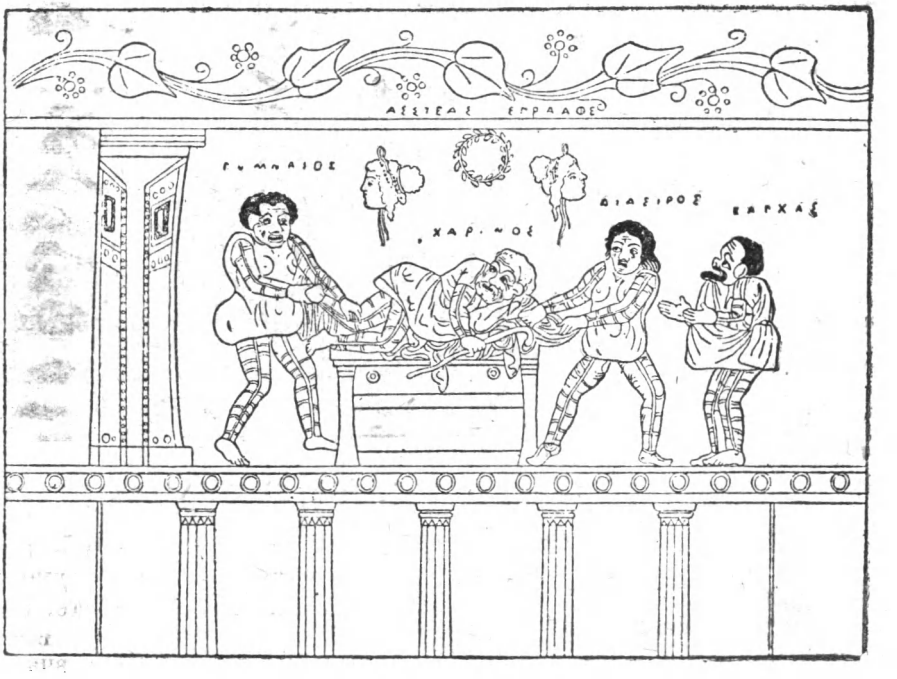
Актори й хор в трагедії; актори на котурнах у високих головних вбраннях; праворуч на столі вінки й віти для нагороди.

цеб-то місця танців) з помосту актор-аматор, що грав Діоніса, говорив віршовану промову, в якій оповідав про свою долю, муки й перемогу; поїзжане висловлювали йому своє співчуття, знову водили танок, а в цей час Діоніс щезав у поставленому близько шатрі (скене, звідки наша сцена). Актор переодягався, виходив у новому образі, зображав иншу особу, звязану в міті з Діонісом; коли доводилося зображати злого ворога Діонісового, хор висловлював гнів і смуток.

Через те, що народові подобалися ці вистави, впорядчики свят почали поширювати й розмаїтити їх. Крім міта про Діоніса почали виставляти ще й инші міти. Поети писали віршовану промову для головного актора, хорові пісні й розмови між головною дієвою особою та поїзжанами. Заможні люде, які бажали, щоб нарід добре до них ставився, витрачали великі кошти на вистави, купували для акторів роскішні вбрання, наймали гарних співців і танцюристів або організовували на свято цілий хор.

Перед греко-перським війнами вже було звичайним ставити на свята Діонісій 4 п'єси: три з них змісту зворушливого і героїчного (звалися вони— трагедія, дослівно це означає „пісня кіз“, цеб-то Діонісового хору), і одну на закінчення смішливого й веселого, драму сатирів (сатири те саме, що й сілени). Багато нового для жвавости театру придумав Есхіл, ав-

тор трагедії „Перси“. До єдиного актора старовинної дії він додав другого. Поки на сцену виходила одна особа, вона могла тільки оповідати словами про те, що сталося з богом або героєм, який з'ображався перед глядачами. Два актори, особливо, коли вони з'ображали супротивників, могли відтворювати саму подію. Для того, щоб актори могли вільно рухатися й бути, проте, над хором, Есхіл наділив їх високими закаблуками або, певніше, прив'язанами стільчиками (котурнами). Есхіл зробив і першу декорацію; передню стіну сцени почали розмальовувати,

Ява з комедії: два злодії стягають скупого з його скрині; раб зле допомагає господареві.

надавали їй, як то треба було по п'єсі, вигляд вівтаря, скелі, будинку з дверима по середині та т. ин. Коли в п'єсі треба було з'ображати і богів, і людей, то боги виходили на плискуватий дах сцени, щоб бути вищими за людей.

Від старої святочної дії залишилися оркестр, сцена, хор і особи, що розмовляють; додали величезний амфітеатр, цеб-то піднятий уступами півкруг, місця для глядачів.

У трагедіях Есхіла сюжет був невиразний і величній. Глядачі з замерлим серцем слідкували, як богиня кривавих привидів переслідує сердешного Ореста, який убив матір за те, що вона, як зрадниця, зарізала свого чоловіка Агамемнона, Орестового батька, коли той повернувся до дому після звоювання Трої. Вони дуже хвилювалися, дивлячись на прикутого до скелі ге-

роя Прометея, благородного друга людей, якого покарав Зевс за те, що той викрав для людей вогонь з неба, навчив їх працювати і підняв їх над темним життям тварин.

У часи Перікла улюбленим драматургом Атен був Софокл (496—408). Через те, що глядачі вимагали на кожне свято все нових і нових п'єс, Софокл встиг за своє довге життя написати до 120 трагедій. З них дійшли до нас тільки 7, між ними 3 п'єси, що стосуються до міту про царя Едіпа й нещастя його роду.

Софокл.

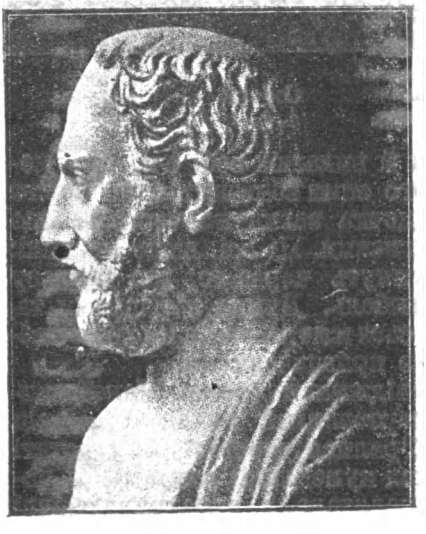
Царський син Едіп, що на думку його батьків, уже загинув, випадково здибає свого батька, якого зовсім не знав, і вбиває його, потім править довго й щасливо. Спадає на нарід велика пошесть. Від провісника дізнаються, що це кари за великий гріх царя Едіпа. Едіп жахається того, про що довідався, зрікається влади й виколює собі очі, але нещастя падають на його дім: два його сини вбивають один одного під час суперечок за владу, його дочка загинула через те, що хотіла поховати вбитого брата, вигнанця. Ці всі люде невинні: вони шукають кращих шляхів і гинуть через те, що завчасу вже вирішено і провіщено їхню загибель. Думка цієї драми та, що чоловік, як-би не впорядковував своє життя, як-би не хотів добра людству, він безсилий боротися з призначеннями.

На осінньому святі виноградної віджимки (по-гр. Ленеї) вистави мали виключно веселий і жартовливий характер. Нарід сходився біля помосту, на якому збіралися череваті й хвостаті супутники Діоніса; навколо вертілися кумедники, яких після називалося—комедія. Суть комедії полягала в перекривлюванні всіляких річей. Всі міти з'ображалося навиворіт, герої і навіть боги мали смішний вигляд. Напр., великий лицар Геракл, який, згідно переказу звільнив людей від дивовищ і з своєю палицею обходив всю землю, з'являвся у вигляді величезного сонного ненажери й балакуна. Автори комедій глумилися також над сучасними діячами, народніми проводирями, стратегами та ораторами; не боялися вони нападатися й на Перікла, коли він мав найвищу владу.

Атеńське життя за часів Перікла. Торговельні зносини Атен були далеко ширші, ніж колись Коріпту й Мілету. Атенські кораблі ходили на захід, до берегів Італії, і на схід, до Чорного моря. Відпливаючи на чолі атенської експедиції до берегів Понта, Перікл сказав: „ми допоможемо тамтешнім грекам, а варварським царям і князям покажемо, що атеняне вміло, відважно плавають, де їм хочеться, і володіють усім морем“.

Перікл хотів зробити Атени першою громадою Греції не лише багацтвом, але й розумовим значінням, або, як він сам висловився, зробити з Атен „школу всієї Елади“. Столиця морської держави вабить чужинців цікавим і ріжноманітним життям, красою своїх будівель, багатством театральних розваг. Більшість з чужосторонніх греків, які приїздили до Атен, були задоволені з атенських порядків, де всі громадяне мають рівні права й вільно висловлюють свої думки. Геродот (нар. 484, ум. 425 до Х.), який походив з малоазійського міста Галікарнасу, написав історію греко-перських війн, довго жив у Атенах; захоплюючись демократизмом, він запевняв, що саме слово „народоправство“ приємне грецькому вухові.

Охоче одвідували Атени софісти, тоб-то мандрівні вчені і вчителі красномовства. Ми знаємо оповідання про те, яке велике враження справив приїзд софіста Протагора. Він зупинився в домі заможнього атенянина Калія. На ранок про це знало все місто. Цілий день стукали в двері Калія люде ріжного віку, які хотіли послухати відомого вчителя. В похолодній галереї, що виходить на внутрішній двір, Протагор ходив у проходку з своїми слухачами і викладав науку, а потім сідав і відповідав на запитання.

Тукідід.

Початок великої грецької чвари. Не довго Атени жили спокійно. Історик Тукідід (нар. 469, ум. 400 до Х.; він не має нічого спільного з ворогом Перікла) каже про своїх земляків: „вони так створені, що не дають спокою ні собі, ні иншим“.

Щоб забезпечити собі торговельні шляхи на захід до Італії й Сіцілії атеняне прийняли до спілки о. Коркіру, що біля західніх берегів Греції. Коркіряне в цей час ворогували з своєю метрополією Коріптом; атеняне взялися їм допомогти проти Коріпту. Крім того атеняне захопили

важливі місця коло виходу з Корінтської затоки й почали тіснити Мегару, сусідку Коріита. Торгівлі корінтській загрожувала цілковита загибель. Коріит пробував, з свого боку, нашкодити Атенам і схилив до виходу від атенської держави місто Потідею, свою колонію на півострові Халкідікові, близько Македонії. Але й тут не пощастило: атеняне заперли корінтський загін, який встиг увійти за мури Потідеї. Тоді Коріит поскаржився Спарті, яку вважалося за охоронницю всього Пелопоннесу: корінтяне обвинувачували атенян у тому, що ті загрожують волі грецьких громад, і вимагали покарати атенян.

Спартанців не легко було підбити на війну. Спочатку вони пропонували Атенам звільнити Мегару, а потім, коли, за порадою Перікла, атеняне відкинули цю пропозицію, почали вимагати вигнання з Атен Алкмеонідів, заплямованих богозневагою, цеб-то, инакше кажучи, скинення Перікла. Майже два роки тяглися переговори між двома головними громадами Греції. Коли з'ясувалося, що атеняне нічим не поступляться, і що вони готуються підпорядкувати собі Пелопоннес, спартанці зібрали військо, щоб пройти через Істм до Аттіки.

Перікл також виготував план війни. Він умовив селян Аттіки залишити житла, поля, сади й виноградники й перейти під захист атенської кріпости Пірею й Довгих мурів. Він казав, що спартанці, відомо, на суші не переможні, то нема чого з ними тут і боротися. Зате нема сили, яка перемогла-б атенську флоту. Треба з моря тримати в облозі Пелопоннес; зморені голодом, спартанці тоді попросять миру.

Почалася довга війна, яку атеняне назвали Пелопоннеською; вона тяглася з перервами 27 років, від 431 до 404 р. Війна видалася не такою, як чекали того атеняне, і привела до загибели атенську державу.

Спартанці що-року приходили до Аттіки й руйнували її. Особливо тяжко відбивалося на атенянах знищення маслинових гаїв; маслина росте довго й тільки на 16 році дає добрий урожай. Більша частина виноградарів і садівників Аттіки зовсім зубожіли після спартанських нападів. З свого боку Атени не могли дуже пошкодити Пелопоннесові з моря. На другий рік Атени пережили велику біду. У місті зібралося надзвичайно багато людей, і тут поширилася занесена з кораблів чума. Ця пошесть викликала страшенний розпад у громадян. Замовклі було вороги Перікла знову почали говорити, що він винний в усіх невдачах. Релігійні фанатики, користуючись з тяжкого становища простих людей, яким нещастя здавалося гнівом богів, нагадали, що Перікл розгнівив богів своїм невірством. Всі ці обвинувачення вплинули на атенський нарід. першого чоловіка, якого безперечно слухалися протягом майже 30 років, скинули; його позбавили посад і обвинувачували на суді в розтраті казенних грошей. Через рік нарід знову вернув Періклові попереднє становище, але його вже поборола смертельна хворість (р. 429).

У Атенах, взагалі, підняли голову супротивники народоправства. Вони кепкували з того, що купці й майстрі обмірковують складні питання; на їхню думку, це справа — „небагатьох“, „кращих“ людей, цеб-то багатіїв, які мають вільний час і освіту. Демагоги, наступники Перікла, не вміли так, як він, заспокоювати нарід. Багатий власник гарбарні Клеон, що замінив Перікла, хотів повести справу рішуче, не тільки оборонятися, а й нападати на ворогів. Клеон був популярний серед простого народу в Атенах: для поповнення видатків на війну він пропонував збільшити збір грошей з союзників, не вважаючи на те, що це загрожує викликати серед них незадоволення й повстання. Один успіх надав Клеонові самовпевненості. Атеняне захопили гавань Пілос в Мессенії й загрожували підняти повстання проти Спарти. Спартанці вислали загін кращих вояків з перших семей своїх, щоб відбити назад Пілос. Тоді Клеон був обраний на стратега і забрав у полон спартанський загін. Спарта не могла знести втрат стількох громадян, тим більш, що кількість старих спартанських семей була взагалі не велика. З бажання повернути полонених, Спарта запросила миру; Клеон добився, що атенський нарід відкинув мирову пропозицію.

Тим часом у атенян знову почалися невдачі. Енергійний спартанський начальник Бразід пройшов з невеликим військом на північ через Тесалію і схилив міста на півострові Халкідік відокремитись од Атен. Клеон знову пішов на війну проти Бразіда. Але атенян на цей раз було розбито. Обидва прихильники війни і Клеон, і Бразід були забиті в бою під Амфіполем. Тепер миролюбному атенському стратегові Нікію пощастило замиритися зі Спартою (421 р.). Мир тривав не довго. Атеняне могли-б зберегти владу над морем, як-би не хотіли поширювати своїх колишніх земель. Але нарід захопився новими морськими планами.

Кінець Атенської держави. Алкивіад, родич Перікла, зріс під наглядом великого демогога, але зовсім до нього не подібний, малював народові принадну картину: заволодіти багатою Сіцілією, знищити торговельну силу Карфагени на заході й опанувати все Середземне море. Атеняне вирядили велику флоту й краще військо під командуванням самого Алкивіада проти Сіцілії (р. 415). Алкивіад майже нічого не встиг зробити. Його вороги скористалися нагодою й позаочно обвинуватили його. В Атенах на передодні від'їзду флоти вночі було побито статуї богів, що стояли на роздоріжжі вулиць. Алкивіада знали за чоловіка непобожнього, який не вірував у богів; це використали його обвинуватели й донесли, що образа богів—його справа. Алкивіад не з'явився на суд і позаочно був засуджений на смерть.

Командування над флотою і військом перейняв Нікій, менш здібний ніж Алкивіад; атеняне обложили велике сіцілійське місто Сіракузи з моря й з суходолу. Тим часом Алкивіад утік до

Спарти й дав спартанцям кілька небезпечних для атенян порад. По-перше, використавши відсутність атенської флоти, відновити війну з Атенами і забрати кріпость Декелію в самій Аттіці, потім наділасти допомогу до Сіракуз.

В обложене місто, яке вже мало віддатися атенянам, пробився з невеликим відділом спартанець Гіліпп. Він зумів піддати духу сіракузянам, запер атенську флоту в гавані Сіракуз і в жорстокому бою знищив її; атеняне кинулися на острів, щоб урятуватися, але Гіліпп і сіракузяне загородили шляхи в горах і примусили все атенське військо здатися. Нікія та инших начальників покарали на смерть, полонених вояків засудили на каторжні работи в каменоломнях. Атени загубили на сіцілійській війні майже половину сили своєї держави.

Алкивіад став складати ще ширші плани. Він поїхав до Малої Азії, почав приятелювати з перським сатрапом і втворив союз між персами і Спартою. Алкивіад умів приятелювати з людьми ріжних країн: в Атенах розмовляв з софістами, у Спарті жив просто й по-військовому, у персів тратив великі гроші на роскоші. Перси дали грошей, на які спартанці збудували сильну флоту. Більша частина незадоволенних союзників Атен перейшла до Спарти. У самих Атенах вороги демократії захопили владу, відновили старовинний лад, що був до Солона, склали раду з багатіїв і перестали скликати народнє зібрання. Вони замислили замиритися з Спартою, щоб скинути на завжди ненависну їм демократію (р. 411).

Але військо й моряки, що стояли флотою біля острову Самосу, оголосили себе проти правління „небагатьох“ (олігархії) і покликали Алкивіада, що встиг уже посваритися з спартанцями. Найбільша небезпека загрожувала атенянам через те, що спартанська флота заволоділа протоками, що ведуть до Чорного моря. Туди й вирушив Алкивіад; він відбив колишні володіння Атен біля проток і звільнив торговельний шлях, по якому везли хліб до Атен. Після цих перемог демагоги в Атенах скинули владу „небагатьох“ і відновили демократичний лад.

Ще сім років боролися Атени з численними ворогами; відважний нарід будував кораблі майже без перерви. Але засоби вичерпувалися, з храмів було взято рештки золота, енергія падала. Нарід хвилювався, невдачі його дратували, він почав обвинувачувати своїх ватажків у зраді. Коли Алкивіад був розбитий, його засудили вдруге, він утік до свого замку біля Гелеспонту. Ще раз у великому морському бою біля островів Аргінузьких, між Лесбосом і берегом Малої Азії, атеняне розбили спартанців. Але слідом за боєм почалася велика буря, яка занесла кілька кораблів у чисте море й викинула беззахисних на хвилі; начальники флоти не могли врятувати тих, що потопали, і ховати забитих у бою. З Атен зараз-же прийшов наказ про скинення стратегів і про віддання їх під суд: їх обвинувачували в загибелі людей і образі померших. Дуже схвильований нарід не хотів розглядати справи й засудив їх на смерть. Скоро

після покарання атеняне почали шкодувати скараних і повернули свій гнів на тих, що обвинувачували стратегів і обдурили нарід.

Але вже наближався кінець. Спартанський морський начальник Лізандр без бою забрав атенську флоту, яка стояла в Гелеспонті, в той час як моряки й салдати вийшли на беріг. Атенам тепер було відрізано підвіз харчів. Спартанці обложили місто з суходолу і з моря й, після п'ятимісячної облоги, примусили атенян здатися. Лізандр поставив такі умови: знищення Довгих мурів; атеняне мали видати всі військові кораблі й спалити верфі; всі володіння за морем переходять до Спарти. Так скінчилася атенська державність, що існувала 73 роки (від 477 до 404 р.).

Лізандр також поставив умову, щоб атеняне скасували демократизм і відновили олігархію багатіїв. Владу забрала рада тридцяти, яку прозвали тридцятьма тиранами; на чолі, „тридцяти" став Крітій, дуже здібний, але безсовісний чоловік, який на початку підіймав нарід проти багатіїв, а потім став лютим ворогом демократії. Тридцять тиранів зовсім не скликали народнього зібрання, карали всіх, що здавалися непевними, і забірали добро покараних. Тим часом оборонці демократії, що повтікали до Теб, вернулися на чолі з Тразібулом, одним з співробітників і товаришів Алкивіада, і захопили Піреї. Крітій загинув у бою з демократами; після цього пощастило скинути олігархію й повернути демократизм. Але демократія була квола й не мала сили відродити Атенську морську державу.

Керувати справами всієї Греції почала Спарта. Ні в одній галузі: ні в торгівлі, ні в освіті, ні в мистецтві вона не могла замінити Атен. Спарта не оборонила також Грецію від східнього володаря. Малоазійських греків, що приєдналися до Спарти, щоб звільнитися від Атен, залишили переможці на призволяще, і перси знову забрали їх під свою владу.

Розумове життя доби Атенської демократії.

Час атенської могутности відзначився великим розвитком науки.

Греки, природжені мандрівники, виявили рано цікавість і допитливість. Вони жадливо вивчали мудрість старовинніших освітою народів, єгиптян, вавілонян, індусів; вони переймали чужі обряди й віру в нові божества. Порівняння свого до чужоземного змушувало їх постійно передумувати знову зміст власних мітів і науки про богів.

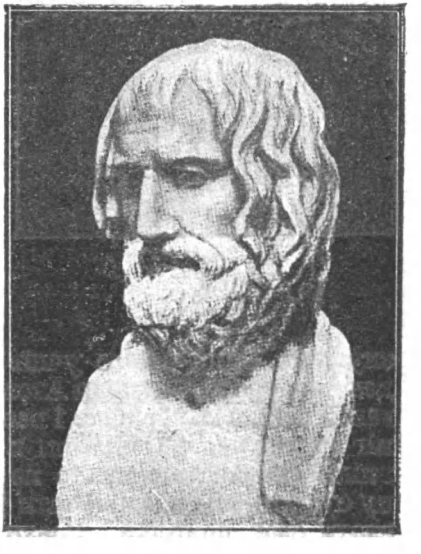
Історик Гекатей, починаючи оповідання про боротьбу своїх земляків іонійців з персами, каже: „Я, Гекатей з Мілету, пишу тільки про те, що вважаю за правду. З переказів, що існують у греків, багато здаються мені смішними". Він розбірає міт про пекельного пса Цербера, за яким Геракл через печеру йшов у пекло, і дивується легковірності й неладності народу; печера— вузька й не глибока, нікуди нею пройти не можна; всі жахи підземного світу—безглуздя. На думку Гекатея, міт треба розуміти,

як найзвичайнішу пригоду; Геракл схопив у печері великого отруйного гада, якого за його великі зуби прозвали пекельним псом, це і все.

Ксенофон, що жив одночасово з Гекатеєм, засуджував оповідання Гомера про богів, через те, що поет надає богам людського почуття. На його думку, „один бог підноситься над всіма богами й людьми; він не схожий на вмірущих ні зовнішнім виглядом, ні духом своїм".

Так мислили й міркували освічені греки часів греко-перських війн. Сучасники Перікла тим більш не могли співчувати старовинним поглядам на світ. Напр., вони відкидали оповідання про те, що рід людський створився з каміння, яке кидали Девкаліон і Пірра, старовинна пара, що врятувалася від всесвітнього потопу. Багато людей поділяло науку Демокріта, на думку якого речі та істоти, що сповняють світ, складаються з безлічі а т о м і в, цеб-то малих частинок, порошинок; атоми з'єднуються в тіла й речі завдяки взаємному тяжінню.

У творах Геродота з'єднуються старі й нові погляди. Він хоче показати, що війна між греками й персами—цілком природнє з'явище: у східніх і західніх народів, у Азії й Європи вічні рахунки між собою. Але в той-же час він убачає в долі людській багато дивного; несподівано можуть змінюватися щастя й загибель; ці зміни походять від втручання богів. Ось що оповідає Геродот про Полікрата самоського. Тиран цей, беззмінно щасливий, побоявся заздрости богів, кинув у море свою кращу коштовну річ, золотий перстень зі смарагдом. Але рибалка приніс йому рибу, що проковтнула перстень. Ясно стало, що боги не приймають жертви; приятель Полікратів, фараон Амазіс, коли дізнався про це, негайно розійшовся з ним, а сам тиран скоро загинув злою смертю в полоні у персів

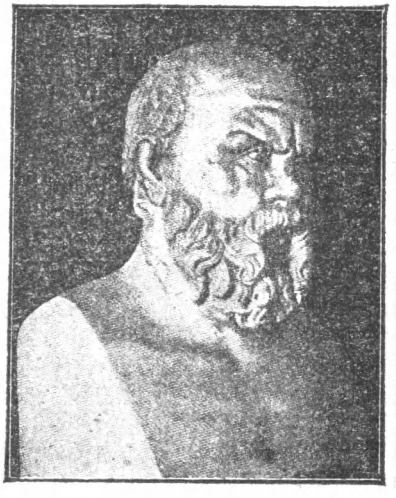

Евріпід.

Тукідід (469—400) молодший за Геродота тільки на 15 років, инакше дивиться на хід людського життя. Він зовсім не згадує про втручання богів; він не вірує в чудеса, а всякому з'явищу намагається відшукати природню причину, яка полягає у властивостях людей і в обставинах справи. На думку Тукідіда атенська держава загинула не через те, що боги заздрили атенянам або хотіли їх покарати, а через те, що нарід був не терплячий, не розрахував своїх сил, розкидався в своїх підприємствах, був немилосердним до инших.

Тукідід учився в софістів. З них де-які виявили сумніви щодо старої віри: про богів нічого не можна сказати певного; невідомо, навіть, чи існують вони, чи їх немає; справа темна, а людське життя надто коротке, щоб дійти правди. Інші говорили рушучіше: на землі панують зло й насильство; отже, нема вищої сили, яка-б піклувалася про відновлення правди.

Евріпід (480—409) у трагедії „Беллерофонт“ виводить героя, який відкидає богів. За старим переказом, герой Беллерофонт б'ється на Пегасі й летить на небо. Евріпід робить з нього заступника за нещасний рід людський перед вищими силами. Беллерофонт нарікає на богів, які дають щастя і вдачу жорстоким і зрадливим тиранам, а в той-же час дозволяють гинути від руки лиходіїв мирним і честн им громадам. Герой нарешті каже: „Хіба є на небі боги? їх там нема, коли тільки люде не хотять нерозумно вірити старим казкам“.

Сократ.

Сократ. Не всі софісти задовольнялися відкиненням старої віри: инші шукали нових вищих поняттів про божество. Таким був малоазієць Анаксагор; він учив, що світом править Розум; таким був і атенянин Сократ (нар. р. 469).

Фахом скульптор, Сократ почав навчати й розмовляти пропитання світотворіння. Його вміння просто й ясно викладати ріжні питання зібрало навколо нього гурток ревних слухачів. Один з його учнів приходив з Мегари до Атен,—цілий день подорожі,—а коли Атени проголосили війну Мегарі, він одягався в жіноче вбрання і все таки приходив до Сократа. Ніхто не міг зрівнятися з Сократом в майстерності діалектики, цеб-то вмінні сперечатися, ніхто не вмів так майстерньо збити з пантелику супротивника, заплутати його в суперечностях і примусити визнати свої помилки. Греки дуже захоплювалися діалектикою; учень Сократів, Платон, оповідає, як його вчитель переміг в словесному змаганні відомого софіста Протагора, коли той приїздив до Атен.

Сократ виріс серед демократичного ладу, але був проти народнього правління. Він говорив, що в демократії часто обірають на стратегів і правителів людей, які не розуміються на справах; треба, щоб на чолі народу стояли майстрі управління, вивчені свого діла так само, як вивчаються ремісники, мистці, моряки і вчені. Сократ також радив своїм слухачам приятельські товариства, міцно стояти один за-одного в своєму колі, а кож-

ному з'окрема піклуватися найбільш про виховання своєї вдачі, він пропонував взяти собі за правило слова, написані над входом в Дельфійський храм; „спізнай самого себе“. Сократ оповідав про себе, що в значних випадках життя він мимоволі прислухався до внутрішнього голосу і кожного разу робив так, як той вказував. Наче божество якесь вселюється в нас, говорив Сократ: воно безпомилково навчає, що добре, що зле, воно навчає як треба жити.

Промови Сократа збірали людей ріжних напрямків. Його напади на демократію охоче слухали такі честолюбці, як Алкивіад і Крітій, що збіралися забрати владу над народом. Всі ті, кому обридла політика, цеб-то суперечки в народньому зібранні, захоплювалися його думкою про приятельські товариства. Людей, що шукали нової віри, цікавили релігійні розмови Сократа. Коли, по скінченні Пелопоннеської війни, Атени згубили свою силу, і нарід у розпуці шукав винних в цій біді, де-кілька демагогів вказали на 70-літнього Сократа й притягли його до суду. Всі пам'ятали, що серед його учнів були Алкивіад і Крітій, які вчинили багато зла Атенам. Але на суді Сократа обвинуватили в тому, що він пропагує нових богів і псує молодь; обвинуватці при цьому посилалися на вчення Сократа про божество, яке говорить через внутрішній голос людини.

Прості атенські громадяне могли добре розбірати ріжні судові справи; вони звикли також розумно обмірковувати міські справи й справи, що торкалися союзників. Але їм було не по силі судити про науку, або про нову віру. Для них були страшні слова „зачепив стару віру“, „зневажає богів, яких шанує все місто“. Крім того Сократ не пробував виправдуватися на суді. Він, як звичайно, гостро й уперто висловлював свої погляди, що його треба не судити, а відзначити зсеред громадян нагородою за те, що він багатьох людей зробив кращими. Роздратовані такою промовою, судді більшістю голосів засудили Сократа на смерть. Сократ спокійно випив призначену йому отруту (р. 399).

VI.

Греки на сході (400—100 рр. до Х.).

Найманці. У наслідок невпинних війн між містами Греція зруйнувалася. Багатьом сильним і здоровим людям було неможливо знайти вдома заробіток, і вони виїздили на заробітки й на поселення на схід—в Єгипет, Сирію, до Єфрату. Вихідці з Греції часто наймалися служити до перських намісників (сатрапів), до князів Малої Азії й Єгипту й до самого великого

царя. В Греції тепер було легко цабрати вояків, які могли служити кожному, хто добре заплатить; наймалися також старшини й начальники. Були вславлені командіри, під команду яких з великою охотою збіралися вояки з ріжних кінців Греції.

Найняті вожді перетворили військову справу в особливу вмілість. Атенянин Іфікрат умів хутко переходить з своїми загонами й хутко переміщувати їх в бою. Він завів нову зброю, зняв з вояків важкі панцирі й шлеми, дав їм оборонне взуття й невеликі щити, озброїв довгими списами. Найманці робили засідки, ставили військо клином, щоб врізуватися у ворожі лави; придумали вживати великого знаряддя, щоб кидати далеко важке каміння, будувати під кріпосними мурами обложні башти й т. ин.

Легко озброєний вояка часів найманців.

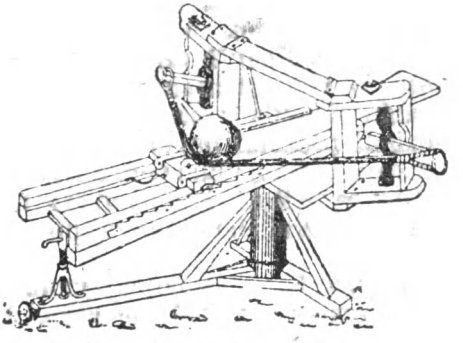
Десять тисяч греків на Сході біля 400 р. Грецькі найманці вказали шлях у глибину перської держави. Скоро після занепаду Атен перський царевич Кір, що був сатрапом Малої Азії, замислив скинути свого старшого брата, царя Артаксеркса. Він найняв загін греків під командуванням спартанських старшин і повів його разом з своїм азіятським військом. У рішучому бою з царськими полками під Вавілоном Кір загинув, але найняті греки відбили всі напади численного ворога. Царські начальники розпочали переговори з ними; головні грецькі ватажки повірили персам, але ті зрадили й захопили їх. Грецькі вояки, проте, не стерялися; вони зійшлися всі на збрання так само, як звикли обмірковувати справи на батьківщині, вислухали ріжні думки й обрали собі нових начальників. Один з обраних був Ксенофонт, Сократів учень; він написав оповідання про похід, яке дійшло до нас. Греки вирушили до дому: вони йшли 8 місяців, пройшли майже 1200 верстов, не мали мапи країни, йшли часто пустинями, оточені ворожим населенням; їх переслідувало перське військо. З невеликими втратами дійшли вони до Трапезунду, біля Чорного моря, де й сіли на кораблі.

Бронзові кулі, внизу напис: „добре вціль“.

Військова монархія в Сіцілії. Там, де доводилося всю оборону покладати на найняте військо, начальник його міг захопити верховну владу над цілою країною. Перед скінченням Пелопоннеської війни картагеняне завоювали більшу частину острову Сіцілії; вони загрожували останній опорі греків,

Сіракузам. Начальник Діонісій, 25 років, вимагав, щоб сіракузьке народне зібрання дало йому необмежену владу на час війни. Він відкинув картагенян на західній ріг острову, укріпив Сіракузи величезним незломним муром, і зробив це місто столицею великої держави, що поширилася, крім Сіцілії, на південну Італію, але разом з цим скасував демократію, розігнав народне зібрання й заборонив волю слова. Новий тиран збудував собі укріплений палац на острові серед сіракузької гавані, засів там з своєю гвардією і прислухався, при допомозі численних шпигунів, до настроїв народу; людей, що здавалися непевними, він забивав або посилав на каторгу в каменоломні до смерти. Діонісій держався (з 405 р.) біля 40 років, спіраючись на своїх найманців, почасти набраних з напівдикунів Італії; в нагороду за службу він наділяв їх землями, що відібрав у тих власників, які не корилися його владі.

Грецька катапульта, що кидала далеко каміння й кулі.

Греція після великих чвар. 400-360 р.р. Під час Пелопоннеської війни спартанці запевняли, що б'ються за визволення греків з атенської неволі. Але після війни вийшло, що спартанці мало турбувалися про волю инших греків. Вони поставили по містах, захоплених у атенян, своїх намісників, які скрізь замінили демократію правлінням де-кількох багатіїв. Спартанці перемогли на війні при допомозі перського золота. З цього часу без участи персів і без їхніх грошей не відбувалися суперечки й війни між греками.

Коли в Атенах вдалося скинути правління 30 тиранів і відновити демократію, атеняне також почали шукати допомоги у персів. Атенський адмірал Конон, що встиг утікти від розгрому флоти Лізандром, найнявся до перського царя, на чолі перської флоти розбив спартанців і під'їхав до рідного міста. На перські гроші атеняне почали будувати зруйновані довгі мури й укріпляти Піреї. Але попередньої сили Атени досягти не могли. Іонійські міста і взагалі увесь беріг Малої Азії перси знову захопили, як за часів царя Дарія.

Греки так знесилили один одного, що великий цар безпосередньо втручався в справи Греції; він наказав грекам замиритися (р. 387); цей мир прозвали греки „царським"; тут було поставлено умову, щоб грецькі міста не складали ніяких союзів, цеб-то, щоб ніхто з них не міг усилитися; спартанці зобов'язалися стежити, щоб ніде не повстала така діяльна демократія, як у Атенах.

Через вісім років після цього прихильники демократії в Тебах зробили спробу повстати. Вони вигнали з свого міста спартанську залогу. Тебський стратег Епамінонд розбив непереможних до того часу спартанських латників і прийшов аж до Пелопоннесу; він закликав до повстання проти Спарти всі міста. Тебська демократія, проте, не помирилася з атенською, бо тебці хотіли потіснити атенян на морі. Атени навіть склали проти Теб союз з заклятим своїм ворогом, Спартою. Знов перський цар встряв у справи Греції: на цей раз він покликав грецьких послів до себе в Сузу і примусив їх говорити, чого вони хочуть. Сам сидів він під золотим платаном; греків вражали надзвичайні східні роскоші царського двору. Цареві дуже сподобалося бути посередником між греками. Найбільш улесливі були до нього тебці. Вони за те й дістали з царської казни кошти на боротьбу з иншими греками. Через ці чвари Греція вже більше не об'єднувалась.

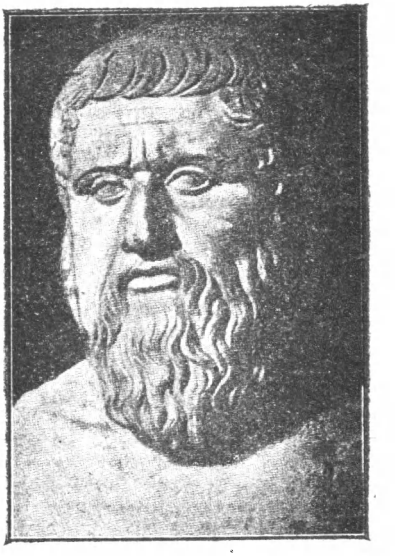
Цініки й платоніки. Через безупинні чвари грецькі громади знесилилися й збідніли. Багатьох людей обхопив розпач; здавалося, не варто працювати й набувати майно, не варто служити ні народові, ні олігархії; під час суперечок і боротьби між громадянами без жалю нищилося все, чого досяг чоловік працею і вмінням, все віднімуть грубою силою. Через це все більшої ваги набувала думка Сократа, що краще відійти від політики й громадських справ, скласти приятельські товариства та працювати лише на себе.

Сократові наступники після його смерти поділилися на два напрямки.

Одні пішли за Антістеном (умер р. 399, майже одночасно з Сократом). Наука його полягала в тому, що не треба зовсім прагнути багатства; навпаки, треба обмежити свої бажання, виробити самовладання; чим менше потреб, тим лекше досягти духовного спокою, тим чистіша душа людини. У людей, що прямують до цієї мети, не буде власности, все належатиме громаді (тепер це зветься комунізмом). Антістен відкидав зовнішнє вшанування богів, кадило, жертви, статуї й т. и.: єдиний Бог спізнається не з зовнішнього образу.

Наступників Антістена називали цініками (кініками) або через те, що він навчав в гімнастичній школі Кіносарга, або через те, що вороги хотіли висловити тим словом (кінік означає „собачий“) глум над їхнім життям. Цініки відзначалися своїм зовнішнім виглядом; в товстих плащах, без нижнього одягу, з палицею в руці й жебрацькою торбою, з довгим волоссям, з нестриженою бородою вони жили мандрівниками, проповідували злидні й самозречення. Найвидатніший цінік був Діоген з Сінопу, що жив у Атенах і Коринті, дотепний суперечник і юродивий, якого Платон прозвав „безумним Сократом“. У Діогена часто не було притулку; говорили, що він ночує в бочці; з посуду він залишив собі тільки дерев'яну миску, але розбив і її, коли побачив, як хлопчик п'є воду з жмені.

Другий учень Сократів, Платон, почав збірати коло себе багатих людей. Платон (426—347) сурово засуджував демократію та її вождів. Нарід, на його думку, темний, примхливий і охочий до видовищ; промови на суді та в народньому зібранні захоплюють його, як вистава у великому театрі. Через це Платон у творі „Про державу“ пропонує инший устрій. Рівність це не гоже. Треба кожному в державі вказати його справжнє місце. Люде, як такі, через свою вдачу, поділяються на робітників і вояків; перші здатні працювати, але не мають ні розуму, ні волі; тільки другі мають властивости, потрібні для громадян; мужність, розуміння загального добра. З праці перших потрібно втримувати вояків; тільки одні вони будуть повноправними громадянами. Вони будуть жити вкупі, мусять зректися вузьких особистих інтересів і, взагалі, не мати ніякої власности; діти їхні, відняті від батьків, виховуватимуться у великих громадських установах. Вояки служать лише справі загалу. Крім того треба виділити ще філософів, людей з особливими талантами й великого знання; вони мусять управляти новою громадою.

Платон.

На думку Платона, в розкладі грецьких міст винні також ті з софістів, які відкидали народні уявлення про богів і не давали нових підвалин для віри. Платон виділяє з них Сократа, що вірив у божество. Він написав палку оборону Сократа, в якій виставляє його святим чоловіком. Платон навчав сам, що земний світ, який оточує чоловіка,—є тільки слабенька копія з чудового й великого небесного світу. На землі, проте, є частинки, занесені з світлої надзоряної країни: це—душі людей. Тіло людини—в'язниця, в якій замкнено душу. Люде подібні до в'язнів, закутих і запертих у печери, куди ледве досягає світло; вони не знають, де їхня справжня батьківщина; тільки слабка надія душі нагадує їм про це. Душі більшости людей глушаться в дріб'язкових інтересах; вони загинули для вічного життя; тим нечисленним, хто шукає мудрости, думка й знання відкривають шлях до справжнього світу, далекого від землі.

Платон мав надію, що його поглядам співчуватиме який-небудь сильний монарх; він двічі їздив з своїми учнями до сіцілійських тиранів, Діонісія та його сина. Другий атенянин, учитель красномовства Ісократ ждав порятунку Греції від монархії македонської.

Македонія з 360 р. Країна ця лежала на північ від справжньої Греції, між Балканськими горами й Північно-Західнім кутом Егейського моря. Македоняне були споріднені грекам, але їх постійно турбували дикі гірняки, і вони відстали в торгівлі. ремествї й освіті від решти греків; вони залишилися суворими ловцями й вояками: звичай вимагав, щоб юнак, що ще не забив вепра, не смів сідати на бенкеті за стіл; хто не забив ні одного ворога, носив на тілі, як ознаку ганьби, мотузок. Лад у них був старовинний: на чолі селян стояли войовничі царі. Царів оточували дружини людей, з якими вони ділили військову здобич.

Македонський цар Філіп перейняв у грецьких найманців всі нові військові вправи, але зорганізував постійне військо з своїх підданців; в бою по-середині становили неприступну фалангу з щільно зсунутих лав вояків, озброєних довгими списами; з боків нападала численна кіннота. Користуючися з слабости й суперечок греків, Філіп захопив багату, врожайну Тесалію, потім старі землі атенян на півночі Егейського моря, багаті на золото, й міста біля проток, потрібні для торгівлі з Чорномор'ям і для переправи до Азії. У старій твердині демократії, Атенах, виступили супротивники македонського царя; найпалкіший з них, Демостен, умілою промовою намагався підняти нарід проти Філіпа й скласти для боротьби союз грецьких міст. Демостен доводив, що царі та тирани—вороги свободи; Атени повинні стати на захист правди й закону проти сваволі. Але Атени не мали колишніх засобів: ні флоти, ні великих скарбів; багато було громадян, які не хотіли війни зовсім, взагалі, байдужих до політики.

Але коли македонський цар захопив важливий Термопільський прохід і привів свої сили до Середньої Греції, в Атенах все місто дуже схвилювалося. Одержавши звістку, вночі запалили по всій країні сигнали; на другий день зібралося багато громадян на народнє зібрання. На заклик вістуна ніхто не відважився говорити. Тоді встав Демостен і запропонував негайно забути всі незгоди й з'єднатися з сумежними громадами.

Під Херонеєю в Беотії Філіпів син розбив військо Атен і Теб (р. 338). Всі грецькі міста визнали гегемонію македонського царя й зобов'язалися виставити допомогу проти персів; відмовилися тільки спартанці, посилаючися на те, що вони спокон-віку нікому не підлягали.

Похід Олександра р. 334. По смерти Філіпа його син Олександр повів македонські та грецькі війська на Азію. Багато сприяло цьому походові. Олександрові служили досвідчені начальники війська в його батька. Шляхи всередині перської держави були тепер відомі. В де-яких округах правили майже незалежні від перського царя князі, в инших, як, наприклад, у Єгипті, безперестанку вибухали повстання проти персів. Перському цареві також служили вмілі грецькі началь-

ники; до його розпорядження були грецькі найманці. Можна сказати, що на початку цієї війни греки билися проти греків.

У той час, як Олександр переходив у Малу Азію, один з грецьких вождів, Мемнон, пропонував перському цареві Дарію III послати флоту в Егейське море й відрізати Олександрові підвіз припасів, допомоги й саме повернення до Греції. Мемном розпочав свої дії на морі дуже успішно, але скоро вмер. У раді перського царя не було згоди; перські вельможі ненавиділи греків. Коли атенянин Харідем, пропонуючи в царській раді свій план оборони проти Олександра, сказав про нікчемність азіятського війська, ці слова зрозуміли як порушення етикету й пошани до царя; Дарій доторкнувся до пояса грека, і челядь негайно вивела й повісила його.

Македонський верховець. (Образ царя Олександра).

Олександр пройшов Малу Азію і пробив собі шлях до Сирії, який загородив був йому цар Дарій під І с с о ю; тут уся родина царя й багато його скарбів дісталися Олександрові. Дарій запропонував мир на основі поділення земель; він віддавав усі надморські землі з Єгиптом, а собі хотів залишити землі за Євфратом, але Олександр не згодився. Посуваючись далі вздовж берега, Олександр знищив міста фінікіян, а особливо багатий Тір. Старих торговельних суперників грецьких було тепер знищено. У Єгипті Олександра скрізь зустрічали як визволителя від персів. У храмі бога Амона, що був в далекому оазисі серед пустині, куди дійшов Олександр, жерці оголосили його сином бога; Олександр звелів з'ображати себе на монетах з ознаками божества.

З Єгипту він рушив за Євфрат і вглиб перської держави. Дарій ще раз з великими силами зустрів його за рікою Тигром біля руїн Ніневії. Знову переміг його Олександр і пішов ще далі, в сучасну Персію, Афганістан і Туркестан, доганяючи перського царя. Під час втечі Дарія забив один з перських сатрапів; Олександр оголосив себе законним спадкоємцем забитого й оженився з двома царевнами-спадкоємицями старої царської династії. У цей час спартанський цар Агіс зібрав у Пелопоннесі грецьких найманців, що раніш служили персам, і вирушив проти Антіпатра, македонського намісника в Греції. В Аркадії відбувся упертий, жорстокий бій, в якому загинули рештки гордовитого спартанського вояцтва. Агіс, поранений у ногу і підхоплений вояками, що відходили, наказав їм повернутись до во-

рога лицем, упав на коліно, зі списом і щитом у руках зустрів смерть, як личить спартанцеві.

Олександр все більше захоплювався звичаями східнього двору, столицею він обрав Вавілон, далекий від Греції; на урочисті свята він з'являвся в парадному східньому вбранні й вимагав, щоб йому вклонялися до землі; поруч з грецькою гвардією він зорганізував перську. До Греції Олександр надіслав наказ, щоб його прилучили до Олімпійських богів. Багатьом грекам не подобалися ці порушення тієї простоти, до якої вони звикли: старі начальники Філіпові перечили проти намірів Олександра; він скарав де-кого з них, так само, як це робив перський цар з своїми підданцями. Завойована Олександрова держава мала такі самі слабкі підвалини, як і перська; вибухали повстання, з'являлися самозванні царі.

Але Олександр складав нові плани, він хотів пройти до казкової Індії, про яку греки знали тільки з чуток; тепер була надія дістатися й до великого моря, що, як здавалося грецьким географам, оточувало ввесь земний світ. План цей не вдався; індуси вперто відбивали напади, військо Олександрове не хотіло йти так далеко й примусило його вернутися. Але кораблі Олександрові все таки проїхали від гирла Інду Перською затокою до гирла Євфрату й відкрили важливий торговельний шлях, що доходив до нових оселиць греків у Сирії та Вавілонії. Крайні місця на сході, до яких доходив Олександр, були Туркестан та індійське П'ятиріччя. Було закладено кілька міст, названих ім'ям Олександра; з них Олександрія крайня стояла на місці сучасного Хадженту.

Греки в Європі й на Сході. Скоро після походу на Індію Олександр, ще молодим, умер (р. 323). Величезна, на швидку складена, держава його почала негайно розпадатися. У Греції вибухло повстання. Атеняне вернули вигнанного Демостена, і все місто урочисто вийшло на зустіч великому патріотові. Повстанці зробили спробу загородити Антіпатрові шлях до Середньої Греції, але, як звичайно в греків, не витримали довгої війни й почали розходитися по домівках. Антіпатр пробився через Термопіли й напав на Атени з суходолу і з моря. Коли місто було забране, намісник вимагав виселення бідних і остаточного скасування демократії, як то було за часів тридцяти тиранів. Демостен, засуджений на смерть, утік; коли його в Арголіді піймали македонські шпигуни, він випив отруту.

У Азії вже під час Олександрових походів відбулися криваві сутички між македонськими начальниками. Довго сперечалися вони та їхні сини за спадщину. Начальники Птоломей, Селевк та инші оголосили себе царями й заснували кілька грецьких держав; головні з них були Македонія, Сирія та Єгипет. Грецькі вояки, купці й ремесники кинулися на схід, залишаючи свою збіднілу, зруйновану заколотами країну.

Років через 100 після походу Олександра в колишніх західніх сатрапіях Перської держави, М.-Азії, Сирії, Месопотамії й

Вавілонії, Єгипті греків було більше, ніж у Європі. Але й у нових округах греки здебільшого заселяли міста, краяне залишалися в селах. Знову виросли величезні міста, що заселяли переважно греки: Олександрія в Єгипті на гирлі Нільського рукава, при морі, й Антіохія в Сирії, на р. Оронті, на кінці шляху від Євфрата до Середземного моря. Метрополія греків, міста й округи південної частини Балканського півострову, не збагатіла від завоювання перської держави. Де-яка заможність була ще в Атенах від морської торгівлі; повне художніх будівель і статуй, славне своїм театром місто і далі приваблювало чужинців; вчені засновували в ньому школи. Піднялася також торгівля острова Родосу, що лежить між Крітом і Малою Азією. Але ці міста держалися лише завдяки добрим стосункам з великими монархіями, Македонією та Єгиптом.

Птоломей у Єгипті. З грецьких держав на сході найбагатшою зробився Єгипет під владою царів з роду Птоломеїв. Грецькі царі зуміли добувати з цієї багатої й густо заселеної країни великий прибуток. Вони через особливих урядовців вели точний рахунок всього населення, кількости обробленої землі, розміру ремісничих і торговельних підприємств. Кожен домовласник мусив дати найточніші відомости про те, скільки в його будинкові або маєтку живе людей, скільки їм років, що вони роблять, скільки в нього робітників, скільки в нього добра й прибутку. Податки вносилися грошима до скарбниці або річами до складів царя, хлібом, овочами, паливом для війська; олія, льняні тканини вироблялися виключно на царських фабриках, а рослинний матеріял, потрібний для виробництва, надсилали цареві зо всієї країни. Птоломеї нарівні з старовинними фараонами були прилучені до богів; на цій підставі вони забрали собі великі маєтки богів при храмах, що годували багато людей, і забрали й доходи з них у свою скарбницю.

На ці кошти Птоломеї утримували кращу на Середземному морі флоту. Птоломей I і його син Птоломей II Філадельф (з 321 до 243 р. до Хр.) підбили під себе Фінікію, о. Кіпр, частину берегів М. Азії, Кікладські острови і торгівлю Греції з Левантом, цеб-то з східнім краєм Середземного моря. Осередком цієї торгівлі стала столиця Птоломеїв Олександрія, що переважила Атени, Коринт і фінікійський Тір.

Олександрію перерізувала широка, в 14 сажнів, вулиця, яка тяглася 6 верстов. Гавань була заперта вузьким довгим островом, що з'єднувався з берегом широкою кам'яною греблею більш як верства завдовжки; на краю острова стояла велика мармурова башта Фарос, вона була маяком; вогонь, що завжди горів на ній, було видко за 60 верстов.

Затвердившись в Єгипті, грецькі купці почали Аравійською затокою пробиратися в Щасливу Аравію, Індію та Китай тими шляхами, що знали їх самі тільки фінікіяне.

Селевкиди в Сирії. Іудея. Більша на розмір, але не така міцна була держава, що заснував Селевк-переможець у Передній Азії. Вона поширювалася на Сирію, більшу частину Малої Азії й рівнину рік Євфрата й Тигра, та на ввесь Іран до границь Індії.

Потомок Селевка, цар Антіох III Великий (223—187) відняв од Птоломеїв Фінікію й Палестину і мав з Філіпом, царем Македонським, поділити Єгипет. Але за Птоломеїв заступилася могутня Римська республіка, і рімські легіонери у М.-Азії погромили Антіохову армію.

Після смерти Антіоха Сирійська держава почала розпадатися. Східні країни між р.р. Тигром, Індом та Аму-Дар'єю забрали партяне, нарід напівкочовий, їздці та стрільці, як колишні перси. Відокремилась так само й Палестина. Доки країна ця належала Птоломеям, віру іудейську ніхто не втискував, але сирійські царі, що присвоювали собі титули Спасителів, явлених богів та инше, почали вимагати, щоб іудеї в Єрусалимському храмі шанували грецьких богів. Ніби-то на захист віри підняли повстання священик Матафія з синами своїми, яких прозвали Маккавіями (лицарями).

Симон Маккавій забрав зі своїм військом Єрусалим, і нарід визнав його первосвящеником, „на час, поки прийде певний пророк“ (142 р. до Х.). Його нащадки з'єднали титули царя й первосвященика й відновили державу Давида й Соломона.

У Палестині в цей час жила тільки частина єврейського народу. З часів вавілонської неволі він дуже розмножився. Позбавлені землі, євреї переважно почали ремісникувати та торгувати; багато їх шукали заробітку в чужих країнах, переселилися у приморські міста Єгипту, Малої Азії, Греції, Італії. Єврейські переселенці, або „іудеї розпорошення“, об'єднувалися в громади; вони зберегли звязок з земляками й надсилали до свого єдиного великого храму в Єрусалимі подарунки й жертви.

Наука у греків. До часу посунення греків на Схід, у них було вже багато відомостів географічних, фізичних і історичних. Аристотель (нар. 383 р.), учень Платона, додумався зібрати ці знання, довести до ладу, порівняти схожі явища й створити науку. Аристотель походив з македонського берега, один час жив у македонського царя й виховував Олександра, але більшу частину життя жив у Атенах (умер р. 322). Він з'єднав великі знання майже з усіх наук. У нього була велика колекція з природознавства, до якої багато цікавого надіслав Олександр з свого походу. Учні Аристотеля під його керовництвом описали устрій багатьох грецьких і чужоземних громад. Аристотель пішов зовсім иншим шляхом, ніж Платон; у нього нема поетичних вигадок, щоб з'ясувати явища життя на землі; він хоче спіратися лише на певні спостереження й досвід. Арістотель не був ні за, ні проти демократії, він тільки спокійно

розбірав плюси й мінуси різних устроїв—монархії (цар), аристократії й демократії.

Знання грецьких учених у дальші два століття (300 — 100 р. до Х.) ще поширилися. Географи склали докладні описи поверхні землі; майже впятеро збільшився світогляд греків з часів греко-перських війн: грецькі моряки доходили аж до Мадагаскару, Індокитаю та навіть Китаю. У Китай, „країну шовку", знали й морський шлях накруги Азії, і сухопутню дорогу через середньоазійські гори, де були заведені базари шовку. Слонову кістку привозили від великих озер біля верховин Нілу. Половина Старого Світу була відома грекам.

Аристотель.

Грецькі вчені зробили висновок, що земля—куля, хоча й не могли перевірити це уявлення на досвідах, як пізніше європейці, які подорожували круг світа. Всесвіт, на думку греків, також має вигляд кулі. У середині його тримається в рівновазі земна куля; через це від усіх країв неба вона на одинаковій віддалі. Велику увагу звернули грецькі вчені також і на рух небесних світил. Біля 250 р. Арістарх, що народився на острові Самосі, перший відважився сказати, що не сонце і всі планети крутяться навкруги нерухомої землі, а навпаки, земля і всі планети крутяться навколо сонця. Арістарх зробив ще один великий винахід; до нього вважали, що сонце значно менше ніж земля, приблизно з Пелопоннес завбільшки; Арістарх заявив, що сонце в багато разів більше, ніж земля, від того й мусить вона крутитися навколо нього.

Вчених найбільш шанували в греко-єгипетській Олександрії. Це місто стало для греків тим, чим уперед були Атени. Цар Птоломей II Філадельф заснував у Олександрії м у з е й (цеб-то дім м у з, богинь, які охороняють знання та мистецтва); у ньому були влаштовані зоологічні та ботанічні колекції, анатомічна заля, хімічна лабораторія. У музеї була зібрана величезна бібліотека старовинних і нових грецьких книг; тут, між иншим, зберігали записані Гомерові пісні. Всяка книга, що привозилася до Єгипту, віддавалася до музею; з неї списували копію і книгу повертали власникові. Величезна кількість книг переписувалася в багатьох примірниках і ширилася серед суспільства. Грецька мова зробилася мовою освічених людей Сходу. До Олександрії у

великій кількості переселилися євреї; вони почали тут забувати рідну мову й переклали біблію на мову греків (вона зветься біблією 70 товмачів). Вавілонські та єгипетські жерці грецькою мовою писали історію свого народу.

Епікурейці та стоїки. У міру розширення світогляду у греків змінилося їхні уявлення про инші народи. Раніш їм здавалося, що між ними й варварами є невитравна ріжниця, через те, що вони ріжні з народження, иншої крови. Тепер вони тисячу разів на кожному кроці зустрічалися з людьми ріжної крови й бачили, як ці люде вивчали грецьку мову, грецьку науку, призвичаювалися до грецьких звичаїв, робилися подібними до греків; отже, ріжниця крови не має великого значіння. Людей треба розпізнавати не по племені, а по добрій чи злій вдачі; вся ріжниця між варварами й греками в освіті, а освіту добути може всякий. Значить, всі люде на землі можуть стати рівними між собою, можуть скласти одну велику сім'ю.

Це була наука Епікура (нар. на остр. Самосі). Біля 300 р. Епікур збірав багато слухачів у своїому саду в Атенах; він говорив, що головне благо на світі — дружба, і що треба її поширювати як найбільше на всіх людей, з якими доводиться зустрічатися в житті. Хто нам приятель? Насамперед наші однодумці. Але не треба замикатися з одними близькими, треба рівномірно поділити свою допомогу між великою кількістю людей. У мене приятель скрізь, де я можу подати руку сопутникові життя, де я можу промовити хоч одне ласкаве слово. Хай пам'ятає людина, що більше щастя в тому, щоб зробити добро комусь, чим прийняти його від когось. У друзів все моє—твоє, а твоє—моє. Коли пан відпускає раба на волю, від наче сам переживає звільнення.

Змінився також погляд на рабство. Раніш висловлювали думку, що раби—особлива порода, гірший сорт людей; між вільними й рабами — глибоке провалля; раби—це ті люде, в яких з самого народження нема розуму й волі; вони можуть тільки служити й плазувати. Звичайно, трапляється, що благородний, вільний від народження чоловік, попадає в неволю; але більшість рабів мусять бути й залишатися рабами; коли їх звільнити, вони знову негайно віддадуться в підлеглість, у неволю. Тепер освічені греки переконалися, що раби з природи нічим не відріжняються від инших людей. Науку про природжену рівність усіх людських істот особливо завзято висловлювали стоїки: так називалися слухачі й наступники Зенона (нар. на остр. Кіпрі), який навчав, майже одночасно з Епікуром, в атенській галереї Стоа. На думку стоїків, всі люде — між собою брати. Бог любить людей, як дітей своїх. Нема людини, про яку-б ми сказали, що вона стоїть занадто низько, щоб вимагати від нас любови та справедливости до себе; і раб — людина, і в нього таке саме право. У всьому світі один закон, одна душа. Душу світу творить великий вогонь всередині його; в кожній людині жевріє искра від цього вогню.

І епікурейці, і стоїки складали гуртки, приятельські товариства, подібно до учнів Сократа, ціників і платоніків. У такі-ж товариства об'єднувалися всі люде мирної праці, ремісники, художники, вчені, торговці, моряки. Члени гуртка инколи сходилися на спільні трапези; з коштів багатих членів гуртка давалася допомога бідним. Кожне товариство обірало собі охорону в особі бога, героя або святого.

З часів походу Олександра на Схід грецький нарід наче поділився на дві частини. Одні служили у війську, складали залоги в кріпостях, що заснували наступники Олександра, або були урядовцями в управліннях великих монархій Сходу. Инші ухилялися від усяких посад, жили самі собі, приватним гурткових життям. Ті й другі не цікавилися більше політикою. Народні зібрання закрилися, припинилися палкі суперечки в них. Серед греків більше не було прихильників свободи й народоправства; почасти вони зробилися монархістами, почасти почали байдуже ставитися до державних справ, стали дбати тільки про свій дім або товариство, думати про науку, мистецтво, ремество або про спасіння своєї душі.

VII.

Початок Римської держави.

Біля часів походу Олександра греки почали говорити про новий войовничий нарід на заході: це були р и м л я н е в Італії.

Стародавня Італія. Так само як і Балканський півострів, Італія відділена від суходолу Європи гірним пасмом Альп. Її північна частина це велика врожайна рівнина, яку зрошує річка По, схожа на Тесалію. Далі на південь країна витягається в довгий півострів вздовж смуги Апенінських гір. Апеніни нагадують мало зігнуту дугу, яка починається біля берега західнього моря, Тіренського, упірається серединою в беріг східнього, Адріатичного моря, й повертається знову на захід, заповнюючи собою Бруттій (сучасну Калабрію), один з двох вузьких рогів, на які розходиться півострів. Між головним шпилем Апенін і морем залищаються вільні простори, иноді широкі рівнини.

Таким чином, по Італії лекше переходити, ніж по Греції, і країна не так роз'єднана горами, як Греція. Але зате Італія не має такого міцного захисту, як південна частина Балканського півострова. Альпи, правда, складають високий мур, але до них легко підійти з півночі, де спади похилі, тоді як, навпаки, з півдня захищати кручі важко. Через це з-за Альп в Італію не раз проривалися войовничі дикі племена, особливо г а л л и, які захопили рівницю річки По. В Італії можна з більшим успіхом, ніж у Греції, обробляти землю, розводити сади. Сама країна може

прогодувати більше народу, ніж Греція, населенню Італії довго не треба було шукати харчів за морем. Тому населення Італії відзначалося великою прихильністю до старовини й не було таким підприємливим, як греки.

Італія тепер не має лісів; клімат її сухий; її головні рослини— виноград, риж, кукуруза, південні овочі; є цукрова тростина, бавовна, пальми. Крім винограду, всі ці рослини були привезені до Італії не що давно: більшість з них пересадили араби, років за 900 до наших часів. Дві тисячі років тому, у часи римлян, Італія мала зовсім инший вигляд. Головні рослини в ній були європейські; найбільше сіяли не пшеницю, а ячмінь, який тепер сіють тільки в північних країнах. Лісів було далеко більше, і клімат був вохкіший і холодніший, ніж тепер. Річки Італії більші за грецькі: а за старих часів у них було більше води. Але вони не судоходні, мають багато порогів; по-весні під час розливів, річки хутко збігають з гір і самі собі запірають вихід купами сміття, що несуть за водою, і розливаються великими озерами та болотами; в них вода застоюється, гниє і заражує повітря пропасницею. Через це близько від моря мало оселищ; нарід був змушений селитися далі від моря й будувати села на горбах.

Разом з цим море в Італії не таке привітне, як у Греції. Тільки на півдні Таренська затока має досить гарних бухт, близько яких і осіли грецькі колоністи. Східнє Адріатичне море неспокійне й не має гаванів. Тут чужоземні кораблі майже не з'являлися; народці, що жили вздовж Апенін близько Адріатики, не знали мореплавства, всіма своїми думками тягнули до Заходу. Головне життя Італії клекотіло на більш доступному з моря березі західнього, Тіренського, моря. Тут у середині дуги, створеної Апенінами, були врожайні, густо оселені округи,—Етрурія (країна етрусків), Лацій (країна латинів) і Кампанія. Біля західнього берегу Італії лежать і острови, Корсіка, Сардінія, Сіцілія, на яких спинялися при переїздах до чужих країн. Тут почалася торгівля з чужинцями, греками та картагенянами. Відци потім вирушили морем самі краяне Італії. Нарешті, у тій-же західній стороні виникла римська громада, що об'єднала всю Італію й завоювала Середземноморський край.

Через це виходить, що Італія дивиться на Захід в той час, як Греція—на Схід. Греки одержували зі сходу більше товарів і відомостів; греків більше переселилося на схід, ніж на захід від батьківщини. Краян Італії навпаки довго цікавили країни, що були на захід від них, Іспанія, Франція, північно-західня Африка; тільки після завоювання західньої частини Середземного моря вони звернули увагу на країни Сходу.

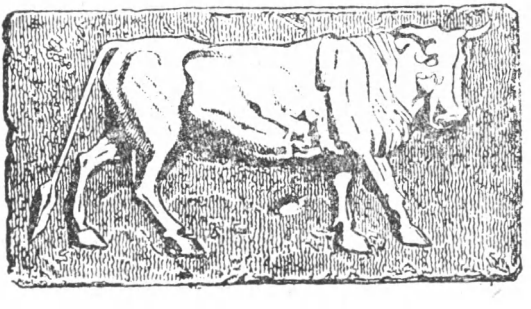
Початок Риму. З західніх племен найперші відзначилися морською торгівлею етруски або туски (від їх імени країна й тепер зветься Тосканою). Біля часів Пізістрата атенського етруски, в союзі з картагенянами, розбили

велику флоту греків і прогнали грецьких купців з Тіренського моря. Етруски захопили берегові місця в Лації та Кампанії, один час їм підлягав і Рим, головне оселення латинів на нижній течії Тибра (заснування Риму 754 р. до Х.). Але Рим швидко скинув панування струсків, об'єднав латинів у союз і взяв на себе обов'язок охороняти їх з моря. Римляне склали угоду з могутньою морською державою заходу Картагеною; картагеняне зобов'язалися не нападати на береги Італії й не будувати тут кріпостів; з свого боку римляне пообіцяли не турбувати Африку та інші володіння Картагени, а тільки мирно довозити свої товари до Сіцілії та Сардінії, де були ринки картагенян.

Про початок своєї громади римляне не могли сказати нічого певного. Вони оповідали лише міти, які виявляють войовничий характер народу.

За фундаторів Риму вважалися брати-близнюки, діти бога Марса, Ромул і Рем, яких покинула матір і вигодувала дика вовчиця. Місто Рим збудоване на крові: брати посварилися, і Ромул убив Рема. Цікавий ще один переказ. Одного разу мусили вирішити суперечку з латинським містом Альбою поєдинком між трьома братами Гораціями проти трох братів Куріаціїв. Після бою залишився живим тільки один з Гораціїв, який забив всіх трох Куріаціїв; коли він вертався додому, то зустрів свою сестру; вона плакала за забитим Куріаціем, її нареченим; переможець мечем заколов її.

Те, що ми знаємо про старі звичаї римлян, відповідає їхнім оповіданням. У них довго в жертву богам приносили людей; під час повіді Тибру кидали людей у річку, щоб змилосердився її бог; коли траплялися землетруси, і тріскалася земля, закопували кількох людей в жертву страшним підземним богам.

Старовинна римська монета з бронзи; 1/2 справжнього розміру.

Довгий час заховувалися в Римі старовинні судові звичаї, які нагадували розправу; ворога можна було силою притягти до суду або захопити в нього яку завгодно річ, щоб примусити його відповідати на суді; кредитор міг схопити довжника, який не має чим платити, показати його судові, а потім забрати в неволю або скарати; довжника виставляли на площі й запитували, чи не поручиться за нього хто-небудь: коли ніхто не озивався, позичальники могли позбавити життя довжника і, як говорив старовинний звичай, поділити його тіло між собою. Позовникові на суді не треба було доводити своє право; коли він докладно знав усі слова при-

сяги, цього було досить, щоб йому присудили річ, якої він домагався. Батько в сім'ї мав необмежену владу; жінка й діти нарівні з невільниками та худобою складали його майно (все разом, що було під його рукою, звалося фамілія (сім'я), сам господар був „батько фамілії"), він міг прийняти свою народжену дитину й не прийняти, тоб-то звеліти викинути; міг позбавити сина спадщини. Жінка була в повній волі свого чоловіка, а після його смерти підлягала своїому старшому синові, який заступав місце батька.

Віра римлян. Римляне не мали світлих і живих богів, як греки. Назви де-яких богів взято від людських дій; малу дитину вчать ходити, кричати й говорити особливі боги зойку, руху й мови; двері домів та ворота міста охороняє бог—Відмикатель (Янус). Єсть богина Вірність, бог—Держатель слова і т. ин. Головна сила в бога войовника, Марса, та у великого батька Юпітера. Богам служили товариства жерців. На жерців та ворожбитів обірали людей, які розуміли мову богів; її можна було чути в льоті та зойках птиць, бачити у блискавках, у особливих ознаках на требухах тварин.

На думку римлян, між людьми й богом складена умова: коли люде виконують всі найменші обряди, бог мусить їм допомагати; коли він не допомагає, значить, що-небудь забули або не так зробили. Треба пильно стежити за всім: коли приносити в жертву вино й забути промовити: „прийми вино, яке я тобі жертвую", бог може подумати, що йому пообіцяно все вино, що є в льоху, і тоді доведеться все віддавати. Але люде також можуть використувати всякий пропуск в умові, або тлумачити його на свою користь. Наприклад, коли по обряду належало принести в жертву яку-небудь незвичайну тварину, а її було важко дістати, вилінлювали її з кости або воску й приносили богові.

Можна було переманити бога на свій бік, коли він помагав ворогові; під час облоги міста треба було тільки довідатись про ім'я бога, якого краяне ховали від чужих, і помолитися цим ім'ям. Коли щастило забрати місто, треба було бога перевезти до себе, зробити його своїм, инакше він ставав ворогом; навпаки, коли він переїздив до переможців, він мусив збільшувати їхню силу. Всі обряди старалися робити поволі, спокійно, серед повної тиші. Римляне не любили захоплень, зайвої ніжности та хвилювань; все це, на їхню думку, були забобони.

Велике значіння мало ворожіння, без якого не починали важливої справи. Перед початком війни, заснування міста, обранням начальників жерці молилися й ворожили серед святого чотирікутника. Своїм жезлом з карлючкою ворожбит проводив дві лінії, з півночі на південь, і зі сходу на захід, у вигляді хреста, і становився по середині обличчям на південь. Небо над собою він у думці також поділяв такими лініями. Ознаки ліворуч від себе він рахував сприятливими, праворуч—злими. Коли знаки були зл[illegible], ворожбит говорив народові, або його ватажкам: „до другого

дня". Це означало, що зі справою треба було почекати, або зовсім облишити її. Коли ознаки були сприятливі, ворожбит вимагав повної тиші; потім він дивився на небо і чекав відповіді богів на питання.

Військовий табор у дорозі або нове місто освячували по тому-ж звичаю. Ворожбити тут становилися землемірами. По борознах, які вони проорювали при заснуванні, коли просили допомоги богів, розміщувалися головні вулиці міста або табору. На роздоріжжі в таборі становився вівтар, перед ним шатро вождя, а навколо—місце збору вояків, у місті-ж улаштовували велику базарну площу, форум. Всяка справа у римлян починалася з ворожіння. Головні жерці (понтифіки) ворожили наперед на цілий рік і визначали дні, в які можна й не можна розпочинати діло; з цього й складався старовинний календар римлян.

Старовинний устрій римлян. Спочатку в Римі були царі, як у Греції за часів Гомера. Вони радилися з сенатом (тоб-то зібранням старіших). Переказ каже, що нарід вигнав останнього царя Тарквінія Гордого за його жорстоке правління (правдоподібно, що римляне перейняли в греків це оповідання, через те, що й рік скинення Тарквінія—510—припадає на рік вигнання Гіппія з Атен). Царів замінили два консули, що обіралися що-року. Влада консулів була велика. Вони командували військом, писали накази, засуджували винних на смерть або иншу кару; присуд зараз-же виконували їхні челядинці, ліктори, що тримали на-поготові сокири, вкладені у в'язки різок. Консули розподіляли громадян по класах, цеб-то розрядах для військової служби.

Городяне озброювалися на свій кошт, як хто міг. У першому розряді були багаті й заможні: їх служба на коні або у важкому озброєнні, в бою напереді, була найважливішою й найпочеснішою. У кого не було землі, той через бідність не служив у строю, а йшов за вояками, як музика або ремесник. Коли довідувалися, що городянин вдіяв ганебний вчинок, його виключали з розрядів; тоді він виплачував штрафні гроші й не мав голосу на зібранні війська.

У найважливіших справах, коли треба було вирішати питання війни, або обрання консулів, скликалися всі городяне-вояки. Це зібрання не походило на грецькі народні зібрання. Збіралися на звук військової сурми за містом, на Марсовому полі, тоб-то на площі для військових вправ. На горбу становили військовий прапор. Вояки приходили озброєні і ставали, як у війську, сотнями, кожна сотня (центурія) зі своїм значком і з сотником на чолі. Промов і суперечок тут не було. Консул питав, чи згодні воювати, чи ні; на випадок виборів він сам визначав кандидатів, цеб-то тих людей, яких можна обірати (кандидат значить одягнений у біле вбрання, яке виділяло його з решти). Зразу відповідали сотні вищих класів, ц. т. кіннота і важко озброєні піші вояки; коли вони між собою були згодні, справу вважалося вирішеною;

тоді решту сотень уже не запитували. Все відбувалося наче на параді, в суворому військовому порядкові.

Спочатку справами керували, як за старих часів у Греції, родовиті, багаті люде (патриції); їх оточували иноді слуги, кріпаки, ремісники та дрібні торговці, які віддалися під їхню охорону (клієнти). Патриціянські роди з підлеглим їм народом були дуже численні. Напр., одного разу рід Фабіїв власними силами й на власну відповідальність розпочав війну з етруським містом Вейї; в бою всі Фабії загинули, усього 306 чолов., крім одного, що залишився продовжувати рід. Серед патриціїв були люде з инших округ, приваблені силою та успіхами римської громади; так, з гірної місцевости Сабіни, на верховинах Тибру, переселився до Риму Аппій Клавдій з усім своїм родом і клієнтами. Голови патриціянських семей складали сенат, і тільки зсеред них можна було обірати консулів, жерців та инших урядових осіб.

Решта вільних людей, що приєдналися до Риму, звалася плебеями. Більшість їх складали хлібороби й скотарі, краяне латинських та сабинських містечок та сел. Плебеї перебували в гірших умовах, ніж патриції. Вони приходили до міста на свята, коли був базар, для того, щоб купити потрібні речі й продати свої вироби. Судитися з патриціями було важко; патриції брали гору, приводили з собою численних родичів та клієнтів, що були в них свідками; крім того не легко було простій людині вивчити слова присяги й не сплутатися в них. Особливо терпіли плебеї від того, що патриції через жерців керували народніми зібраннями: від жерців залежало призначати такі дні, коли селянам було незручно приходити до міста; жерці могли оголосити, що чоловік, якого нарід обрав на начальника, не до вподоби богам, і вибори касувалися.

Через це плебеї почали обірати зпоміж себе трибунів, що приходили в суд захищати плебеїв, ручилися за довжників або за тих плебеїв, яких має, з наказу консула, схопити ліктор. Трибуни відзначалися від урядових осіб Риму тим, що не підлягали консулам; вони були остільки відважні, що бралися висловлювати від імени плебеїв бажання всього народу.

Війна римлян і зміна внутрішнього устрою. 400-300 р. р. до Х.

Недалеко від Риму на другому березі Тибра стояло етруське місто Вейї, старовинний суперник римлян. Біля часів занепаду атенської держави римляне почали облогу Вей, яка тяглася 10 років. Про цю війну до нас дійшли тільки перекази. Переміг диктатор (ц. т один головний начальник замість двох консулів) Камілл, через те, що він якимось чудом прийшов у храм богині-покровительки Вей, Юнони, і переманив її на свій бік.

Вейї було спалено; громадян було продано в рабство; Камілл бережно переніс статую Юнони до Риму, щоб добути своїй країні її благословенну силу. Камілл перший в'їхав з тріумфом на

Капітолій (укріплений горб всередині Риму, подібний до акрополю в Атенах) на колесниці, запряженій 4 білими кіньми.

Після цього успіху Рим пережив тяжку біду. З півночі з-за Апенін прийшли численні орди галлів, розбили римське військо й забрали Рим. Не здався тільки Капітолій, але римляне мусили заплатити 1000 фунтів золота викупу. Через те, що варвари не могли вдержатися біля берегів моря, їх вдалося потім одтіснити на північ. Гальський похід змусив римлян насамперед збудувати круг міста великі мури; Рим зробився неприступною кріпостю. Поволі вони відновили своє панування в середній частині півострову. Біля часів походу Олександра на схід почалися важливі для римлян Самнітські війни.

Самніти були войовничі гірняки й жили на півдні від латинів, поруч з Кампанією. На них, як на чудових вояків, був скрізь попит; наймали на службу самнітів і картагеняне, і Діонісій сіракузький. Самніти хотіли захопити велике торговельне місто Кампанії Капую, що стояла недалеко Неаполя. Боячись самнітян, капуанці склали союз з Римом: два найбільші міста Італії об'єдналися в одну громаду. На боротьбу з самнітами за Кампанію римляне мусили кинути велику силу. Не раз вони терпіли великі поразки. Одного разу самнітський віждь Понцій запер римське військо, з обома консулами на чолі, в Кавдінській ущелині, римляне здалися й мусили пройти під ярмом, ц. т. напіводягнені, наче раби, зігнувшись, проповзти під встромленими в землю списами.

Війна провадилася з надзвичайною жорстокістю. Коли римлянам пощастило перемогти Понція й полонити самнітського героя, його провели закованого в ланцюги за колесницею тріумфатора й задушили. Перед великим рішучим боєм самніти сповнили страшний обряд: в закритий шатер вводили поодинці вояків і примушували їх давати клятьбу непримиренної кривавої боротьби; тих, що відмовлялися присягати, тут-же забивали, й це рахувалося жертвою богам помсти. При всій своїй відвазі самніти були роз'єднані й не мали такої неприступної укріпленої столиці, як Рим; через це Кампанія залишилася римлянам, а самнітів відтіснили в гори.

Тяжка війна примусила правителів Риму зробити не мало поступок вояцтву. Довелося встановити платню воякам; крім того після вдалих походів між ними почали розподіляти здобич. Для того, щоб вирахувати, скільки належить кожному, склали докладні списки громадян; окремому вельможі, цензорові, доручили управління скарбницею й розподіл нагород. У переможених відбірали частину землі й роздавали її ветеранам, ц. т. заслуженим воякам. Військо розуміло, чим воно є для правителів. Плебеї не раз давали почувати патриціям своє значіння в громаді. Також з патриціїв виділялися честолюбні люде, які, на зразок грецьких тиранів, намагалися вподобатися народові й пошкодити аристократії. Таким був Аппій Клавдій, що в 312 р. став цензором. Він з'єднав Рим з Капуєю гарною буркованою

дорогою і збудував для Риму великий акведук (водопровід). Для того, щоб принизити патриціїв, Аппій Клавдій записав у список сенаторів синів вільновідпущенних (ц. т. колишніх рабів). Один з його власних вільновідпущенних, Флавій, відкрив народові ті хитрощі, за допомогою яких жерці міняли свята не на користь плебеїв, а також виставив на форумі тексти судових присяг, що зберігалися у патриціїв.

На чолі плебеїв виступили трибуни, що почали домагатися зрівняння прав простого народу з аристократією. Згідно переказу плебеї десять років по черзі обірали трибунами Ліцінія й Секстія, які поклялися не поступатися, поки патриції не допустять їх до консульства; нарешті Секстій зробився консулом. Після цього трибуни вибороли для плебеїв право бути жерцями.

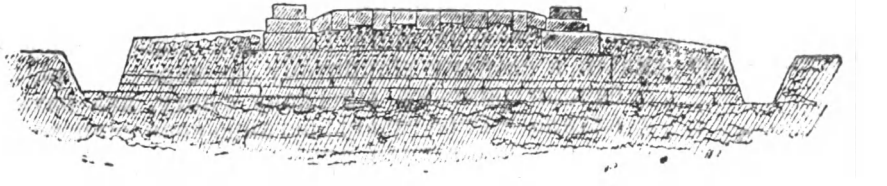
Трибуни тепер мали в державі нову силу. Вони почали збірати нарід на окремі сходи, на яких плебеї ставали не по озброєнню, а по волостях (трибах); у кожному відділі разом подавали голос сусіди, які добре знали один одного, і тут не було особливих почесних відділів, голос яких міг-би переважати решту. Влада мимоволі мусила приймати до відому плебісцити, ц. т. постанови плебейських сходів, передані трибунами до сенату та консулів. Мало того: трибунів допустили в сенат, де вони сідали окремо від решти членів зібрання. Коли трибуни вважали, що постанова влади не корисна народові, вони могли покласти заборону на всі справи і навіть запечатати скарбницю, поки сенат не скасує свою постанову.

Серед плебеїв визначилися свої видатні люде. Ті плебеї, яким щастило зайняти посади, становилися сенаторами нарівні з патриціями; вони збірали навколо себе родичів і клієнтів, і, таким чином, нові плебейські роди приєдналися до старих патриціянських.

Римляне тепер могли сказати, що в них всі громадяне мають однакові права, що кожен може дійти до якого хоче становища. Держава називалася республіка (громадська справа) римлян. Але їхній устрій не можна було назвати демократичним. У народніх зібраннях не було обговорення та суперечок, не виходили промовці з серед громадян; консули та трибуни тільки вичитували народові свої пропозиції, а збори говорили „так“ або „ні“.

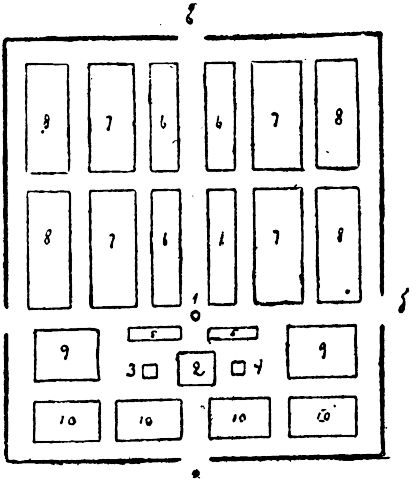
Завоювання Італії. Після перемоги над самнітами Рим зробився найсильнішою громадою Італії. Римляне забрали собі кращу частину західнього берега і цим наче відрізали вихід до моря всім иншим народцям півострову. Спільна небезпека об'єднала всіх ображених: повстали самніти, до них приєдналися етруски, потім колишні союзники Риму, сабіни, і, нарешті, галли. Цю велику війну щасливо для Риму закінчив Курій Дентат, один з плебеїв, що пройшов в число урядових фамілій (290 р.). Всі племена, за випятком кількох грецьких громад на півдні, піддалися Риму.

Римляне оригінально влаштували своє панування. Земля, що належала римській громаді (римське поле), була на рівнинах та берегах західнього боку півострова, а крім того тяглася смугою впоперек від Тіренського моря до Адріатичного; ця поперечна смуга римських земель роз'єднувала північних і південних італіків і забезпечувала Римові панування над ними. У межах римського поля всі вільні люде вважалися римськими громадянами. Не всі громадяне користувалися однаковим правом; ті, яких пізніше прийняли до складу римської громади, напр,, городяне Капуї, не могли брати участи в римських народніх зібраннях.

Поперечний розріз римської військової дороги.

Всі инші народи Риму зробилися союзниками народу римського. Римляне не втручалися в їхні внутрішні справи; міста та округи союзників самоврядувалися по своїх старих звичаях, обірали своїх начальників і суддів, мали свої ради найстарших. Римляне вимагали від них лише військової служби, приєднували їхні загони до свого війська. Союзникам було заборонено складати умови поміж собою; вони мусили поодинці зноситися тільки з Римом. Головні підвалини римського панування полягали в принціпі „розділяй і володій". Для того, щоб мати нагляд за союзниками й тримати їх в остраху, римляне заснували по всій Італії військові колонії; це були кріпости, яких залоги одержували гарні ділянки землі: від Риму до колоній було прокладено військові дороги, по яких хутко пересувалося військо, перевозилося військове знаряддя та пошта. Ці дороги до цього часу залишаються чудом інженірної вмілости: щоб зробити їх прямішими, римляне будували мости через долини, на болотних місцях викладали кам'яні фундаменти, укріпляли боки на схилах

План римського табору *аб* і *вг* — дві головні вулиці, вздож линій хреста, проведених одразу ворожіем, 1—вівтар, 2—шатро вождя. 3—базар, 4—скарбниця, 5—старшини, 6 та 7—кінnота та піше військо римлян, 8—союзники, 9 і 10—добірне та помічне військо.

величезними мурами, прорізували тунелі через гори. Саму дорогу, щоб була міцнішою, будувалося, як мур; у рів майже в сажень глибини, клали щільно приладнане каміння, а на верх клали великі рівні плити.

У війнах з галлами, самнітами та иншими народами римляне виробили свою військову вмілість; у кожного супротивника вони перейняли яку-небудь вправу, або невідому їм до того часу зброю. Особливо цікавим був їхній звичай будувати укріплений табор з ровом, насипом, муром і бойницями. Табор давав воякам непереможний захист, коли вони були оточені ворогом. Вояки самі виконували інженірні та землекопні роботи; через це вони несли з собою в поході, крім зброї, струменти й кілки.

Найсильнішим між незалежними грецькими громадами на півдні було багате торговельне місто Тарент. Одного разу тарентинці, що сиділи в своїому відкритому до моря театрі, побачили римську військову флоту, яка нахабно в'їхала в їхню гавань; негайно вони сіли на свої трієри й потопили римські кораблі. Але в них не було сили провадити боротьбу з Римом на суходолі, і через це вони запросили до себе на службу епірського царя Пірра, родича Олександра Македонського (Епір на захід від Тессалії, біля Адріатичного моря). Пірр привів до Італії македонську фалангу, тессалійську кінноту та 20 бойвих слонів. У першому бою Пірр переміг римські легіони, де-які з союзників римських відпали й приєдналися до нього.

Римський легіонер у повній зброї.

Але-ж римляне билися так уперто, що Пірр сам запропонував їм мир з умовою недоторканости Таренту. Його посол, грецький оратор Кінетас, переконав своєю промовою більшість сенату. Але проти замирення з царем несподівано почав говорити відомий цензор Аппій Клавдій, тепер сліпий дід; він зазначив, що ніколи римляне не складали умов з ворогом, поки той стоїть на їхній землі. Під впливом цих слів сенат відмовив Піррові. Далі щастя відсахнулося від Пірра. Він захотів завоювати Сіцілію, але був розбитий там картагенянами. Тим часом римляне повернули загублені землі в Італії. На чолі їх знову був старий досвідчений вояка Курій Дентат. Римляне потім оповідали, буцім-то Пірр пробував підкупити Курія; але царські посли були вражені, коли побачили в халупі перед вогнищем бідно одягненого діда, що сидів на стільчику й варив собі вечерю з ріпи; коли Курій побачив дарунки, він сказав: „краще мені панувати над багатими, ніж бути самому багатим".

Курій розбив Пірра й примусив його вернутися до Греції (р. 272). Тепер Римська держава простяглася на ввесь півострів, від північного закруту Апенінського кряжу до Іонійського моря та Мессинської протоки, що відділяла Італію від Сіцілії; римляне щільно підійшли до земель великої Картагенської держави.

VIII.

Рим, Картагена й Греція.

Картагенська держава. Фінікіяне, що переселилися до Африки, захо-вали всі звичаї свого племени. Далеко за Гібралтарську протоку розповсюдилися їхні торговельні подорожі: на північ до Британії, на південь до островів Канарських та Гвінеї. Увесь північниий берег Африки, починаючи від грецької Кірени до Гібралтару (сучасні Триполі, Туніс, Алжір, Мароко) оселяли фінікіяне. Багато фінікійців побралося з краянами лівійцями; але на нащадків змішаного походження (лівофінікійців) дивилися як на людей нижчої верстви; вони не допускалися до управління, і справами керували купці й кораблевласники цілком фінікійського походження.

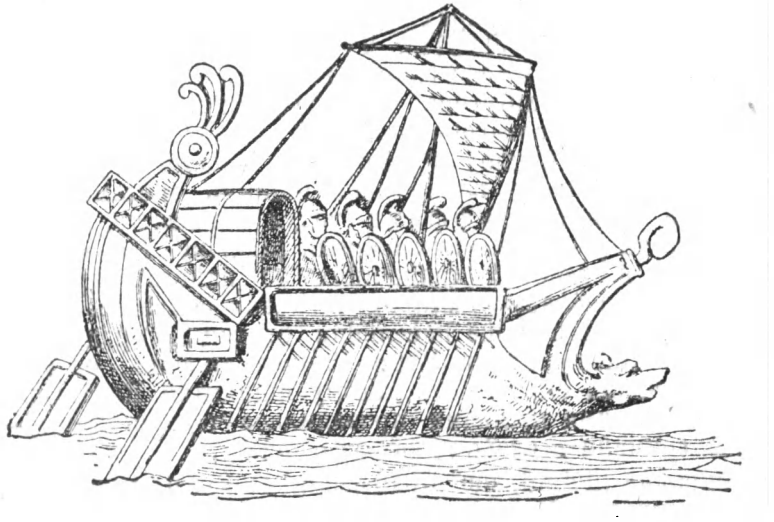
Головну частину фінікійських земель складав сучасний Туніс, який і звався за старих часів Африкою (тоді як ім'я всього суходолу було Лівія). Тут з краю врожайної долини ріки Баграда біля глибокої закритої морської затоки стояла величезна розмірами Картагена, найзалюдненіше місто старовинних часів. Устрій Картагени подібний до римського; але аристократія мала ще більшу перевагу над масами народу, і столиця мала ще більшу владу над иншими містами. Вищими урядниками були два суффети (титул означає те, що судді за часів Саула та Давида), яких обірали що-року. Всі справи обмірковували в таємних засіданнях 30 найстарших та рада ста. Тільки в особливо важливих випадках скликали ввесь нарід; але запитували лише населення столиці. Городяне решти великих фінікійських міст, Утікі, Гіппона та инш., не мали голосу в загальних справах і в усьому підлягали Картагені. Вся торгівля з иншими країнами провадилася через столицю,—і картагеняне тримали в своїх руках усю флоту.

Осілі краяне лівійці, що працювали на землі, мусили давати Картагені піхоту. Кочові нумідійці (сучасні бербери), що жили в степу, на краю пустині, надсилали кінну допомогу, за що картагеняне давали багаті дарунки їхнім вождям. Грошові засоби Картагени були дуже великі; з усякого продажу товарів за кордон або всередині країни брали мито; крім того, великі прибутки давали зразкові господарства, розроблені під хлібні поля, овочеві сади та фінікові ліси. Багата скарбниця давала Картагені можливість наймати військову силу з іберів (племен Іспанії), остров'ян Сіцілії, Сардінії, Балеарських, а також греків. У війську картагеняне були лише старшинами. Купецтво, яке правило містом, неохоче розпочинало війни; воно з охотою віддавало непевні далекі військові походи сміливим начальникам на їхню відповідальність.

Картагена значно перевищувала Рим розмірами своїх земель, а також багатством скарбниці, але держава фінікіян була слабіша ніж Римська, бо спіралася на найманців, здебільшого чужоземців, які билися за чужу для них справу.

Перша пунійська війна та її наслідки. Аж до здобуття Таренту Рим і Картагена жили в злагоді. Кожна з двох держав обмежувалася своїм колом і не втручалася до чужої країни. Рим не давав чужій силі закріпитися в Італії; Картагена не допускала суперників в західній частині Середземного моря, і картагеняне топили всякий корабель, який відважувався показатися біля Сардінії або по дорозі до стовпів Малькарта. Настав час коли обидві держави зустрілися віч-на-віч.

Картагена вже давно провадила боротьбу за Сіцілію з сіракузькими греками, і греки почали знесилюватися від натиску африканців. Великий кіш наймитів сіракузького тирана, так звані мамертинці (ц. т. діти Марса, бога війни), виходячи від картагенян, зайняв Мессану (сучасну Мессіну), біля самої про-

Римський корабель; праворуч біля носу гак, щоб зчеплюватися з ворожим кораблем; ліворуч біля корми мосток, що перекидався на чужу палубу.

токи, що відділяла Сіцілію від Італії. Коли й тут їх почали тіснити картагеняне, мамертинці, в більшості італіки з походження, звернулися за допомогою до Риму. Римлянам належало вирішити складне питання: чи відважитися йти за море? До цього часу всі походи відбувалися на суходолі, і плебеї були неохочі провадити війну за морем. Їх умовили, що вони матимуть нечувано велику здобич. Почалася війна, яка припинилася аж після загибелі одної з двох, що зіткнулися, великих сил. Три великі

війни, протягом 118 р. р. (264—146 р. до Х.), римляне назвали пунійськими (на римській мові фінікійці—пунійці).

Римські легіони легко було перевезти через протоку до Сіцілії; більшість міст перейшла римлянам. Але через те, що картагеняне могли напасти з моря в усякому місці острова, римлянам не вдавалося затвердитися в Сіцілії. Мимоволі довелося будувати військові кораблі. Римляне все таки намагалися й морську війну перетворити в сухопутню: вони зчеплювалися з ворожими кораблями й билися на палубах.

І Рим, і Картагена мали великі втрати. Три великі флоти римлян загинули від бурі. Перед тим, як висадитися в Африці, римська транспортна флота зіткнулася з картагенською біля рогу Екному, на південному боці Сіцілії; з обох боків брало участь біля 700 кораблів. Кораблі були дуже великі, і гребці сиділи в п'ять поверхів один над одним. На кораблях людей поставлено було так тісно, що підчас катастрофи гинули всі.

Консул Регул задумав сміливий крок: переправити військо до Африки й піти на Картагену. Але виявилося, що римський устрій зовсім не придатний для такого далекого підприємства. Вояки, що звикли до невеликих місцевих Італійських походів, не хотіли залишатися в Африці; половину війська довелося відпустити до дому. Сам консул жалівся в листі до сенату, що невеликий його маєток в Італії залишився без нагляду й руйнується; прикажчик умер, а наймит пішов і забрав всенький струмент. Римлян залишилося в Африці дуже мало; їх розбили грецькі найманці Картагени під командою спартанця Ксантиппа. Регул попав у полон.

Двадцять чотирі роки (264—241) з перемінним успіхом тяглася ця війна за Сіцілію. Вояки, що билися при кінці війни, на початку її ще не народилися. Обидві сторони через брак грошей припинили будування кораблів. Наприкінці в Картагенян з'явився талановитий вождь, Гамількар, прозваний Барка (блискавка). Він укріпився на неприступному скелястому острові біля Понорма (сучасне Палермо), виїздив звідти з лехкими каперами й намагався дошкулити римлян руїною берегів Італії; але Гамількарові не було чим платити найманцям. Коли з Картагени збіралися привезти йому допомогу й зброю, Рим зробив ще одне останнє зусилля: на приватні кошти, на жертви городян спорудили велику флоту, і консул Лутацій Катул знищив допомічну ескадру картеганян. Гамількар мусив запросити миру, віддати Сіцілію римлянам: картагенські купці не хотіли більше воювати, бо війна руйнувала торгівлю.

Після миру Картагена зазнала всієї невигоди найманства; вояки, що вернулися з Сіцілії, вимагали виплатити платню за попередні роки і, коли їм відмовили, пішли на столицю. Їх мусили вразити багаті золоті оздоби на банях великого храму; були чутки, що там є статуя божества з чистого золота, що важила 1000 талантів. Своїми ватажками наймити обрали лівійського селянина Матоса та кампанійця Спондія. З великими труднощами

вдалося Гамількарові роз'єднати найманців і спинити повстання. Трьохрічна боротьба з найманцями коштувала Картагені Сардінії; римляне тим часом заволоділи островом без бою.

У Римі велика заморська війна також викликала незадоволення селян. Їхній віждь, трибун Фламіній, відверто нападався на аристократію, яка заробила на морській торгівлі, віднятій від Картагени. Фламіній вимагав, щоб по старому воювали на сухопутті й добували гарні ділянки для малоземельних селян. Коли нарід обрав його на консула, він розбив галлів у долині ріки По, захопив їхні землі для розподілу селянам і зробив першу військову дорогу на північ. Фламіній був „нова людина"; так старовинні фамілії, що звикли заїмати посади та засідати в сенаті, звали людей, які не належали до них і доходили всього власними силами. На Фламінія підняли серйозне обвинувачення в сенаті, але нарід гаряче став за свого вождя і не дав його скривдити.

Друга війна з Картагеною. Гамількар знайшов для себе нову діяльність в Іспанії. На свою відповідальність він завоював більше половини Піринейського півострову й збудував на березі Середземного моря Нову Картагену (сучасну Картагену). Іспанія зробилася наче власним князівством фамілії Барка.

Гамількарів син Ганнібал набрав і навчив велике військо з іспанців та африканських найманців. Його план полягав у тому, щоб зробити на Рим рішучий напад з сухопуття. Сильнішого й страшнішого супротивника в римлян не було ні до, ні після цього. Ганнібал був надзвичайно винахідливий, умів керувати своїми напівдикими людьми, хутко вивчати ворога й чудесно користуватися його хибами. Про хитрощі його оповідали дива, буцім-то він, переодягнений, з фальшивою бородою проходив у ворожий табор. Його вивідачі були скрізь і ледве не в самому Римові.

Р. 218 Ганнібал повів військо делекими манівцями вздовж Середземного моря, через Іспанію, Піринеї, південну Францію, Альпи в північну Італію. Переходи через гори були дуже важкі й забрали великі жертви: всі бойові слони загинули в Альпах. Але з'явлення Ганнібала на півночі було страшенною небезпекою для Риму. В долині ріки По на його бік перейшли галли, яких тільки-но завоював Фламіній: римських селян, поселенців цього краю, було вигнано. Ганнібал розбив під ряд дві армії римські. Нарід у Римі почав хвилюватися: говорили, що родовиті люде, які сидять у сенаті, своєю нерішучістю гублять справу; треба все скінчити одним рішучим ударом. Нарід обрав на консула свого улюбленця Фламінія. З твердою надією на перемогу пішов Фламіній на зустріч Ганнібалові і зайняв міцну позицію на Апенінах. Але Ганнібал обійшов його; кілька день посовувався він страшними болотами; вояки його йшли в воді й могли відпочити лише на трупах своїх коней, що дохли в дорозі; несподівано Фламіній побачив Ганнібала позаду себе на

дорозі до Риму. Консул кинувся назад; ранком, коли його армія розтягненою лінією поспішно йшла вздовж Тразименського озера, з закритих мрякою височінь кинулися вояки Ганнібалові й перебили майже всіх римлян; Фламінія зарізав один галл.

Шлях до Риму був відкритий. Сенат вбачав порятунок в обережності. Призначили диктатором чоловіка старої фамілії, Фабія. Він намагався вхилятися від одвертого бою, в якому Ганнібал був непереможний, і ускладнював ворогові здобування харчів.

Знову нарід загомонів проти нерішучости Фабія, знову зроблено було поступку, замінили диктатора; на одного з кунсулів було обрано народнього вождя Варрона, різникового сина. Консули дали бій Ганнібалові біля Канн: він скінчився великою поразкою римлян. Рим мав загинути. До Ганнібала перейшли римські союзники південної Італії й друге місто Італії, Капуя; Сіцілія відпала.

Всі успіхи Ганнібала було осягнено без допомоги Картагени. Тим часом його військо дуже зменшилося, і про напад на Рим не можна була й думати. У Ганнібала ще залишалася надія на допомогу, яку вів з Іспанії його брат Газдрубал. Але римляне не дали їм з'єднатися: консул Клавдій Нерон, що стояв табором проти Ганнібала в південній Італії, непомітно вночі пішов на північ, несподівано напав на Газдубала, розбив його і, коли повернувся, звелів кинути Ганнібалові через рів голову його брата.

Римляне поставили заслін проти Ганнібала, а самі вирушили за межі Італії. Молодой Корнелій Сціпіон забрав Нову Картагену і відняв Іспанію з її копальнями та великим запасом здорових людей для війська. Римляне увіровали в Спіціона, як у спасителя республіки; на приватні кошти він спорядив флоту й висадився в Африці. Тут схилив на свій бік нумідійців; склав з них гарну кінноту, якої бракувало римлянам. Сціпіон, не схожий на старовинних римлян, м'якої вдачі, освічений в грецьких науках, умів подобатися людям. Він умів також керувати новою країною з незнайомими племенами. Тепер, навпаки, Картагена опинилася в скрутному становищі. Патріоти думали врятувати місто, викликавши Ганнібала з Італії. Але йому дали військо, що в більшості складалося з молодих невмілих вояків. Сціпіон розбив його в долині ріки Баграду, недалеко Картагени (р. 202). Рим поставив ворогові тяжкі умови: видати на знищення всю військову флоту, віддати всі землі крім невеликої країни навколо міста, виплачувати протягом 50 років величезну данину й не мати зносин з иншими державами без відому й згоди Риму. Урочисто повернувся Сціпіон до Італії, і здобув назву Африканського.

Могутність римської держави після 200 р.

Сили Картагени було зовсім знищено, і до Риму перейшли всі її багатства й прибутки, які добувалися з Іспанії та Сіцілії. Римська республіка зробилася найсильнішою державою тодішнього світу.

Невтомний Ганнібал пробував ще й тепер після поразки відродити Картагену. Для заспокоєння римлян він по-

силав їм велику кількість африканського хліба, а тим часом підбурив проти Риму царів Філіпа Македонського та Антіоха III сирійського. В перший раз довелося римлянам посилати військо на схід. Нарід, стомлений довгою пунійською війною, довго не годився на новій похід; трибуни висловлювалися проти посилання легіонів на Балканський півострів. Перемогла думка всемогутнього Сціпіона Африканського, який провів на консула свого приятеля Квінція Фламініна. Римляне вміло набули приятелів на сході в особі єгипетських Птоломеїв і більшости міст Греції. Фламінін розбив македонську фалангу, в Тессалії серед горбів, прозваних „собачими головами". Римські легіонери дуже вміло билися в-розсип і один-на-один мечами; і через те були рухливіші, ніж грецькі латники, що вмілі битися тільки густими лавами. Потім Фламінін з'явився на Олімпійських игрищах і оголосив Грецію визволеною від македонського панування. Тим часом Ганнібал, якого римляне примусили втікти з Картагени, радив Антіохові напасти на Італію. Але цар Сирійський втеряв дорогий час, а римляне встигли з Балканського півострову перейти через Гелеспонт до Малої Азії. І в цьому поході Сціпіон Африканський брав участь, як радник свого брата, консула. Обидва переможені царі виплатили золотом велику контрибуцію й зобов'язалися не втручатися в справи Греції. Ганнібал, якого скрізь переслідували римляне, отруївся (р. 183).

Також мав невдачу й син Філіпа, Персей, який пробував одвернути греків від союзу з римлянами; його розбив консул Емілій Павл, також один з приятелів сім'ї Сціпіонів. Тепер знищити було вирішено македонське царство. Македонію поділили на чотирі слабі округи й закрили її копальні. З Грецією на цей раз поводилися суворіше: грецькі міста мусили послати до Італії кілька тисяч найзаможніших громадян закладниками.

Рим приписував свою волю східнім володарям і народам. Коли сирійський цар Антіох IV Єпіфан увійшов з армією в союзний з Римом Єгипет, римський сенат вимагав у нього негайного звільнення Єгипту. До Єгипту прибуло римське посольство. Сенатор Попілій, без відповіді на царський привіт, мовчки подав йому сенатську грамоту. Цар попросив трохи часу, щоб порадитися з своєю радою. Попілій окреслив на піску місце, на якому стояв цар, своєю палицею й промовив: „ти не вийдеш з цього кола, поки не даси відповіді!" Повстанці проти сирійського царя,—іудеї,—надіслали в Рим коштовний золотий щит і просили захисту: сенат послав листи до всіх володарів відомого тоді світу з вимогою охорони іудеїв.

Грізним стало ім'я Риму по всьому берегу Середземного моря: говорили, що в чужій країні досить було назвати себе римським громадянином, щоб примусити всіх боятися та поважати себе. Рим не дозволить і волосини зачепити у кого-небудь з своїх громадян, скрізь можуть з'явитися його страшні легіони.

До війни з Картагеною Італія була селянською країною: старі римські сенатори й консули мало чим відріжнялися в своїому

житті від звичайних селян; торгівля здебільшого була в руках чужинців; у скарбниці римській було мало грошей, житла були прості. Після великих перемог у всьому житті Риму й цілої Італії почалася велика зміна.

Тепер до Риму почала прибувати відусюди величезна здобич золотою та срібною монетою. У римського народу з'явилися заморські землі: Сіцілія, Сардінія, Корсіка, Іспанія. Країни ці виплачували данину нерідко товарами; наприклад, врожайна Сіцілія надсилала хліб. Тільки дуже мало міст з тих, що піддалися Риму, зберегли незалежність. Здебільшого країну, до якої вступало римське військо, Рим оголошував провінцією, ц. т. краєм під військовою командою. Для управління провінцією посилали одного з колишніх римських консулів, який був військовим начальником, проконсулом. Він розпоряжався повновладно. Краяне повинні були утримувати його двір і челядь. Він міг брати з них неймовірно високі податки. Судитися й сперечатися з ним було майже не можливо: поки він управляв провінцією, в Римі не приймали скарг на нього.

Римські орендарі. Всупереч римським громадянам та італійським союзникам краяне провинцій були данниками, виплачували податок. В сучасних європейських державах податки збірають, рахують і перевіряють урядовці, яких призначає уряд; для цього треба тримати багато службовців і виплачувати їм платню. Римські володарі не хотіли турбуватися й витрачатися на збірання податків. Вони робили те, що робить пан, який не хоче сам вести господарство : наймали маєток в оренду.

Знаходилося кілька великих промисловців, які з'єднували свій капітал і складали спілку. Вони наймали в уряду провінцію: платили наперед гроші за оренду (посесію) й діставали право збірати з провінції податок, зі зиском для себе. Вони начебто купували весь край гуртом і потім повертали свої витрати з лихвою вроздріб, збіраючи гроші з міст і з сел.

Ці капіталісти, орендарі (посесори), як їх звали в Римі, наймали вже від себе велику кількість збірачів, рахівників, писарів, заводили канцелярії й склади; з Риму, де сиділи директорі цих спілок, надсилалося в ріжні місця провинції і назад багато ділових листів: для цього було заведено правильну пошту, яка також була в руках капіталістів. Службовці в них були здебільшого раби або вільновідпущені. Орендарі брали також в оренду у держави копальні, ліси, пасовиська, солеварні, збір мита в гаванях, підвіз хліба до столиці.

Заможні в Римі намагалися за допомогою капіталістів також мати зиск з провінції: як у нас кладуть гроші до банку, так у Римі їх віддавали на схованку або на промисел орендарям (посесорам); ощадник одержував на свій внесок відсотки. Перед початком якого-небудь підприємства, наприклад розроблення великої копальні, багато людей давали вперед свої гроші на споруд-

ження та на придбання приладдя; за свій внесок вони одержували в підприємстві частину, пай або кілька паїв; на випадок удачі всім пайщикам виплачувався прибуток, відповідно до внеску кожного. У Римі громадяне почали обмірковувати й сперечатися з приводу ріжних закордонних підприємств, які мали давати великий прибуток: на форумі, великій торговиці, створилася біржа: за столами сиділи банкіри, які купували та продавали паї, міняли монети, що сходилися з ріжних країн, позичали гроші.

У грошовитих людей було надзвичайно багато кредиторів і довжників між громадянами; в сенаті і в народньому зібранні капіталісти могли легко схилити голоси на свій бік, коли їм хотілося захопити новий дохідний край. Своїх торговельних конкурентів римські посесори та банкіри немилосердно нищили. Щоб догодити їм, через 50 років після війни з Ганнібалом сенат вирішив покінчити з Картагеною.

Кінець Картагени й Греції. Картагеняне кілька разів відкупалися від біди, виконуючи всі вимоги Риму; вони навіть віддали всю свою зброю. Але, коли в Африці висадилося римське військо й наказало картагенянам, щоб вони самі зруйнували своє місто й переселилися за дві милі від моря, ц. т. відмовилися від морської торгівлі, в місті всі страшенно обурилися. Доведена до розпуки Картагена хутко озброїлася. Римляне знайшли перед собою високі потрійнії мури з чотирьохповерховими баштами; вони були такі великі, що в них містилася вся кіннота, бойові слонии казарми для великого війська. Третя пунійська війна є, властиво, облога Картагени. Три роки тяглася вона, і треба було великої вмілости найкращого військового вождя Сціпіона Еміліана (сина Емілія Павла, якого прийняли до сім'ї Сціпіонів), щоб узяти Картагену. Римляне зруйнували місто до-щенту (р. 146), а край його зробили провінцією, Африкою; роскішні маєтки картагенських багатіїв забрали римські сенатори.

Труднощі римлян під Картагеною використали македоняне, а також греки ахейського союзу (Ахея на півночі Пелопоннесу, біля Корінтської затоки) і відпали від Риму. Але римляне хутко вправилися з повстанням і на цей раз знищили волю Греції. Тілько Атенам та Спарті, знесиленим і нестрашним для Риму, залишили незалежність; решта Греції стала провінцією Риму. Головне місто ахейського союзу, Корінт, римляне зруйнували (одного року з Картагеною), громадян продали в неволю, скарби, між ними багато творів грецького мистецтва, повезли до Італії. Від Діррахія, біля Адріатичного моря, до Салонік, біля Егейського, впоперек Балканського півострова,—перетинаючи гори та рівнини,—римляне збудували військову дорогу, щоб хутко й без перешкод перекидати свої легіони на схід.

Без війни дістав Рим царство Пергамське, ц. т. західню частину Малої Азії з багатими грецькими містами біля Егейського моря, що належали колись до Атенської держави. Цар пер-

гамський Аттал був мимоволі союзником грізного Риму; змушений виплачувати велику данину, він багато винен був римським банкірам, і йому залишалося лише всю країну і всі скарби відписати своєму кредиторові. Після смерти царя до Пергаму, який зробився римською провінцією, Азією, прибули римські орендарі; сенат віддав до їх рук збірання усіх податків, і вони з лихвою повернули свої позички, поневоливши все працьовите й заможне населення краю.

Грецька народність, яка широко розповсюдилась по всьому сході, віддала без великого опору своє панування римлянам. Греція збезлюділа, бо вся войовнича молодь пішла на схід. В її містах залишилося мало людей, які могли боронити незалежність своєї батьківщини та народоправство. Представники мирної праці, ремесники, вчені, художники, вчителі згідні були підлягати всякому панові; багато з них поїхало до Риму з надією знайти нове поле діяльности серед варварського народу, який здавався здатним до науки. Одним з таких греків, що увірував у Рим, був вченій Полібій, якого привіз до Італії Емілій Павл в числі 1000 ахейських закладників. Полібію пощастило в домі самого Емілія Павла близько зійтися з його сином, майбутнім завойовником Картагени. Потім, під час облоги Картагени, він дістав від Сціпіона доручення разом з другим греком, стоїком Панетієм, дослідити ввесь африканський беріг до Гібралтару. Виготовляючи великий твір про пунійські війни, Полібій зробив ще кілька подорожів по країнах заходу, де відбувалися бої між римлянами та картагенянами. У своїй книзі він малює надзвичайно хуткий зріст римської держави; успіху римлян, на його думку, допоміг їхній надзвичайний військовий устрій. Полібій також здивований тим, що в Римі не провадиться боротьби між знаттю та народом, як це було в грецьких містах: сенат і урядові особи вміють і правити народом, і догодити йому.

Нобілі. На 130 р. під владою римлян були всі висунені в Середземне море півострови Європи, Азії та Африки. Крім Італії, де міста зберегли незалежність, всі ці землі були провінціями, або инакше складали імперію Риму, ц. т. ними правили по-військовому римські намісники.

Ті сем'ї римської аристократії, зсеред яких виходили керовники окремих походів і намісники провінцій, набули великої сили й багатства. Разом з тим змінився характер їхньої служби. У попередніх війнах, які провадилися в Італії, від вождів головним чином вимагали настирливости й порядности; на війні вживалося стародавніх і одноманітніх способів та порядків, бо супротивники мало чим відріжнялися від римлян. Не те почалося тепер, коли почалися морські війни, коли легіони посилалися до Іспанії, Африки, Греції, Азії проти народів ріжних звичаїв і ріжного характеру бою. Начальник мусив бути дуже спритним, вміти поводитися з чужими людьми; йому доводилося швидко вивчати нові місцевости, находити або переймати нові

військові способи. Таким людям римляне доручали по війні впорядкувати захоплену провінцію і правити нею перші часи. Намісники почували себе наче царями над завойованими краянами: вони видавали накази, через їхні руки переходили величезні суми здобичі та данини. Військо висловлювало їм свою вірність, а иноді вояки проголошували свого вождя імператором. Це був почесний титул переможця.

Під час повернення до Риму йому влаштовували урочисту зустріч, тріумф. Імператор з своїм військом, що співало побідних пісень, їхав через усе місто на розмальованому возі, що мав вигляд круглої башти, в яснóчервоному плащі з золотими розводами, з лавровим вінком на голові та з браслетами на руках. Над ним раб тримав золоту корону з дорогоцінним камінням і говорив: „дивися назад,“ ц. т. не загордися. Перед ним несли здобич, золото й срібло, дивовіжні речі, рослини й тварини завойованої країни, вели бранців у ланцюгах, і між ними иноді переможених царів, несли великі картини, на яких були намальовані всі його перемоги, кріпості, що він забрав, гори, ріки, моря, міста, які він завоював. Переможець Македонії, Емілій Павл, віз свою здобич протягом трьох день: перший день на 250 величезних возах пройшли забрані у греків статуї та картини, на другий—з'являвся цілий арсенал зброї, кілька тисяч чоловіка тягли на плечах посуд з срібними грішми, на третій—несли золоті гроші, золотий посуд переможеного царя й т. ин. По всіх вулицях стояв нарід, одягнений в біле святкове вбрання. Похід рушав до Капітолія, старовинної кріпости в середині Риму, у храм Юпітера, де молилися богові та віддавали йому найліпші речі.

Переможець-віждь мав у Римі видне становище; нерідко до нього зверталися вдруге. Сціпіон після перемоги над Ганнібалом легко провів на посади своїх кревних і приятелів: Квінкція Фламініна в Македонській війні й свого брата у війні з Антіохом. Емілій Павл був також приятелем Сціпіону Старшому: син Емілія по смерті батька був забраний до сем'ї Сціпіонів і мав те-ж призвіще (цей Сціпіон Еміліян також називався Африканським Молодшим). Сем'ї й роди заслужених людей в Римі, Клавдії Корнелії, Фабії, Емілії, Квінції та ин. почали відзначатися яко нобілі (ц. т. знатні вельможі).

Нобілі мали в Римі особливі права: в домі нобіля зберегалися воскові машкари, зняті з обличчів усіх предків, які були на посадах. Машкари були в головній залі, в шафах вздовж стін, а між ними були намальовані на стіні лінії, що з'єднували їх велике родословне дерево; над кожною машкарою був напис, що оповідав про діла померщого; коли у роду нобіля були імператори, то на пошану їм у домі ставилися статуї. На свята шафи відчиняли й на машкари одягали лаврові вінки.

Коли вмірав нобіль, на похороні народові показували все багатство роду; перед домовиною на колесницях їхали люде в машкарах предків померщого в старовинних консульських та тріумфальних убраннях. На форумі цей похід зупинявся; помер-

шого піднімали на носилках; актори, що удавали предків, сідали в крісла, і один з кревних виголошував хвальну промову небіжчикові і всім предкам його знаменитого роду, наче-б то вони воскресли.

Римлянин у тозі

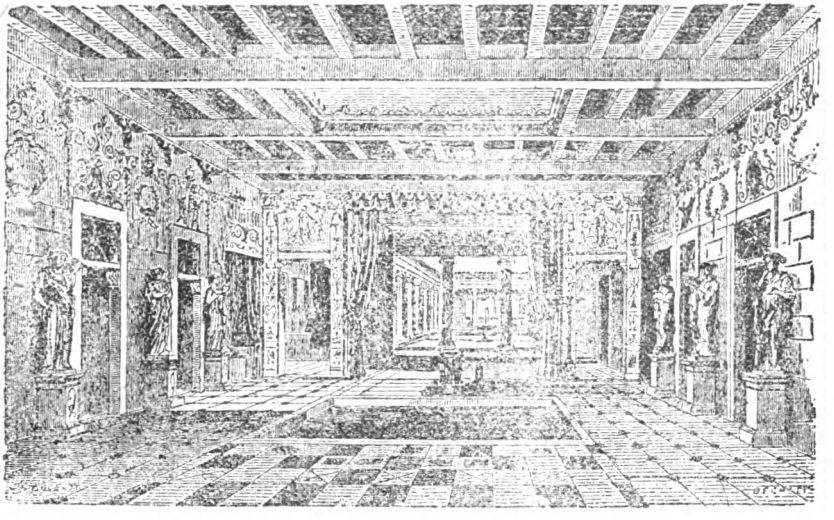
Нобілі заповнювали сенат. У сенаті збіралося зразу 300, а потім 600 чоловіка. Консул виголошував справу, яку треба було обміркувати, і пропонував сенаторам по черзі висловити свою думку. Один за другим вставали вони, і хто міг, докладно з'ясовував свій погляд, але говорили тільки ті, які вже були на посадах або, як говорили римляне, мали курульне крісло (консули, судді та ин. сідали перед народом у крісло, оббите слоновою кісткою). Решта мовчки приєднувалася до промовців. Щоб довідатися, чого бажає більшість, консул пропонував розійтися: праворуч тоді сідали сенатори, які трималися однієї думки, ліворуч—ті, що мали думку протилежну.

Нобілі визначали між собою чергу для управління провінціями. З провінцій вони привозили величезне багатство. Але для того, щоб стати намісником, треба було спочатку побути консулом або суддею (п р е т о р о м) у Римі, а на ці посади обірав нарід. Нобіль всіма силами намагався вподобатися народові: влаштовував спільні обіди на вулицях в ріжних частинах міста, розважав нарід виставами в театрах і цирку, нерідко просто давав гроші сотням і тисячам людей через особливих скарбників. Таким чином, нобіль наче купував собі на майбутнє прибуткову провинцію, а иноді, чекаючи на багатство, ставав жебраком. Нобіль вважав для себе негідним особисто торгувати; він віддавав свій капітал рабам або вільновідпущеним, і ті розпочинали яке-небудь підприємство, крамницю, позички, приставку товарів морем; значну частину прибутку вони віддавали панові.

Багато людей шукали в нобілів роботи, підтримки або дарунків. Купа челяди наповнювала великий дім нобіля; він тримав зовсім непотрібних йому рабів ради роскошів: один відчиняв двері, другий кричав, яку страву подають за столом, третій був фігляром і т. ин. Їх було в домі кілька сот чоловік. У передпокою в нобіля й біля дверей з надвору ждали його клієнти: коли він виходив, його вітали, просили в нього доручень. Він часто не знав усього свого почоту, особливий раб називав йому імена тих, що приходили. Иноді їм давали гроші, старий одяг, годували їх за панським столом та инше.

Великі маєтки й раби. Нобіль вважав за гордощі для себе набути як найбільше землі: часто він скуповував маєтки збіднілих селян і дрібних землевласників. Складалося велике господарство в кілька тисяч десятин,

У такому маєткові иноді не було господарства: власник будував собі роскішний літній палац, розводив великий парк для полювання, або, замісць того, щоб обробляти землю, залишав великі простори під пасовиськом; по великих пустирях, де раніш

Вітальня в домі нобіля.

були села, особливо на півдні Італії, стали ходити величезні ватаги, а за ними наглядом напівдикі раби-пастухи, яких озброювали на випадок нападу звірів; пастухи ці нерідко ставали розбійниками й нападали на подорожніх. Багато землі пустувало даремно. Але були нобілі, що заводили великі господарства: садили виноград і маслини, розводили птицю, рибу, квіти та ин. Вільних людей вони старалися не брати на роботу, бо їм треба було платити, а шукали собі найдешевших робітників, рабів, що треба було тільки годувати й давати притулок.

Римський обід.

Рабів тепер можна було купувати багато, кожна війна кінчалася продажом сили бранців; крім того на Середземному морі розпочався особливий промисел: морські розбійники викрадали людей у приморських селах. Всіх цих полонених, засуджених на каторгу, або викрадених людей привозили партіями на ринки; на острові Делосі, де був один з таких ринків, в один день ви-

сажували на беріг, запродували, до вечора садовили на кораблі й відправляли майже 10,000 рабів.

Римляне, нарід суворий, були жорстокіші до рабів, ніж греки. Порцій Катон, практичний римський господар, говорив, що треба купити раба дуже молодим, щоб було дешевше, і самому його вивчити; коли він почне старіти, треба його позбутися, продати, поки він не зробився тягарем. Була й друга рада: змусити раба працювати стільки, щоб він ні про що не думав, крім їжі та сну. Раб-же навіть і не людина, він господарське знаряддя. Є знаряддя безголосе, наприклад, плуг; є знаряддя, що напів має голос—худоба, є знаряддя, що може говорити—раб.

Раб несе страву.

Рабам у великому маєткові (виллі) звичайно не дозволялося мати сім'ю; вони жили в казармі. Винних заковували в ланцюги й замикали у в'язницю, де вузьких вікон у стіні з підлоги не можна було дістати рукою. Рабів виводили на роботу загонами, нерідко в ланцюгах; спереду йшов десятник з бичем або загостреною ломакою, щоб підгонити лінивих. Вони складали в одному місці верхній одяг; його стеріг особливий наглядач. Власники виправдували свою жорстокість тим, що рабів у них дуже багато, і що раби чужі, чужовірні, чужомовні люде,—живеш неначе серед ворогів: нічим иншим, як тільки суворістю, не можна примусити їх бути покірними. Випадки, коли раби забивали панів, траплялися часто. Через це нобілі в сенаті ухвалили особливий закон для того, щоб залякати рабів: коли пан буде знайдений у своїому домі, або під час подорожі забитий, то всі раби, що були з паном в дорозі, або жили з ним у домі будуть покарані, хоча-б їх було кілька десятків або сот чоловіка.

Закутий раб працює.

Рабів у великому маєткові иноді було по кілька тисяч. Господар намагався відгородити своїх рабів від решти світу: він не пускав на свій двір чужих; раби мали самі зробити собі одежу, посуд (велику майстерню рабів у великому маєткові називали фабрикою). Біля входу до двору сидів воротар і пильно стежив за тим, хто входив і виходив, а над брамою у великому домі було зроблено вікно, в яке дивився управитель; він стежив за воротарем.

Повстання рабів. Зрозуміло, що, де рабів збіралося багато, вони були ладні повстати. Між ними були сильні люде, наприклад, пастухи в південній Італії або гладіатори, ц. т. раби, вивчені військових вправ для ігрищ у римському театрі.

Р. 140 всю Сіцілію, де були дуже великі маєтки, захопили повстанці-раби: це були все чужі люде, зі сходу. Почалося повстання змовою серед челяди одного великого землевласника, який дуже знущався з рабів. Натовп рабів кинувся до сусіднього міста, де був господар, якого й забили в театрі. На всьому острові перебили панів; до рабів приєдналися бідні вільні люде. Один сирійський невільник Евн, що його господар показував як штукаря та фігляра, а товариші шанували яко віщуна, був обраний на царя. Три роки панували вони в Сіцілії, і цілі римські армії, з консулами на чолі, нічого не могли їм зробити. Нарешті, їх перемогли, і розправа була неймовірно жорстока: 20,000 рабів було розп'ято на хрестах.

Місто Рим. Після великих завоювань зовсім змінився вигляд самого Риму. Раніш місто складалося з низеньких, безладно розкиданих будинків. Тільки в базарні дні, та коли загрожувала небезпека від ворога, наповнювався Рим зайшлим народом з сел, а в самому йому було мало свого населення й мало руху.

Не те вже було, коли Рим став столицею всіх земель біля Середземного моря. До міста приїздило багато чужинців: посли инших держав зі своїм почотом, купці, художники, вчителі, лікарі. Орендарі заводили свої канцелярії. Біля нобілів збіралося дуже багато клієнтів. На всіх цих ріжних чужих людей і службовців, двірських людей треба було готувати й підвозити харчі, одежу, меблі, речі роскошів; багато ремесників, крамарів, візників і носильщиків почали мати заробіток у Римі.

Замісць колишнього населення в кілька десятків тисяч чоловіка, народу в Римі було вже до мілійону. Пустирі вкрилися будівлями, що вийшли далеко за межі старих мурів, поставлених після нападу галлів. Тепер довелося будувати багатоповерхові будинки. Правда, для площів, для красивих будівель, храмів, цирків, театрів, сенатських заль відводили широкі простори; багато місця займали палаци нобілів з великими садами біля них. Але від цього було ще тісніше в кварталах, де жила голота. Тут підіймалися шости, семи-поверхові велетні, казарми на вигляд, поділені нанизу на крамнички та майстерні, нагорі на численні кватирі та кути для бідного люду. Бідному часто доводилося видиратися вгору на 200 східців, або навпаки спускатися вниз на 10—20 східців під землю, в підвал.

Брудно, шкідливо для здоровля й небезпечно було жити в цих „кріпостях“ (у Римі подібні будинки звалися „островами“, через те, що вони займали цілий квартал, наче острів між проїздами): між ними вилися вузькі, криві вулички, куди не заглядав навіть соняшний промінь. Горішні поверхи будинків нашвидку будувалося з дерева; під час пожежі зі скупчених будинків було величезне вогнище. Пожежі в Римі бували часто: тоді вигорали цілі частини міста й гинуло багато людей.

Чужі звичаї, віра та освіта. Населення Риму стало ріжноманітне. Мимо того, що до столиці з'являлося багато приїзжих, склад самих городян змінився. Переможці приводили натовпи полонених рабів. Багато їх потім звільняли. Вільновідпущений, що залишався жити в Римі, міг стати римським громадянином. У наслідок цього в столиці, все під тією самою старою назвою римлян, збіралася ріжноплеменна юрба: іспанці, африканці, галли, греки, сирійці та ин. Инші обличчя видко тепер у народньому зібранні; инші звичаї панували тут: замість важкуватих плебеїв-селян, почали галасувати жваві жителі міста, увійшли в звичай суперечки, перерви, палкі промови. Коли одного разу відомого переможця Картагени, Сціпіона Молодшого, почали перебивати в народньому зібранні, він гнівно скрикнув: „мовчіть ви, раби, яких я вчора привів у кайданах до Риму!"

Разом з чужинцями прийшла до Риму й чужа віра: переселенці привезли своїх богів, за ними йшли проповідники та жерці. У наслідок давніх зносин греків з Італією грецькі божества шанувалися скрізь на Апенінському півострові: римляне здебільшого з'єднували їх в думці з своїми богами, напр., Зевса з Юпітером, Геру з Юновою та ин. Грецькі будівничі будували тепер на грецький зразок храми римським богам, грецькі художники ставили їхні статуї.

З часів заморських походів римлян в Італії з'явилися також боги далеких країн. Р. 205, коли загроза картагенського походу ще не минула, і Ганнібал був на півдні Бруттії, римський нарід був наляканий кам'яним дощем. Жерці звернулися до книг Сівілли (стародавньої провісниці): так дізналися, що для врятування Риму треба привезти велику матір богів, яку шанують на горі Іді в Малій Азії (греки звали богиню Кібелою). Цар Пергамський, на землі якого був чорний камінь богині, згодився перевезти святиню до Риму: її врочисто зустрів увесь нарід і перенесли в окремий храм римські матрони (жінки вельможних семей). Римляне помітили, що того самого року почався щасливий похід Сціпіона Африканського, який врятував Рим назавжди від картагенської небезпеки. Служба поклонників Кібели була зовсім не схожа до римських обрядів; вони били в бубни, брязкотіли зброєю, дико галасували й танцювали, наче скажені; цим вони старалися довести себе до стану захоплення. Також чужим римській вірі було вшанування єгипетських богів, коли жерці в білих льняних одежах, з клепачками в руках голосили по вмершому богові Озірісу.

З часу завоювання грецьких міст південної Італії починається в римлян захоплення грецькими науками. Серед нобілів модною мовою стала грецька. Під час війни з Ганнібалом один з вельможних Фабіїв на прізвище Піктор (маляр) написав грецькою мовою першу історію Риму. Обидва Сціпіони, Фламінін, Емілій Павл були великими прихильниками Греції. Нобілі брали вчителями до своїх дітей освічених грецьких рабів. Вони любили

розважатися, слухаючи грецьких віршів, училися красномовства у приїзжих грецьких вчених і їздили самі до школи красномовства на о. Родосі.

Під впливом греків у римлян вперше виникла література. За старих часів римляне знали тільки простих пісень, що на бенкетах співав який-небудь юнак. Тепер „полонена Греція полонила дикуна-переможця й принесла мистецтво в мужицький Лацій“ (слова римського поета Горація). Серед завойованих і приїзжих греків з'явилися перекладачі, що пробували писати латинською мовою: вільновідпущений Лівій Андронік переклав Гомерову Одисею. Енній вихвалив в довгій поемі подвиги Сціпіона Африканського Старшого. Але в Римі література не могла бути такою сміливою й незалежною, як у греків. Коли поет Невій зачепив у своїй комедії Сціпіона та инших відомих людей, його п'єсу заборонили, самого-ж автора вислали з Риму.

Римляне вважали літературу за розвагу; так само вони ставилися до науки й філософії. Вони були великі техніки, інженіри та вояки, добре вміли правити країнами; але їх мало цікавили питання про світобудову або про душу людську, питання, в які дуже заглиблювалися греки.

IX.

Кінець республіки й початок імперії в Римі.

Руїна в Італії. В той час, як Рим багатів, і зростало його населення, Італія руйнувалася. Дуже спустошили країну варвари Ганнібалові за 14 років свого панування. Багато країв не піднялися й потім. Римляне збільшили руїну ще тим, що відібрали землі в союзників, які були з Ганнібалом. Землі ці з того часу вважалися державними. Їх звали „громадське поле“. Здебільшого їх забірали нобілі за невелику виплату скарбниці.

Скрізь, де пройшла руїна, або де землі було відібрано, не було більше семей. Дрібний землевласник, позбавлений двору й землі, йшов в Рим або до иншого міста на заробітки, наймався на флоту, виїздив у чужу країну. Він робився пролетарем, ц. т. чоловіком, у якого завтрашній день не забезпечений. Та й тим селянам, що залишилися на землі, стало дуже важко. Вони не могли продавати свій хліб у Рим і великі міста біля моря, хоч там як раз тепер треба було далеко більше хліба, ніж раніш. Справа в тому, що римляне захопили самі в свої руки морські шляхи та багаті заморські краї й везли до себе дармовий хліб: Сіцілія, Африка, а пізніше ще й Єгипет мусили зерном виплачувати данину своїому володареві. Тільки перевезти цей хліб коштувало грошей; через це дальній чужий хліб був дешевший

за свій італійський. Італійському селянинові нікуди було подіти врожай свого поля. Через те багато селян продавало свою землю; в селах народу меншало.

Популяри та оптимати. Руйнування італійських селян було грізною небезпекою для всієї держави: у спустілих селах важко було знайти потрібну кількість вояків. В той же час, вояки, набрані з пролетарів, неохоче служили, коли наперед їх чекали старість без хати та без шматка хліба.

Серед нобілів з'явилися популяри, ц. т. оборонці народу, що вважали за потрібне заспокоїти маси вояків, наділити їх землею й відновити в Італії сім'ю. Вони добре розуміли, що через сенат їм не досягти своєї мати: там як раз сидять власники великих маєтків, що відняли або купили землю в селян. Популяри покладали надії на загальні народні зібрання й намагалися дістати посади трибунів, щоб мати можливість впливати на народні маси. Найвідоміші серед них були брати Гракхи, по матері онуки Сціпіона Африканського Старшого (134—121 р.р. до Х.). Гракхи були знайомі з грецькими оповіданнями, читали промови видатних грецьких промовців і демагогів; їх оточували освічені греки, що радили їм завести в Римі демократизм, як у Атенах.

Старший з Гракхів, Тиберій, коли проїздив через Етрурію, був вражений сумною картиною селянського життя: у великих маєтках працювали закуті раби, тоді як тисячі збіднілих селян не мали роботи. „Звірі й птахи, говорив він потім у народньому зібранні, мають логовисько, а людям, що завоювали цілий світ, нема де жити!" Коли, потім, р. 134, Тиберій Гракх зробився трибуном, він задумав провести земельний закон, ц. т. наділити землею бідних. На його думку треба було використати громадське поле, яко спільне майно всього народу; але він не хотів також зобіжати нобілів, що поділили між собою скарбові землі. Через це він запропонував вважати за правило, щоб ніхто не мав більш як 250 десятин з громадського поля й не пас більше як 1000 голів худоби на спільному вигоні. Лишок землі понад цю норму нобілі мусили повернути назад, а з одібраної в них землі дозволялося нарізати селянські ділянки по $7^1/_2$ десятин й роздавати безземельним.

Нарід ухвалив закон Гракхів, а сенат не посмів перечити. Призначили комісію з трьох осіб, самого Тиберія, його молодшого брата, Кая, та його тестя, Аппія Клавдія, щоб відібрати лишки землі в нобілів і скласти з них селянські наділи. Більшість сенаторів були дуже обурені, що розпорошуються їхні великі маєтки. Незадоволені втворили проти популярів партію оптиматів (слово означає те саме, що по-грецьки аристократія). Оптимати вирішили всіма силами боротися проти обрання Тиберія Гракха на трибуна на другий рік.

У день виборів де-які приятелі Гракхові пробували затримати його вдома, посилаючись на злі віщування неба та з'явлення зловісних птахів; але грек Блоссій, відважний і рішучий чо-

ловік, почав глузувати з забобонів римлян: „соромно боятися народньому вождеві якого-небудь крука, коли громадяне кличуть його захищати спільну справу“. У сенаті один з найбільших ворогів Гракхових Сціпіон Назіка, заявив, що Тиберій замишляє повстання й хоче зробитися тираном Риму; хай всі оборонці республіки з'єднаються проти нього. Оптимати схопили, що було в сенатській залі, піжки від стільців, ломаки й вийшли на форум; натовп розступився перед вельможними людьми, і вони легко забили Гракха й невеличку купку його приятелів. Блоссія привели до сенату; Сціпіон Назіка запитав його, чи правда, що Тиберій Гракх наказував підпалити Капітолій. Блоссій відповів: „такого наказу Гракх не давав, але, як-би він наказав мені це, я вважав-би за велику честь виконати його доручення, через те, що Тиберій міг вирішити тільки те, що буде корисне народові“:

Тільки через 10 років після загибелі старшого брата його справу відновив молодший брат, Кай. Щоб перемогти опір оптиматів він умовив допомагати цій справі орендарів. З пропозиції Кая Гракха нарід призначив орендарів суддями над намісниками провінцій. Від кожного намісника, що повертався з провінції вимагали відчиту в його управлінні; більшість їх робили ріжні жорстокости та насильства над завойованими, неправдою багатіли; всі ці злочини вельможних людей мусили тепер відкриватися перед орендарями на суді. Гракх, крім того, передав їм збірання податків в Азії й пообіцяв відновити торговельний порт у Картагені. Він намагався також прихилити до себе міську бідноту й збудував на кошти держави величезні комори біля гавані, з яких видавався привізний хліб за дешеву ціну.

Нарід був за Гракха й обрав його трибуном на другий рік. Кай Гракх почав розпоряджатися в Римі, Італії і провінціях, яко необмеженний володар; посли чужоземних держав, заступники та прохачі з усіх кінців римської держави зверталися до нього по-за сенатом. Здавалося, тепер можна буде найлекше перевести плани Тиберієві про наділення землею безземельних.

Але оптимати знайшли засоби скинути Кая Гракха. Трибунів було 10 чоловіка; разом з Гракхом обрали Лівія Друза, оптимата, що прикинувся популяром. Всяку пропозицію Гракхову він намагався перебити иншою кориснішою. Напр., Гракх хотів, щоб наново наділені землею виплачували державі оренду за свої ділянки; Лівій Друз пропонував віддати землю даремно.

Багато людей відійшло від Кая, і його не обрали на трибуна на третій рік. Він не хотів загинути, як брат, і з своїми однодумцями окопався табором на одному з шпилів Риму. Але сенат доручив консулові Опімію необмежену владу з правом вживати зброї проти громадян столиці. В жорстокій бійці Кая Гракха було вбито (р. 121). Оптимати швидко скупили в ново-наділених селян землі й скасували громадське поле в Італії, поділивши його між собою на великі маєтки. Вони вирішили, що один захід Кая Гракха варто залишити для того, шоб відтягти міську бідноту від союзу з селянами, а саме, вони погодилися давати

бідноті даремно хліб. Більш як 300.000 людей почали одержувати з державних складів зерно, яке підвозилося морем; щомісяця на особливі картки видавалось майже 2 пуди на душу.

Чвари в Італії. Початок військової монархії. Знищивши обох Гракхів і впорядкувавши харчування міської бідноти, оптимати досягли не на довго спокою. Скоро склався небезпечний для них настрій серед війська.

У війську за час великих завоювань сталися великі зміни. Вояки старих часів були рушенцями; їх після походу відпускали до дому, і вони не зовсім відривалися від господарства й ремества. У довгих заморських війнах легіони перетворилися в постійне військо; вояки зовсім забули домашню роботу, стали фаховцями військової справи. Своїми поняттями вояки також відзначалися від решти населення: вони вважали себе за вищих від громадян і ображалися, коли їх звали громадянами. Їх не цікавили постанови сенату й народу в Римі. Свого вождя вони визнавали за єдиного начальника. За те він мусив ділити з ними всю здобич, захоплену на війні.

У походах і на постоях вожді вимагали від них важкої праці; салдати не тільки самі будували табор, але й кріпости й кораблі, мостили дороги, робили водопроводи. За провини їм загрожувала тяжка кара, різки та кий, клейма на тілі; в разі втечі з поля бою цілого загону десятому воякові відтинали голову. Але й вояки звикли ставити вождеві свої вимоги: в таборі постійно скликалися зібрання вояків і центуріонів (ц. т. сотників, старших). Начальник виходив до них, говорив промови, як у народньому зібранні, повідомляв про свої наміри, давав обіцянки. Ветерани, ц. т. вояки, яким кінчався строк служби, сподівалися, що начальник після повернення додому забезпечить їм нагороду аж до смерти, або наділить їх землею.

Незабаром після загибелі Кая Гракха Рим пережив дві великі війни. Одна відбувалася на півдні в Африці проти нумідійського царя Югурти, який за-малим не відняв у римлян найбагатший край колишньої Картагени. Друга—на півночі проти численних ватаг кімврів і тевтонів, які насувалися на Італію з-за Альпів. В обох війнах врятував державу, або як говорили, вдруге заснував Рим Марій, військовий віждь, який мав велике вміння поводитися з вояками. Марій був простого походження, вислужився з салдатів, не мав освіти, якою так пишалися нобілі, в їхніх очах він був „новим чоловіком“, ц. т. вискочень. Для того, щоб зробитися консулом і здобути командування проти Югурти, Марієві треба було перемогти на виборах суперників з нобілів, які дали народові багато грошей. Довелося також догодити міській юрбі в Римі; Марієві допомогли в цьому популяри та орендарі; популяри мали на меті за його допомогою відновити земельний закон Гракха, орендарі сподівалися нових зисків у Африці.

Не встиг Марій скінчити війну з Югуртою й перевезти до Риму полоненого нумідійського царя, як з півночі насунулися

кімври та тевтони. В Італії були перебільшені чутки про їхню силу; ніби-то вони можуть бігти разом з конем, і віждь тевтонів плигає через шестеро коней, поставлених уряд; варвар міг вдарити ворога списом і підняти вгору його тіло. В бою вони злостилися, виривали з корінням дерева, відламували руками шматки скель і кидали їх на ворога, стягали землі в ріку стільки, що вода виступала з берегів. Жінки їхні сильні, як і чоловіки; на випадок відходу вояків зустрічали їх зі зброєю в руках і примушували битися знову. Варвари шукали нових місць для оселення в рівнинах рік По та Рони, де жили римські колоністи й галли, що їх завоювали римляне.

Війну з ними доводилося вести довгу й уперту, будувати укріплення, робити тяжкі стомлюючі переходи по горах. Тільки Марій, якого обрали на консула, умів примусити вояків виконувати найтяжчі роботи в безперестанних походах; недаремно його вояцтво називали „Марієвими в'ючаками". У наслідок цього довелося не відривати його від командування протягом 5 років, 5 раз по черзі обірати його консулом, чого раніш не дозволяли римські звичаї. Найбільше допоміг Марієві при обранні трибун Аппулей Сатурнін, який обіцяв його воякам наділити землю.

Коли Марій з тріумфом вернувся до Риму й дістав місце в сенаті, Сатурнін замислив силою досягти своєї мети. Він скликав до Риму безземельні сем'ї з усієї Італії, між ними багатьох ветеранів Марія, і пробував змусити сенат погодитися на земельний закон, подібний до Гракхового. Але безбройні, без начальника, вояки не були страшні сенатові. Оптимати крім того встигли підлеститись до Марія, і він перейшов до них. Сенат доручив йому заарештувати Сатурніна; Марій обложив на Капітолії своїх колишніх приятелів і перебив їх (р. 100).

Оптимати знову позбулися небезпеки тільки на де-який час. Народні хвилювання, що піднялися за часів Гракхів, широко розповсюдилися по всій Італії. Союзники римського народу, ц. т. більшість італіків, потребували собі однакових з римлянами прав; вони посилалися на те, що на війні вони так само виконують свої обов'язки, як і римські плебеї, а проте не одержують дармового хліба та инших роздач; коли-ж римських пролетарів мають наділити землею, то наскільки-ж більше права на неї мають італікй, у яких у свій час відняли землю, щоб скласти громадське поле.

Через те, що сенат відмовив союзникам задовольнити їхні вимоги, вони в 90 р. відпали від Риму, обрали своїх консулів і свій сенат, зробили нову столицю проти Риму на другому боці Апеннін, у місті Корфінії й назвали його „Італія". У війську повстанців-союзників були переважно гірняки середньої та південної Італії; перше місце мали давні суперники римлян самніти: у цих чварах, в союзницькій війні, Римові доводилося напружувати всі сили. Два роки тяглася жорстока боротьба по всьому півострову. Хоча Римові пощастило розбити військо союзників, але все таки тим, що склали зброю, дали право

римського громадянства. Вся Італія тепер увійшла до складу Римської громади.

У союзницькій війні найбільше послуг Римові зробив Корнелій Сулла, людина з стародавньої вельможної сім'ї. Сулла зіткнувся з Марієм, коли виникло питання про те, кому командувати на сході, на війні, яку проголосив Римові Мітрідат, цар понтійський.

Понт займав північну частину Малої Азії, яка прилягала до Чорного моря; її приморські міста Сіноп і Трапезунд були грецькими колоніями; внутрішній край населяли варварські племена. Мітрідат виводив свій рід од великого перського царя Дарія; його оточували перські вельможі, й вірували вони перському богові, Мітрі непереможному. Користуючись з скрутного становища Риму в боротьбі з союзниками, Мітрідат заволодів грецькою провінцією Азією; населення цього краю, обурене вимогами римських посесорів, повстало й перерізало кілька десятків тисяч римських переселенців. Мітрідат збудував флоту на Егейському морі й вирушив на європейську Грецію: таким чином римляне втеряли всю східню частину своєї держави,

Суперечка між Марієм і Суллою поділила все римське громадянство на два ворожі табори. За призначення старого сімдесятилітнього Марія були посесори та партії популярів, за Суллу були нобілі. Між нобілями було багато збіднілих людей; далеко не всім вистачало посад; через це нобіли зібралися навколо Сулли й сподівалися від нього вигідних доручень у провінціях і на війні. Сенат призначив головним начальником східньої війни Суллу; популяри запропонували народові відібрати владу в обранця аристократії та передати її Марієві. Сулла був у кращому становищі, бо під його командою вже було військо, готове від'їхати на схід, яке вірило в його щасливу зорю. Вояки самі вимагали, щоб Сулла вів їх на Рим.

Сталося нечуване. Вперше за довге життя Риму військо вступило в стіни міста й давало накази самому народові римському. Марій та його прибічники повтікали й були позаочно засуджені на смерть. Так почалася *перша громадянська війна*.

На сході Сулла мав новий успіх: відвоював від Мітрідата Балканський півострів і Малу Азію й вернув колишні землі Риму. Грецію ще раз було пограбовано: Сулла забрав скарби Дельф і Олімпії й дозволив своїому війську робити всякі бешкети. Під час його відсутности повернулися до Риму популяри, а до нього на схід утікли нобілі, налякані пролетарським рухом. Коли Сулла після перемоги вернувся до Італії, настало панування оптиматів. Сенат визнав Суллу *диктатором без строку для будування республіки*. Сулла обмежив народні збрання, відняв владу в трибунів і віддав все управління сенатові. Помсті нобілів, що повернулися, Сулла відкрив повний простір. Були складені *проскрипції* (списки підгнівних); люде, які попали в них, були позбавлені охорони законів і суду; всякий міг убити підгнівного; майно його продавалося з аукціону. Ба-

гатьох заносили в списки на підставі доносів їхніх особистих ворогів; навколо Сулли кишіли люде, що швидко багатіли, скуповуючи за так грошей майно підгнівних. З маєтків, віднятих у маріянців, Сулла давав гарні наділи своїм воякам. Жорстокі й страшні його ветерани в багатьох місцях самі вигнали колишніх власників. Спільно з ними де-які оптимати-сулланці набірали рабів; челядь нападала на своїх дрібніх сусідів, оптимати відбірали від них майно й робили їх жебраками (р. 82).

Необмежений повновладець Риму, захоплюючись своїм незмінним щастям, звелів поставити на найвиднішому місці в народньому зібранні свою позолочену статую з написом: „Корнелій Сулла, щасливий імператор“. Чоловік добре вихований, він не був пожадливим і ненависником, але він не перешкоджав грабувати та лютувати иншим і не хотів робити нічого доброго. Коли справи його прибічників і ветеранів були впорядковані, він зрікся влади. Коли, скоро після зречення, Сулла вмер, його ховали по-царськи. З далекого маєтка через усю Італію везли його тіло на золотому ліжку; назустріч вийшов сенат у повному складі та всі жерці, урочисто вбрані; навколо з визолоченими корогвами й срібною зброєю йшли вояки, що служили за нього; мовчки йшов величезний натовп, який боявся вояків Сулли і наче самого мертвого Сулли.

Боротьба за владу між наступниками Сулли. Не в довгім часі по смерті Сулли одному з його прибічників Ліцінію Крассові, що нажив великі гроші за рахунок підгнівних, довелося рятувати землі оптиматів від загрози рабського повстання.

Війни Марія та Сулли привели до Італії величезну кількість рабів-варварів, між иншим кімврів і тракійців. Дуже здатні до важкої роботи у маєтках, ці раби робилися страшними, коли збіралися у великій кількості. Частину невільників, найсильніших та найкращих, римляне вчили в гладіаторських школах для боїв у цирках. Тракієць Спартак запропонував своїм товаришам краще вмерти за волю, ніж для розваги юрби. У Римі довго ніхто не відважувався вести легіони на повстанців, поки не згодився Красс. З великими труднощами переміг він повстання й перемогу свою відзначив розпяттям на хрестах кількох тисяч рабів.

Скоро Красса переважив другий сулланець Помпей. Постачання Римові невільників породило в східній частині Середземного моря новий розбійницький промисел; збіглі раби ставали морськими піратами, висажувалися на берегах Греції та Малої Азії, грабували поселення, забірали в полон мирних людей і везли їх продавати на ринкові рабів на о. Делосі. У розбійників на островах Кріті та Кіпрі були потайні стоянки для кораблів і кріпость, де вони ховали награбовані скарби. Вся торгівля на Середземному морі підупала від нападів розбійників; гинув хліб, що везли до Риму, і пролетарям загрожував голод. Помпеєві доручено було розгромити державу розбійників, а для цього

дали йому необмежену владу над усіма островами й берегами Середземного моря. Багато нобілів, яким не вистачало в Римі посад, одержали їх у Помпея і склали його вірну дружину.

Головною принадою для римських завойовників, як і колись, були багаті країни Сходу. Там знову піднявся Мітрідат понтійський і загрожував відняти в римлян Азію. Командування проти нього дістав Помпей і так само, як у війні з розбійниками, йому дали необмежені уповноваження набірати військо й призначати намісників; знову до нього, наче до царя, пішли його вірні прибічники з нобілів і посесорів. Помпейові щастило. Він не тільки відняв у Мітрідата всю Малу Азію, але просунувся до Каспійського моря та Євфрату й захопив царство сирійське, де колись правили Селевки та Антіохи. Далі він пройшов до Іудеї і віришив тут суперечку між спадкоємцями дому макавіїв; в Єрусалимі, гадаючи, що римському переможцеві все дозволено, Помпей з своїм почетом, на жах побожних євреїв, увійшов у святе святих храму, куди міг вступати тільки первосвященник.

Красс, який заздрив Помпеєві, шукав усіх засобів скинути суперника, між иншим він був ладен об'єднатися з сулланцем Сергієм Катіліною, нобілем стародавнього роду, талановитим, але заплямованим за часів проскрипцій. Катіліна та ще де-кілька голів змовилися. Малося на меті покликати неспокійних шукачів здобичі, яких багато розплодилось у громадянській війні, озброїти рабів у ріжних кінцях Італії, залякати Рим пожежами та вбивствами, заарештувати й повбивати видатних сенаторів і проголосити диктатором Красса. Помішником диктаторові Катіліна визначив Юлія Цезаря, теж з стародавньої патриціанської сім'ї, родича Марію; Цезар, добре освічений, дуже подобався людям. Він уславився, як безжурний чепурун і марнотратець; прилучившися до партії популярів, він намагався догодити столичній бідноті роскішними игрищами в цирку, що він улаштував, як еділ (завідуючий мійським порядком).

Катіліна потім перемінив свій план і вирішив сам зробитися консулом. Але на виборах переміг Цицерон, блискучий промовець, приятель Помпея. Цицеронові пощастило протипоставити змові всю заможню частину римського громадянства. Катіліна був примушений піти з Риму раніш ніж змовники встигли підняти повстання; він хотів пробитися до Галії, але загинув у жорстокому бою з військом уряду (р. 63).

Тим часом з Азії повертався Помпей. За свої послуги він чекав для себе великої пошани, а для своїх ветеранів наділення землею подібно до сулланців. Але оптимати боялися повторення сулланської монархії; через це сенат відмовив Помпеєві в його бажаннях. У цю хвилину невдачі Помпей запропонував свої послуги Цезареві; на його думку треба було з'організувати таємний союз впливових людей і поділити між собою владу. Цезар помирив Помпея з Крассом, віддав за Помпея свою дочку й за допомогою нових двох друзів був обраний на консула на 59 рік. Яко консул, Цезар не вважав на волю сената, легко добився

від народу наділення землею ветеранів Помпеєвих, а собі виговорив намісництво в обох Галліях.

Римляне звали Галліями країни, заселені племенами кельтів: передальпійською Галлією—рівнину ріки По, заальпійською—сучасну Францію. В останній тільки південний берег по обидва боки грецького міста Массілії належав Риму; решта країни дробилася на кілька самостійних країв і народців. Цезар задумав завоювати ввесь великий край, відомий своїм неймовірним багатством на золото. Його товариші, Помпей та Красс, також забрали собі кожен прибуткову провінцію: перший Іспанію, другий—Сирію, маючи на меті підготовити похід за Євфрат до Вавілону. Всі троє з'їхалися в місті Лукка, на кордоні Італії та передальпійської Галлії, для закріплення свого союзу, і кожен їхав у супроводі почету з вірних нобілів. Римський сенат і народнє зібрання залишились як тінь колишньої республіки, все робилося з волі всеможного триумвірата, ц. т. союзу трьох осіб, що поводилися, як царі, обмінювалися посольствами, посилали один одному легіони (56 р. до Хр.).

Цезар 8 років пробув у Галлії (58—50 рр.) в безупинних майже походах і завоював усю країну аж до Рейну, Північного моря та каналу, що відділяв суходіл від Британії. Йому довелося також переправлятися в Британію, щоб розгромити кельтів, які допомагали своїм одноплеменцям і одновірцям у Галлії, а також ходити за Рейн, щоб розбити германців, що змагалися з ним за Галлію.

Галл боронить від римлян своє житло.

Дуже відважні й гарячі в боротьбі, галли могли-б задавити римлян кількістю; але між окремими племенами було мало згоди; скрізь Цезар набував приятелів і прихильників, що захоплювалися римською службою. Галлів з'єднував тільки духовний звязок, який підтримували вчені жерці, друїди, що склали союз по всій країні. Друїди раз на рік сходилися в святому місці, всередині Галлії, на загальне зібрання; тут вони судили своїм судом спірні справи; порушників звичаю та неслухів своїх постанов вони вилучали, забороняли їм брати участь у молитвах і жертвах. Дуже сильний в релігійних справах союз друїдів не міг допомогти об'єднанню народу; надто пізно прокинулося в галлах бажання бути незалежною нацією, коли завойовник уже розпорошив їх сили.

52 р. до Х. на чолі повстання проти римлян став Верцінгеторікс з племені орвернів (гірня Овернь, всередині Франції).

Галли окопалися біля сучасного Клермона; при нападі на табор Верцінгеторікса Цезар мав невдачу. Довелося стягнути всі римські сили, щоб обложити ворога в Алезії; з ріжних кінців підійшли на допомогу галли, але римляне розбили їх при допомозі германської кінноти, викликаної з-за Рейну. Обложені почали терпіти від голоду, і сам Верцінгеторікс приїхав у блискучій зброї до Цезаря й віддався на ласку переможця. Цезар узяв з собою Верцінгеторікса для прикрашення свого тріумфу, а потім бранець загинув у в'язниці. Після цієї геройської боротьби Галлія зробилася справжнім царством Цезаря.

Тим часом тріумвірат розпався. Красс був забитий у невдалому поході на партян за Євфратом, а Помпей залишився в Римі й не хотів більше поділяти владу з Цезарем. У сенаті склалася партія врятування республіки на чолі з Катоном, людиною суворо-одвертою й правдивою; партія ця вимагала, щоб обидва властителі зреклися повноважень. Коли сенат послав Цезареві вимогу, щоб він відмовився від своєї провінції, Цезар, як і Сулла, проголосив Римові війну й повів на Італію свої легіони, випробовані в галльських боях. Тепер республіканці, між ними й Катон, приєдналися до Помпея й передали йому головну команду проти Цезаря; але-ж вони були змушені покинути Рим, де пролетарі стояли за Цезаря, і втікли на схід. Розпочалася друга громадянська війна.

Цезар не ховав свого наміру знищити республіканський устрій. Він захопив у Римі державну скарбницю; коли трибун Метелл спробував заступити йому дорогу до Капітолія, де лежало золото, Цезар погрожував йому смертю, хоча, згідно з стародавнім законом, трибун був недоторканим.

Самовладство Цезаря. Чотирі роки (49—45 р.р. до Х.) тяглася війна між Цезарем та його супротивниками. На початку республіканців та прихильників Помпея було розбито під Фарсалою в Тессалії; сам Помпей утік до єгипетського царя Птоломея, але був забитий, коли ще не встиг вступити на беріг. Цезар пішов за ним на Олександрію. Так само, як попередні завойовники, він захопився багатою східньою країною та її блискучою грецькою столицею й замислив приєднати Єгипет до римської імперії; він скинув Птоломея й передав владу його сестрі Клеопатрі, дуже розумній і владній жінці, хоча вона була ще молода. Тим часом республіканці та помпеянці, серед перших Катон, зібралися в Африці; їх знову розбив Цезар, і Катон, що бачив загибель республіканської справи, заколов себе мечем. В останній раз пробували сили Помпеєві змагатися з переможцем в Іспанії. Скрізь Цезар брав гору. Але-ж, чим більше боротьба вимагала напруження сили, тим більше давав він обіцянок своїм воякам. Майже кожен похід починався з повстання салдатів; вони відмовлялися від служби, кликали імператора на своє зібрання й ставили йому все нові вимоги нагородити грошима та землею.

Вернувшися після перемог, Цезар в 45 р. щедро нагородив своїх вояків землями в Італії та провінціях. Так само, як і Суллу, Цезаря було визнано за незмінного диктатора, ц. т. необмеженого монарха: все, що колись вирішав сенат і нарід,—проголошення війни й складання миру, призначення на посади, видання законів, управління провінціями,—перейшло до його рук. Всякі зібрання громадян, об'єднання в артілі, спілки та товариства було заборонено. На ознаку монархічної величности Цезар прилюдно з'являвся в тріумфальному пурпуровому плащі, зневажав сенат, не вставав перед ним, як це робили раніш урядові особи; призначив сенаторами велику кількість солдат галльської війни. Він дозволив собі з призирством говорити: „республіка—порожнє слово без змісту й значіння".

Переможець Цезар був кращий ніж Сулла: не мстився над супротивниками підгнівністю її намагався перетягти багатьох з них, напр., Ціцерона, на свій бік. Нобілі здебільшого переходили до його, ставали наче його придвірними й приймали посади з його ласки й призначення, бо нарід скликався тільки для того, щоб про людське око обрати кандидатів, яких визначив диктатор. Але-ж і серед нобілів знайшлися сильні вдачою, незалежні люде, які не хотіли плазувати. Серед них склалася змова, щоб забити Цезаря як тирана; на чолі змовників були колишні помпеянці, що здалися Цезареві, Брут і Кассій.

Цезар ще більше обурив республіканців спробами присвоїти собі царське достоїнство. Його улюбленець Антоній одного разу в народньому зібранні пропонував йому золотий вінець; у Римі йшли поголоски, що Цезар жде приїзду Клеопатри, щоб одружитися з єгипетською царицею. Цезар готувався до великого походу на партян і звелів розшукати оракула, щоб той сказав, що війну побідно скінчить римський цар. Змовники поспішилися виконати свій план, оточили Цезаря в сенаті й закололи його кинжалом (44 р.).

Боротьба між заступниками Цезаря. Коли Брут і Кассій вийшли до народу й оголосили, що тирана вже нема, нарід зустрів їх мовчки. Незабаром спритний Антоній знайшов духівницю Цезаря, і нарід довідався, що йому відписано багаті дарунки й роскішні сади. У місті перебувало багато ветеранів Цезаря, які ждали наділення землею і в смерті свого вождя вбачили кінець всіх своїх надій. Від лютости пролетарів та вояків змовники, що вбили Цезаря, мусили втікати на схід. Антоній тим часом намагався заступити місце Цезаря, він захопив, скільки міг, його скарбів і почав умовляти цезареві легіони. Але в Антонія з'явився суперник в особі 18-літнього цезаревого небожа Октавіана, якого взяв був той за сина. Октавіан також почав раздавати гроші воякам, прикинувся республіканцем і упевнив Ціцерона в своїй щирості. Після палких промов Ціцерона в сенаті, Антонія проголосили ворогом вітчизни, а Октавіанові доручили вести війну з ним. Між легіонами Антонія та Октавіана стався великий

бій у північній Італії під стінами Мутіни. Вояки усунули старшин і почали битися по власному плану, виставивши наперед преторьянців (ц. т. почесну гвардію). Антоній був розбитий, але військо Октавіана не схотіло переслідувати його. Салдати обох армій, без своїх вождів, склали взаємну умову, примусили Антонія та Октавіана замиритися, прийняти ще нову особу, Емілія Лепіда, у свій новий т р і у м в і р а т і потім іти на Рим мститися на ворогах забитого диктатора. Ц е т р е т я г р о м а д я н с ь к а в і й н а.

Повторилося все те, що було за часів Сулли; тріумвіри склали підгнівні списки й серед перших відтяли голову Ціцеронові. Вони пограбували заможніх людей Риму, взяли здобич по містах Італії і на ці кошти розпочали війну з Брутом і Кассієм, які укріпилися в Македонії.

Біля міста Ф і л і п п и відбулося кілька боїв, в яких наступники Цезареві взяли гору. Не бачучи порятунку для республіки, Кассій і Брут закололи себе мечами так само, як Катон. Імена їхні стали назвами для визначення останніх республіканців. З свого боку, ім'я Цезаря (на грецькій мові Кесаря) стало назвою для пізніших володарів; вони приймали його, як титул. Наступники Цезареві оголосили його богом; на місці спалення його тіла був поставлений вівтар, який визнали за рівний з храмами захисток для злочинців та збіглих невільників. По всій Італії від власників відібрали землю, щоб наділити вояків нових володарів.

Республіка не могла вдержатися в Римі. Всякий новий військовий віждь став-би робити так само як Сулла, Цезар, Антоній і Октавіан. Вся справа полягала в тому, хто саме з вождів подолає инших.

Антоній і Октавіан усунули незначного Лепіда й поділили між собою імперію: Антоній забрав собі східні провінції: Грецію, Малу Азію, Сирію, одружився з єгипетською царицею Клеопатрою і став жити в Олександрії, Октавіан залишився в Римі. Між ними ніколи не було приятельства, кожен шукав одновладства. Октавіан напав на з'єднану флоту Антонія й Клеопатри біля А к т і я, близько західніх берегів Греції. Серед бою Клеопатра відкликала свою ескадру, Антоній слідом за нею кинув бій і цим дав перемогу Октавіанові. Не маючи допомоги в Єгипті, Антоній в розпуці позбавив себе життя. Клеопатра пробувала врятувати своє царство, але Октавіан приєднав Єгипет до своїх земель (30 р. до Х.). Таким чином всі країни, що лежали навколо Середземного моря, увійшли до складу римської імперії.

Принціпат або помірк. монархія.

Октавіан досягнув тієї самої мети, що й Цезар. Він здавався менш талановитим, був не дуже гарний на обличчя, соромливий, затайливий, не мав військового таланту Цезаря. Установити монархію йому почасти допомогли обставини, почасти й сам він виявив завзятість і впертість, обережність і вміння пристосуватися до поняттів римлян.

Обставини полягали в тому, що довга війна в усіх країнах навколо Середземного моря втомила більшість людей: багато з них шукали спокою й тиснулися до всеможного чоловіка в надії на його заступництво. Так приєднався до Октавіана поет Горацій, який бився за республіку під командою Брута й Кассія. В одному вірші Горацій згадує потім, що „не добре кидати свій щит", ц. т. втікати з поля бою; але він палко радить своїм приятелям лишити війну, не брати участи в змовах, щоб позбавитися всіх небезпек. Разом з тим у боротьбі, здебільшого, загинули відважні, незалежні нобілі, які не хотіли визнавати над собою ніякого пана. Краяне провінцій звикли підлягати Римові; їм було однаково, чи прислане намісника сенат, чи військовий диктатор з Риму. Населення самого Риму мирилося з тим володарем, який найбільше давав йому дарунків.

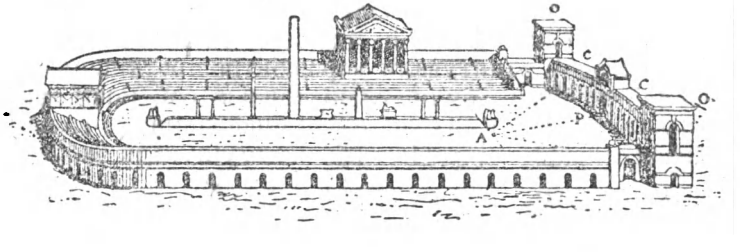
Статуя Октавіана в імператорському вбранні. Він промовляє до народу.

Уміння Октавіана виявилося в тому, що він уживав у титулах і оточенні всього того, що нагадувало царську владу. Він не прийняв імени диктатора,—воно нагадувало тріумф Сулли й Цезаря, а звався консулом, трибуном і цензором. При тому Октавіан завжди говорив, що головна його турбота—відновити в Римі старовинний лад. Він намагався оточити себе рештками старовинних аристократичних семей. Сам усиновлений син Юлія Цезаря, Октавіан породнився з вельможними Клавдіями. В його двірці добре вітали історика Тита Лівія, який у величезному творі своїому вихваляв республіку, змалювавши з великим талантом її долю з найстародавніших часів. Всі добре розуміли, що правитель—всеможець, і що влада його спірається на військо. Але для того, щоб не порушувати звичних поняттів римлян, Октавіан відіслав вояків з Італії до кордонів; як особисту охорону він залишив у Римі лише загін претор'янців (гвардію). В Італії Октавіана вважали за принцепса, ц. т. першого чоловіка в державі. Він ніби-то поділив владу з старим урядом, сенатом.

Було вирішено, що, як і раніш, сенат буде управляти давніми провінціями; сенат буде посилати туди намісників з поміж себе. Краї, недавно завойовані, прикордонні, належали Октавіанові: Галлія, колишнє володіння Цезаря, Сирія й багатий Єгипет, які завоював сам Октавіан. У цих краях стояло все римське військо, біля 250,000, щоб тримати в послухові не що давно завойованих краян і охороняти кордони. Військо підлягало виключно Октавіанові, вояки присягали тільки йому. Стару назву імператора він присвоїв тільки собі одному; це означало те-

пер владу верховного начальника над військом, і імператором називали його в провінціях. У свої краї Октавіан послав управляти своїх легатів (старшин) і прокураторів (управителів). Нарід більше не скликався на зібрання. Але-ж новий правитель так само мусив догоджати столичному населенню, як раніш це робили народні вожді або сенат. Він прийняв на свій рахунок усі витрати, які раніш робили для народу ріжні особи. Принцепс взяв на себе обов'язок прогодувати столичних пролетарів хлібом: його урядовці заготовляли, привозили морем потрібну кількість зерна, складали його у величезних коморах, які займали цілу міську округу проти гавані, і видавали народові. Принцепс взяв на себе також упорядкування розваг для народу. Це були ріжні ігрища та видовища на святах. Кількість свят була дуже велика й досягала третини, а потім майже половини всіх днів року. Иноді на знак особливого свята, наприклад, по скінченні щасливої війни, для народу впорядковували неперервне свято протягом одного або навіть двох, трьох місяців.

Смак римського народу був далеко грубший, ніж у греків. У театрах не слухали музики, віршів і промов. П'єси були невисокого гатунку; найбільше любили пантоміми, ц. т. вистави без розмов, балет і феерії. Але особливо улюбленими були зма-

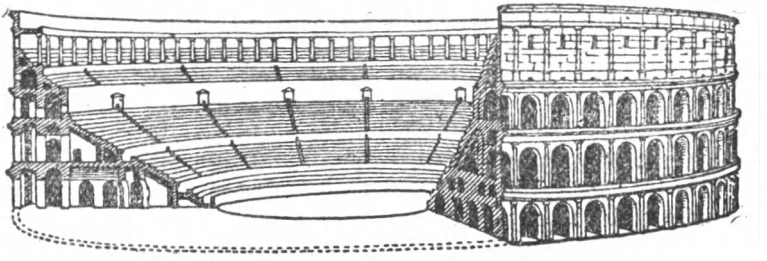

План цирку. Біг відбувається навкруги підвищення всередині, по якому поставлені колони, статуї та ин. А—місце, звідки починають, ОО—парадний бік для в'їзду, Р—головні ворота, СС—конюшні.

гання в бігу колесниць і ріжні криваві бойовища. Перші відбувалися в цирках, другі—в амфітеатрах. Ті й другі приміщення були дуже великі. Величезний амфітеатр, що звався Колізеєм і напів зберігся до наших часів, міг вмістити двісті тисяч людей. Але все таки, щоб дістати місце, натовп збірався ще напередодні вистави і чекав усю ніч.

Вистави починалися урочистим обрядом. Довгий похід спускався з Капітолія й через форум проїздив у ворота цирку. Спереду їхав вельможа, що відкривав ігрища; на прикрашених колесницях, запряжених иноді слонами, везли статуї богів і обожествлених цезарів, навколо йшли жерці. У цирку на почесних місцях сідав принцепс з почотом і сенатори. Це був народові привід урочисто зустрінути принцепса.

Нарід вітав його. Але іноді також висловлював своє невдоволення, голосно жалівся на утиски. Принцепс у цирку бачив настрій народу, і, коли було треба, поспішав його заспокоїти. Цирк наче заміняв народні зібрання, які більш не існували. Принцепс і нарід разом розпоряджалися в цирку; принцепс наказував розпочинати ігрища, змінятн їх; нарід ділився на партії, го-

Розріз амфітеатра: овал унизу—арена вистав; навколо уступами йдуть угору місця для глядачів; даху нема.

лосно висловлював своє співчуття улюбленцям з поміж їздців та гладіаторів. У цирку їздці поділялися кольором вбрання на білих, червоних, зелених і блакитних. Глядачі аж до принцепса включно також обірали собі кольори, галасували, хвилювалися, закладалися за їздців і коней, палко вітали одних, лаяли других; багато людей запитували ворожбитів про кінець ігрищ.

Особливістю Риму були гладіаторські бої. Вони залишалися від старовинних людських жертв під час поминок вождів; на могилі вбивали бранців і рабів, або примушували їх битися один

Два гладіатори б'ються; третій підбурює їх.

з одним. Потім ці бої стали повторювати на ріжні свята і все збільшували число пар, що мали битися. Цезар зробив враження на нарід, коли випустив більш як 600 гладіаторів. Потім це число иноді досягало 10.000. Між гладіаторами були засуджені

злочинці; инших відпускали на волю після кількох років, прожитих у боях. Більшу частину їх виучували в особливих школах.

Їх випускали в чудному озброєнні; то в сліпих шлемах, які закривали очі, то, наприклад, проти бойця в повному озброєнні виходив другий зовсім голий, з одним трезубом у руці, але зате з великою сіткою, яку він намагався накинути на супротивника, щоб заплутати його. Кинувши супротивника на землю, гладіатор-переможець становив на нього ногу, звертався до глядачів: коли вони махали хустками, це означало помилування подоланому; коли глядачі показували великим пальцем донизу, гладіатор на місці вбивав супротивника.

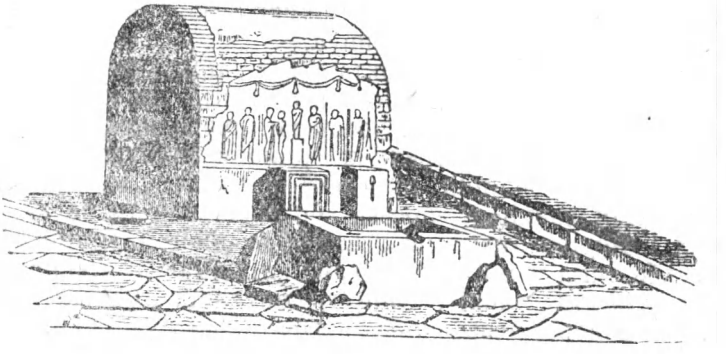
Принцепси, наступники Октавіанові, придумували все нові й нові розваги для народу; привозили багато дивих і дивовижних звірів і птахів; леви, тигри, носороги, крокодили, жирафи, страуси з'явилися в амфітеатрах; їх тримали в клітках нижнього поверху й зразу у великій кількості випускали на арену. Проти них виводили ловців зі зброєю, або віддавали їм на з'їдення полонених і засуджених: амфітеатр був місцем прилюдного скарання. Або з-під землі несподівано піднімався тропічний ліс, а в нього пускали оленів, вепрів, антилоп; на гіллі з'являлися птиці, і народові дозволяли полювати на них: канави вздовж арени наповнювались водою. У них плавали муштровані риби. Иноді видовище було нечуваних розмірів; вся арена перетворювалась у глибоке озеро: в неї пускали справжні морські кораблі з командою обучених рабів і влаштовували повний морський бій з катастрофами кораблів і загибеллю людей.

У дні свят і видовищ нарід вважався за гостя в принцепса. Одного разу 5000 рабів з запаленими смолоскипами проводили глядачів додому. Слідом за видовищем було яке-небудь частування, дарунки; то на арену викладали м'ясо, то з гори в натовп сипалися хмари птахів, африканських курей, єгипетських качок та ин., то в середину цирку кидали велику кількість плащів. Через те, що в бійці, яка неминуче здіймалася, речі роздиралися на шматки, надумалися кидати в натовп значки, дерев'яні кульки. На такі квитки можна було потім одержати м'ясо, хліб, одяг, золото, перли, дорогоцінне каміння, картини, рабів, свійських тварин, приручених тигрів і левів та, навіть, кораблі, будинки й землі.

Звеличення імператора. Коли встановився новий лад, Октавіан прийняв і новий титул Августа, ц. т. Святобливого. Цей титул перетворився в його ім'я: правитель наче піднісся над усіма, яко вища істота. Поет Віргілій, двічі вигнаний з своєї маєтности страшними вояками, врятований Октавіаном, який дав йому притулок, з захопленням вітав божественного Цезаря й самого Августа. Віргілій написав велику поему, Енеїду, в наслідування Гомерові; її зміст—доля троянського героя Енея, що залишився живий після пожежі й руїни Трої; після великих мандрівок Еней дістався до Італії і з своїми тро-

янцями дав початок родові римлян; боги провіщали йому велике майбутнє римлян. Поема Віргілієва славила разом з Римом і останніх двох великих імператорів, бо Еней вважався за предка Юлія Цезаря та Августа.

У страшну добу чварів, коли вчасники боротьби жадібно хапалися за здобич, стара віра дуже хиталася. Багато римлян кинули зовсім обряди й перестали молитися; запевняли, що самі

Храм ларів на вулиці; спереду вівтар, ще наперед—фонтан (водограй).

жерці глузують з народньої віри. Не вірував і Юлій Цезар, який не раз одверто, говорив, що не визнає невміручости душі. Руїна й нещастя довгого заколоту створили зміну настроїв; люде, стомлені війною, почали шукати втіхи в молитвах, зверталися до провісників, відшукували старі святині. Віргілій поділяв це почуття. Еней його є герой побожній: він все робить так, як кажуть боги, через те йому щастить, він наче мусив нагадувати Римові, що всю його величність створили боги. Август хотів підтримати ці настрої й показати, що й він, правитель, завжди в усьому слухає богів: він прийняв титул верховного жерця й почав відновляти обряди.

Богиня Рома.

У Римі на кожному перехресті стояв вівтар богів-охоронців кварталу, ларів; час від часу біля них збірався на свято нарід, прикрашував майдан і вівтар квітками й зеленим гіллям, водив танок. Август наказав, щоб у молитвах поминали, разом з ларами, „генія“ імператора, ц. т. його духа-охоронця.

Усім провінціям пропонувалося молитися генієві Августа разом з богинею Ромою (Рим—по латині, Рома—жіночого роду). Кожен підлеглий нарід з'єднав Августа й Рому з своїми богами й шанував їх на своїй мові згідно з своїми звичаями. Зміст цього вшанування був той, що всі висловлювали свою покірливість Римові та його правителю: від Роми й Августа всі мусили сподіватися всякого добра. У кожній країні обірали кілька жерців, з найбагатших та видатніших семей для виконання урочистих обрядів і для впорядкування ігрищ на пошану цим богам; на сході в країнах грецької мови вони звалися архиереями, на заході по-латинському—фламинами. Напередодні свята сходилися обрані з ріжних місць до головного міста провінції метрополії й складали привітання імператорові. Статуї, що зображала генія імператора, надавали рис самого правителя; таким чином, римляне примушували провінціалів шанувати самого імператора, як бога.

X.

Римська імперія й християнство.

Династія Юліїв-Клавдіїв.

Август правив на протязі 44 років (між 30 ром до Х. і 14 після Х.) без суперників. Його головною підпорою були легіони. Правда, він уже не з'являвся на чолі армії; але зате посилав начальниками виключно своїх спадкоємців, онуків та пасинків.

Через те, що нащадки Августа з дому Юліїв всі вимерли раніш за нього, влада імператора перейшла до його пасинка Тиберія, з роду Клавдіїв.

За Августа ще заховувалась де-яка подібність до республіки. Тиберій скасував зовсім народні зібрання; все управління столицею було віддано до рук префекта (начальника міста), якого призначав імператор; назви консулів, преторів, едилів залишилися тільки, яко почесні титули. Тиберій скликав сенат і далі ставився до нього з повагою, але при цьому пильнував, щоб не висловлювалось співчуття республиці. Охоче приймав він доноси на нобілів, які шанували пам'ять Катона, Брута та Касія, щедро обдаровував рабів і клієнтів, які підслухували розмови в домах і доносили на своїх панів. Тих, на кого доносили, обвинувачували в „образі величности імператора", висилали й карали. Донощики одержували $^1/_4$ майна засудженого. Найбільшу вигоду від таких присудів мав сам імператор; до нього переходили великі маєтки з рабами; по всій Італії та провінціях зростав патримоній (ц. т. власність правителя), і ще більше зростала влада імператора.

У Римі запанував лад, цілком схожий на побут східніх країн, де підданці складали стадо, що мовчки корилося примхам деспота. Наступник Тиберія, божевільний Кай Калігула, завів

при дворі низькі уклони, цілування ніг монархові. Він уже не задовольнявся апотеозом, ц. т. прилученням померщого царя до богів, а захотів шаноби за життя, зрівняв себе з Юпітером і вимагав, щоб Іудеї поставили його статую в своїому храмі. Ознаки „цезарського божевілля“ були також у останнього імператора Юлієвого дому Нерона, який вважав себе за великого артиста. Коли він співав у театрі, глядачі, що тремтіли від страху перед ним, мусили зустрічати його оплесками. Нерон озлив на себе навіть римську чернь, якій всі цезарі намагалися догоджати. Оповідали, що одного разу, коли через брак привізного хліба столиці загрожував голод, і коли нарід з хвилюванням чекав, чи не під'їде флота з Єгипту з хлібом, на морі, дійсно, показався олександрійський корабель, але він віз тонкий нільський пісок для театральної арени на замовлення Нерона. Оповідали ще, що коли в Римі була величезна пожежа й вигоріли цілі квартали бідних, Нерон тішився видовищем огненого моря й Гомеровими віршами вславляв пожежу Риму.

Серед загального плазування було все-ж таки небагато людей незалежної вдачі, яким піддавали духу спомини про стародавнє достоїнство римлян. Вони засвоїли думки грецьких стоїків; не в короткому земному житті з його хвильовими втіхами—мета людського існування, а в спасінні душі для життя вічного, ц. т. захована її чистою, незаплямованою гріхом. Таким був сенатор Тразея Пет, який за Нерона підняв голос на оборону достоїнства сенату. Викликаючи своїм багатством пожадливість докажчиків і самого Нерона, Тразея був засуджений на смерть; яко останню милість, йому дозволили самому позбавити себе життя. Перш ніж увійти у ванну, де він мав перерізати собі жилу, Тразея висповідався у мандрівного проповідника, ціника Деметрія; потім він своєю кров'ю окропив присутніх, це було благословення того, що вмірав. Пам'ять про мученицький кінець Тразеї довго потім була втіхою для всіх, хто поділяв погляди стоїків і прагнув до чистого, незаплямованого життя.

Нерон держався кріпко, поки за нього була гвардія преторянців, і поки спокійні були легіони. Але коли захвилювалися вояки, влада його захиталася. Армія добре пам'ятала, що імператор у Римі існує з її ласки. Р. 68 військо, що стояло в Іспанії та на Рейні, оголосило своїх начальників імператорами й вирушило на Рим; Нерон в розпуці зарізався. Тим часом преторянці також обрали свого імператора, а сирійське військо висунуло свого начальника Флавія Веспасіана. Перевага була на боці Веспасіана, який у цей час задавлював велике іудейське повстання.

Іудея під владою Риму. Напередодні народження Христа іудеї являли собою численну, багату й освічену силу. Частина їх була в державі партян на Євфраті, частина в межах римського панування, при чому „іудеї розпорошення“, або колоністи, розповсюднилися по Єгипту, Кірені, Сирії,

Малій Азії, Греції та Італії; велика єврейська колонія була в самому Римі. Іудеї сходилися для розмов, молитви й навчання в синагогах, які вражали сторонніх відсутністю всяких статуй, малюнків та оздоб. Далеко від свого великого храму в Єрусалимі, вони тримали тісний звязок з своєю батьківщиною й надсилали до свого храму правильний податок по дві драхми з кожного. Але від палестинян іудеї-колоністи помітно відріжнялися своїм відношенням до „поганців" (цеб-то людей иншої віри й мови, що розумілося під єврейським виразом „народи"). У той час, як палестинські євреї цуралися чужоземців, письменники й проповідники в колоніях намагалися привабити поганців до іудейської віри; до єврейських громад приймали прозелітів, ц. т. тих греків, римлян та инш., які прийняли іудейську віру. Іудейською вірою почали захоплюватися навіть великі можні римські нобілі; до прозеліток належала жінка Неронова Поппея Сабіна.

Тим часом, як іудейські вірування широко розповсюджувались по всій імперії, з палестинськими євреями римляне помиритися не могли.

Спочатку римляне обмежилися покірливістю Іудеї й залишили управління місцевим князям. Таким був Ірод (Герод), степовий дикун-ідумей, що усунув царя-первосвященника з роду Макавіїв і дуже вміло догождав, під час громадянських війн, то Помпею, то Цезареві, то Бруту з Кассієм, то Антонію, то, нарешті, Октавіанові Августу. Підлещуючись до римлян, Ірод (40—4 р.р.) поставив римського орла на воротях храму й старався перетворити Єрусалим у західнє місто з театром, ігрищами, гімнастичними школами. Скрізь набудував він Кесарії, ц. т. міста з святинями на пошану імператора; скрізь підносилися збудовані ним для залякання народу кріпости, де сиділи в ланцюгах непокірні його владі. Як не намагався Ірод також помирити з собою іудеїв оздоблюванням храму, пожертвами на службу Божу, нарід ненавидів його; нечестивий цар здавався повною протилежністю великому й святому вождю Месії, якого чекали з часів повстання Макавіїв. (Мессія означає помазаник, по-грецькому Христос).

По смерти Ірода Август вирішив приєднати Палестину до Імперії й посилати туди прокураторів. Нарід іудейський почував себе наче в полоні у римлян. У казармах близько храму розташувалася римська залога; на великі свята, коли колонади та двори храму були повні величезної маси прочан, вояки наготові стояли зі зброєю в руках, щоб кинутись на нарід, як-би почувся заклик до повстання. Римляне завели в країні важкі податки. Землевласники, зруйновані цими здирствами, почали залишати села та йшли в розбійники. Відважний республіканець, Іуда Галілеянин, з своїми синами склав дружини з незадоволених розбійників і перший показав приклад повстання проти імперії; він проголосив, що крім бога в іудейського народу не повинно бути иншого володаря.

Римські урядовці своєю зайвою ретельністю збільшили незадоволення навіть серед найспокійніших краян. Прокуратор

Понтій Пілат, коли вступив на уряд, постановив завести в Єрусалимі римські військові значки з срібними образами імператора. Таємно вночі він звелів поставити їх близько храму. Зраня почав нарід хвилюватися; величезний натовп на чолі з равинами пішов до прокуратора в надморське місто Кесарію за кілька десятків верстов від Єрусалиму. П'ять день і ночей стояв він перед будинком Пілата й голосно вимагав, щоб римський герб було забрано від храму. Пілат звелів натовпові йти до цирку наче для того, щоб говорити з ним; тут він оточив нарід військом і звелів наготовити зброю. Тоді євреї кинулися на землю й відкрили свої шиї як для скарання: вони проголосили, що краще їм умерти, ніж дозволити порушення закону. Пілат був змушений задовольнити вимогу.

Чим більше утисків зазнавали євреї, тим більше зростала в них віра, що з'явиться чудесне визволення—прийде Мессія, великий народній віждь, подібний до царя Давида і з роду Давидового. Багаті сем'ї, з яких обірали первосвященників (партія саддукеїв), не поділяли віри в Мессію; складаючи синедріон, ц. т. вищу духовну раду, вони були задоволені з того, що по всій імперії ширіться іудейська віра, що зростають прибутки Єрусалимського храму, і не хотіли розривати з римлянами. Инакше думали люде середнього достатку, селяне й бідняки, а також звичайні священники й більшість учених книжників. Вся ця маса народу поділялася також на мирних і войовничих. Мирні згідно з навчаннями фарисеїв намагалися заховати чистоту старовинних звичаїв і суворо виконувати обряди; прихід Мессії вони розуміли, як початок царства миру й добробуту, посланого богом в нагороду за нечувані страждання народу. Навпаки, зелоти (заступники) готувалися до найжорстокішої боротьби з чужинцями; серед них виникли дружини й спілки, члени яких давали один одному страшні клятьби не тільки нищити всіма засобами римлян, але вбивати й своїх одновірців, коли ті будуть заважати справі визволення.

Фарисеї відріжнялися від зелотів ще й тим, що заховували святість храму й стародавньої служби божої, тоді як партія непримирених вважала, що нарід може існувати й без храму. Також байдужа до храму була ще четверта партія, єссеї, більшість яких жила не в містах, а в окремих селищах, де-які—на кордоні пустині. Єссеї складали братерські товариства, трималися осторонь від решти людей, відзначалися білим убранням і часто милися; багато з них вели суворе чернече життя, виконували пости, не женилися. Обряди єссеїв були дуже прості, у них зовсім не було синагог; вони збіралися на молитву ранком і співом псалмів зустрічали схід сонця.

Велике іудейське повстання. Року 66 за Нерона зелоти прийшли великим натовпом до Єрусалиму й вимагали скасування щоденної жертви, що замовив Август для імператорського дому. Це означало цілковитий розрив з Римом.

Багаті священницькі сем'ї, що керували справами храму, рятуючи скарби Єрусалиму, мимоволі мусили приєднатися до народнього руху; вони поставили на чолі війська, посланого на зустріч римлянам, молодого вченого книжника Іосифа, сина Маттія, родича колишньої царської династії Макавіїв. Тим часом насувався з півночі римський войовник Веспасіан. У іудеїв не було регулярного війська, а відділи охочих не могли витримати бою в чистому полі з римськими легіонами. Вся боротьба обмежилася обороною кріпостів Палестини. Іосиф заперся в Іотапаті, збудованій на скелях Галілеї, і вперто оборонявся від Веспасіана. Атака римлян змусила здати кріпость, але найзавзятіші борці силою забрали Іосифа й заховалися в печері, де вирішили порізати один одного. Іосиф зумів зробити так, що залишився останнім з одним товаришем і піддався римлянам, Веспасіан прийняв його до своїх кліентів і дав йому прізвище Флавія. Потім Іосиф Флавій, як придворний історик, пробував з'ясувати римлянам, що більша частина єврейського народу не хотіла війни; з його оповідання, навпаки, видко, що багато його земляків були захоплені вірою у велику перемогу Іудеї над рештою світу.

Веспасіан уже мав вирушити на Єрусалим, як почалися заколоти в імперії, і легіони обрали його на імператора. Майже на два роки припинилася війна в Палестині, але іудеї, розпалені жорстокою взаємною ворожнечою, нічого не встигли зробити. Коли до Єрусалиму підступив Тит, син Веспасіана, зелоти усунули садукеїв і фарисеїв, призначили первосвященика по жеребку, захопили золото храму, рознесли чудовий мармур і порфір храму на кріпосні будівлі. Серед них самих була велика боротьба. Коли Манаїм, син Іуди галілейського, що прийшов боронити Єрусалим з своїм загоном, почав виявляти своє бажання царювати, республіканці вбили його. Зелоти оборонялися надзвичайно відважно, але ще більш, ніж проти римлян, обурювалися вони проти тих одновірців, які пропонували віддати місто та замиритися. Після того, як римляне штурмою взяли один за другим два мури, що оточували Єрусалим, ще тримався храм, як неприступна кріпость; на жах побожнім святиня зчервоніла від людської крови.

Нарешті, коли обложені були доведені до знесилення голодом, всі двори й залі храму завалені трупами, римляне підпалили величезну будівлю: вони знайшли в крайньому куті храму, натовп з 6.000 людей, серед них жінок і дітей, зібраних пророком, який умовляв їх обіцянкою, що в останню найстрашнішу хвилину станеться чудо визволення, і прийде Мессія. В Римі до цього часу стоять два пам'ятники кривавої перемоги над іудеями; Титова тріумфальна арка, на якій вирізблено, як римські вояки несуть семирукий світильник, захоплений у святому Святих Єрусалимського храму, і найбільший в світі амфітеатр Флавія (Колосей або Колізей), збудований Веспасіаном, де полонені іудейські повстанці були віддані на з'їдення диким звірам під галас і рев римського натовпу.

Завоювання Єрусалиму римлянами було великим разгромом іудейського народу. Римляне наклали на іудеїв, як на рабів, податок на кожну душу й заборонили відновляти великий храм, щоб відняти в них всякий центр. Синедріон і панування священничої аристократії кінчилися; в розпорошених єврейських громадах залишилися тільки равини, ц. т. книжники та вчителі. Іудеї розпалися на дві частини: одні держалися й далі Мойсеєвого закону, мали надію на допомогу божу при відновленні храму в нагороду за вірність старовині (нащадки цієї частини народу складають сучасне єврейство); другі відмовилися й від віри в земного царя Мессію й від додержання старовинного закону; вони ждуть духовного небесного Мессію або Христа, між ними були єссеї, а також іудейсько-християнські громади, близькі до єссеїв. У Палестині до 70 р. було мало християн; після занепаду Єрусалиму християнство почало ширитися серед іудеїв-колоністів, які, взагалі, почували себе мало прихильними до старовинних обрядів.

Арка Тита, що зруйнував Єрусалим.

Боротьба Риму з варварами. У той час, як відбувалися кріваві події на сході, римляне продовжували майже невпинну боротьбу з світом варварів, що оточували імперію з півночі.

У наші часи дикі й відсталі в розвиткові племена живуть далеко від європейців і складають незначну й розпорошену масу, порівнюючи з культурними (освіченими) народами. Дві тисячі років тому відношення між варварами й освіченими було майже протилежне. Дикуни займали середину, північ і схід Європи, майже $^4/_5$ суходолу. Вони стояли біля самого порогу культурного світу; час від часу яка-небудь ватага наскакувала в оброблені країни півдня й страшенно опустошувала їх. Так насунулись на Італію та береги Середземного моря кімври й тевтони.

У самих прикордонних горах гніздилися розбійницькі народці; римляне довго не могли користуватись альпійськими проходами для сполучення між Італією та Галлією. Альпійські гірняки нападали на подорожніх, кидали на те, що переходило, римське військо величезні шматки скель, одного разу пограбували обоз з сріблом, призначеним для римського імператора. Римляне почали нещадно винищувати гірняків: одно з альпійських пле-

мен 45,000 душ було продане в неволю з умовою, щоб покупці вивели їх у далекі місця й не звільняли раніш як через 20 років.

Коли Цезарь заволодів Галлією заальпійською, йому довелося зустрітися з дуже неспокійними та войовничими германцями, які приходили з-за Рейну. Наступники Цезаря також не вважали свої землі в Галлії міцними до того часу, поки не загорожено дорогу германським загонам зі сходу. Сама країна дикунів мало вабила римлян: край, де жили германці (сучасна Германія, Богемія, Польща, Голландія, Данія і південь Швеції), був під лісом, болотами. Величезні густі гаї тяглися на сотні верстов. Герцінський ліс починався біля середнього Рейну й ширився на схід, він мав 6 день дороги впоперек (150 верст) і 2 місяці вподовж (1500 верст).

Тільки-но розпочинався похід в глибину Германії, римляне терпіли поразки. Наприкінці правління Августа три легіони попали в Тевтобургському лісі в засідку, яку зробив Арміній, з племени херусків, і всі були порубані. За Тиберія його пасинок Германік намагався заволодіти північною частиною країни, водив військо сухим шляхом через Рейн і Везер до Ельби, а також посилав флоту від Північного моря; але всі успіхи великого плану були втеряні, тільки-но завойовник повернувся назад. Римські легіони з їх чудовим озброєнням і артилерією мали у правильних боях цілковиту перевагу над германцями. У дикунів, рослих і сильних, була кепська кам'яна, костяна, рогова зброя; часто тільки в першій лаві стояли вояки, озброєні довгими списами з бронзовим або залізним наконечником, у решти були стріли та короткі дерев'яні дротики з опаленими на вогні списами. Але через те, що в їхній країні не було шляхів і не можна було дістати припасів, її завоювання було справою неможливою.

Через це римляне взяли инший спосіб. Вони вирішили зробити військовий кордон, щоб оборонити від нападів шляхи, що вели до Галлії та Альпійських проходів. Сюди перевели на постійне життя більш як половину всієї військової сили імперії. На роздоріжжях, біля великих переправ збудували кріпости; потім загородили кут південно-західньої Германії ровом і насипом; по насипу підносилися вартові відділи та редути; ззаду, як друга лінія, на певній віддалі один від одного розташовувались табори. Вояцькі поселення скоро були оточені торговельними, і германці почали привозити туди свої товари, особливо шкури та хутро, і обмінювати на римську монету, яка їм дуже подобалася. З прикордонних римських міст склалися сучасні Кельн, Страсбург, Відень, Будапешт.

Так само просунулися наперед і загородилися римляне й на о. Британії. І ця країна була заселена племенами, дуже відсталими що до розвитку; у бріттів ще не вивелися військові колесниці, подібні до тих, на яких билися гомеровські герої; під святими деревами друїди заколювали на жертву бранців. Коли одного з брітських вождів привели до Риму й показали йому

роскішні палаци в столиці, він здивовано запитав, навіщо потрібні власникам цих багатств злиденні халупи його батьківщини. На початку римляне думали завоювати Британію й цим забезпечити свої землі в Галлії. Але потім вони оцінили мінеральні багатства острову; особливо цікавили їх копальні олива. Головним місцем вивозу зробилося місто Лондіній (Лондон) біля гирла р. Темзи. Римляне не мали сили завоювати ввесь острів; але для спокійного володіння півднем і серединою треба було загородитися від найдикіших племен півночі, що жили в сучасній Шотландії. Насип, що вивели римляне на широкій шиї між Ірландським морем і Північним, являє собою справжній мур, високий і неприступний; торгівлі, як на південному кордоні Германії, тут не було.

Завоювання Британії сталося за імператора Доміціана, другого сина Веспасіанового. Боязкий і заздрісний Доміціан поспішно відкликав з Британії Агріколу, завойовника острову, бо боявся його військової слави. У той-же час Доміціан мав велику невдачу на другому північно-східньому кінці імперії. Тут між Карпатами, Дунаєм і Чорним морем, в сучасній Румунії та Трансильванії, склалася держава дакійців, які почали загрожувати римським провінціям Іллірії (сучасні Далмація, Боснія та Сербія) та Мезії (сучасна Болгарія). Дакійська кіннота в шапках з вовчих голів, з грубими голосами і лютим поглядом, здавалася римському поетові „справжнім образом дикого Марса". Зразу Доміціан з великою парадою вирушив сам проти дакійців, але швидко втік до Риму й приписав головному начальникові купити мир у дакійців, обіцяючи посилати їхньому цареві художників, ремесників та інженірів, а також щедрі дарунки з імператорської скарбниці.

Доміціана вбили власні челядинці; з ним кінчилася династія Флавіїв (70—96). Обранний на імператора старий сенатор Нерва поспішився усиновити й оголосити своїм сподкоємцем намісника верхньої (ц. т. південної) Германії, Ульпія Траяна.

В особі Траяна (98—117 після Х.) римська імперія знову здобула завойовника, подібного до Помпея або Цезаря, з широкими планами походів і великих військових споруджень, невтомного й суворого, якими були стародавні римські консули. Збираючись знову поновити війну з дакійцями, Траян збудував кам'яний міст через Дунай біля Залізної Брами, де ріка пробивається між скелями. Потім розпочалася жорстока люта війна, під час якої римляне переселяли краян, що залищилися живими, до внутрішніх округ імперії; на місце виселених вирушили колоністи з ріжних місць імперії; багато було поселено римських вояків сем'ями. Від цих римських колоністів, змішаних з краянами, веде свій рід сучасний нарід румуни (румуни— римляне). Проти нападів кочових племен, що легко могли проходити вільним степом пишної дунайської рівнини, римляне загородилися цілим рядом укріплених насипів, які йдуть від Пруту до Чорного моря; один з них до цього часу зветься Траяновим валом.

Пам'ятником походів за Дунай лишилася збудована в Римі заввишки 100 футів Траянова колона з білого мармуру; на ній опуклими малюнками показано переходи римських легіонів через мости, промова імператора до війська, напад римлян на варварські села та инше.

Траянова колона; 300 років тому статую Траяна зверху замінено статуєю ап. Петра.

Варварський світ дуже цікавив римлян. Один з прибічників Траяна, історик Таціт, склав у 98 році опис побуту германців. Невдоволений своїм часом, вважаючи римлян, що покірливо терпіли примхи Нерона й Доміціана, народом зіпсутим і здрібнілим, Таціт намагався протипоставити їм варварів, германців і брітів, як зразок сили, свіжости почуття, щирости й любови до свободи.

Друге повстання в Іудеї. Коли Траян переміг дакійців, він задумав великий похід на схід, яко повторення походу Олександра Македонського. Йому пощастило завоювати Арменію й відняти в партян Месопотамію; далі він забрав Вавілон і партянську столицю Ктезіфон на р. Тигрі; нарешті, пійшов він у глибину Персії. Всі його успіхи були знищені страшеним повстанням євреїв, яке спалахнуло в запіллі завойовника: одночасово повстали й ті євреї, які жили в імперії, в Єгипті, Кірені, на о. Кіпрі, а так само й ті, що жили в партянській державі на р. Євфраті. Серед цих грізних подій Траян умер, а його наступник, усиновлений ним Елій Гадріан (117—138 після Х.) віддав партянам все, що завоював Траян.

Труднощі римлян на цьому не скінчилися. У Палестині теж зібралися повстанці; на чолі їх став Симон прозваний Баркохеба (син зорі); його вчений раввін фарисей Акіба визнав за істинного Мессію. Симон вигнав римську залогу з табору, що стояв на місті зруйнованого Єрусалиму: на монетах, які він бив, блищав напис: „за волю". Гадріанові довелося стягти військо до Палестини з усієї імперії, і тільки через три роки римляне перемогли повстання (135 р.). Переможець поводився суворіше, ніж Тит. Було вирішено винищити в Палестині все, що нагадувало старовину. Спалили біля 1000 іудейських сел: на місці Єрусалиму збудували місто на новий зразок, оселили його чужинцями й назвали Єлією Капітоліною в ім'я імператора й на славу римського верховного бога Юпітера Капітолійського. Євреям під загрозою смертної кари заборонялося вступати на Палестинську землю. З цього часу в них не було більше батьківщини.

Імперія в добу Антонінів. Ні в Траяна, ні в Гадріана не було прямих нащадків. Для того, щоб влада не переривалася, вони самі призначили собі наступників. Гадріан усиновив Антоніна Пія (138—161): Антонін—Марка Аврелія (161—180). Всі ці імператори, починаючи з Нерви, називаються Антонінами, від імени четвертого з них.

За Антонінів (96—192 після Х.) Римська імперія досягла найбільших розмірів. До її складу входили, крім Італії, сучасні: Іспанія з Португалією, Франція з Бельгією, Англія, південно-західня Германія, Швейцарія, більша частина Австро-Угорщини, всі країни Балканського півострову, Мала Азія й Сирія, Єгипет і вся берегова смуга північної Африки з Мароко (у римлян Мавританія). Під владою у римлян було не менше як 20 народів; головними з них були греки, ілірійці між Адріатичним морем

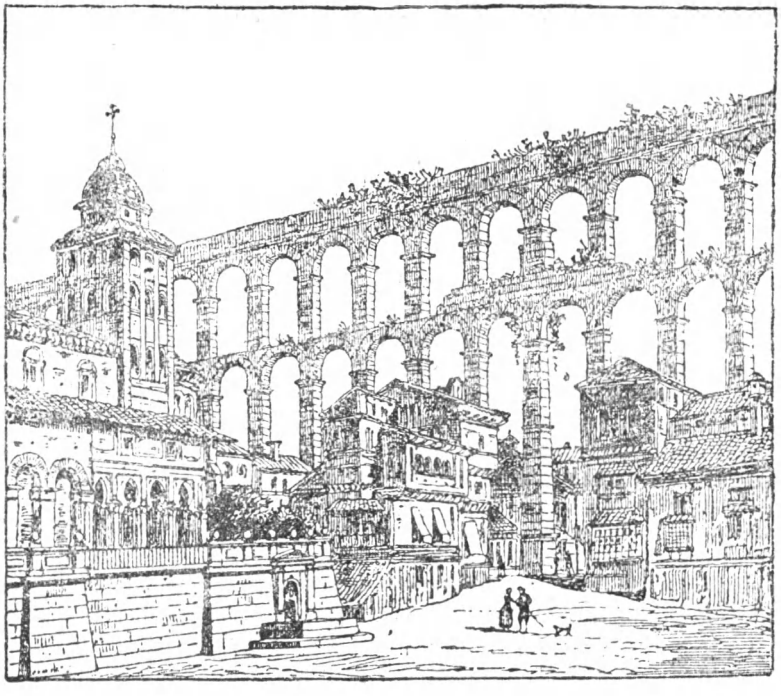

Римські легіонери руйнують варварське село. (Траянова колона).

і Дунаєм, сирійці, євреї, єгиптяне, африканці (нащадки фінікійських поселенців і нумідійці), галли, іспанці. Римська імперія мала в собі більшу частину відомих за тих часів країн: на півночі від неї були непроходимі ліси варварів, на заході—океан, за яким далі нічого не знали, на південь безмежні піски Сахари. Римська зброя, як казав Горацій, дійшла до останніх кордонів світу, де на одному кінці вививає́ться південний вогонь з жерла, а на другому вічна мряка і дощ".

Римляне були певні, що їхнє призначення завоювати ввесь світ і всім дати свій лад і закони; на монетах римських був напис „вічний Рим". Римляне ще пишалися тим, що своєю перемогою над усіма, вони знищили війну, дали всім сталий спокій, або „римський мир". І, дійсно, по Середземному морю по всіх напрямках спокійно проїздило багато торговельних кораблів; всі провінції обмінювалися своїми виробами: Іспанія давала металеву руду, Азія—вовну, Африка та Єгипет—хліб, грецькі промислові міста постачали Римові посуд, ювелірні речі, предмети мистец-

тва й роскошів. Римляне могли посилатися ще на другу послугу: в країнах варварських, завойованих ними, вони вирівняли дороги й побудували міста. Ці міста були малим повторенням Риму: в кожному—сенат з видатних людей, подібних до нобілів і два, щорічно обрані еділи (міські голови), подібно до римських консулів; по значніших містах будувалися цирки, амфітеатри, пор-

Руїни римського водопроводу серед будинків сучасного міста в Іспанії.

тики навколо форуму, терми (лазні з водозборами, басейнами й гімнастичними залями), базиліки (будівлі для суду, біржі та торгівлі), водопроводи зі звичайним для римлян мистецтвом. На будівлі та на ігрища витрачалися багаті люде, які хотіли, щоб їх обрали на міського голову або на инші посади в управлінні: вони робили те, що в Римі для столичної черні робив принцепс.

Римські правителі з дому Антонінів здебільшого були гарні люде. Не даремно потім нарід вітав наново обраного Цезаря побажанням: „будь щасливіший за Августа, ліпший за Траяна". Імператор Марк Аврелій був дуже мнякої вдачі й надзвичайно совісна людина; пройнятий поглядами стоїків, він виклав у книзі „Про перевірку самого себе" правила, як невпинно треба розбірати найдрібніші вчинки та поваби свого життя. Ці особисті достоїнства імператорів мали значіння тільки для безпосередньо близьких до них людей; устрій великої імперії, побут і почуття мас народу зовсім не залежали від вдачі правителів.

Саме панування римлян залишалося важким тягарем; податки й повинности були неймовірно великі, населення провінції не мало ніякого голосу в ділах управління, не могло жалітися на урядовців, надісланих з Риму. Не тільки не дозволялося підданцям сходитися для обмірковування спільних справ, але заборонялося навіть всякі спілки й товариства, з остраху, що вони почнуть складати змови й намагатися скинути владу Рима. В усі дріб'язки життя мусив вдивлятися римський намісник і про все підозріле або неясне доносити імператорській канцелярії. За Траяна намісником Вітанії, в Малій Азії, був призначений учений письменник Пліній. З свого обов'язку він, між иншим, запитував у імператора, чи можна дозволити в головному місті провінції, Нікомедії, організацію вогневої сторожі з 150 теслярів; з римської канцелярії прийшла відповідь—не дозволяти. Той самий Пліній запитував Траяна, як йому бути з численними у Вітанії християнами, що їх обвинувачували доносщики в тому, що ті відмовляються вклонятися статуї імператора, бо визнають за свого владику тільки Христа, намісник докладно описав усе, що йому було відомо про християн та їхні обряди й побут, подібні до ессеїв, їхню впертість що до вірувань та звичаїв. Траян, який пишався тим, що вислав з Риму докажчиків, що служили Доміціанові, відповів, що приймати доноси не гідно римського управління; в останньому ствердив розпорядження Плінія, який скарав тих, хто не хотів вклонятися вівтареві та статуї імператора.

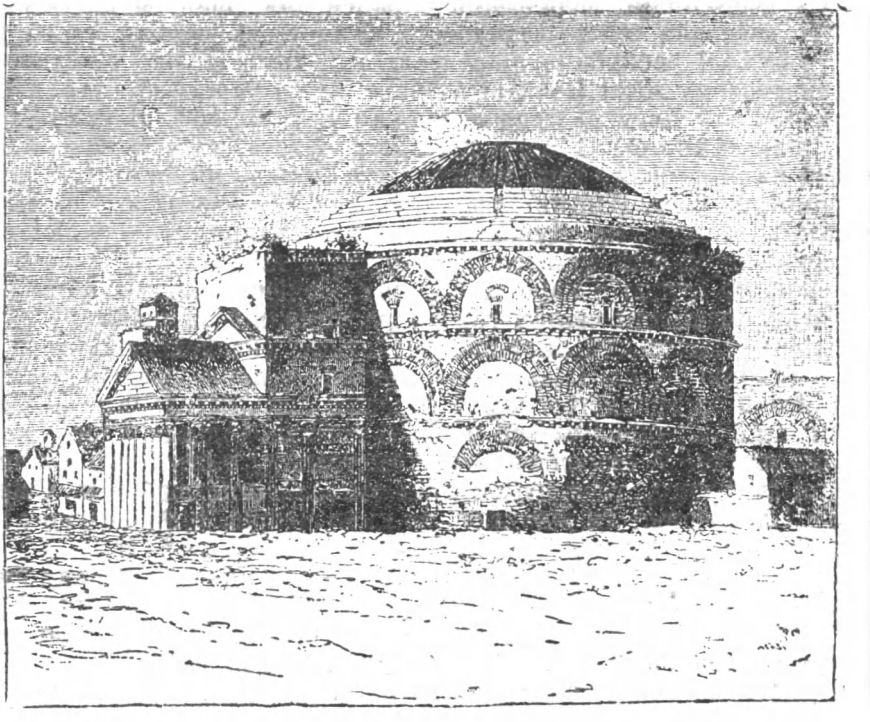
У такі часи, коли підданцям заборонялася політика, ц. т. всі мусили покірно віддавати свою долю до рук влади, багато людей замикалися в душевній самотності, нудили життям, або зверталися до нових, невідомих релігійних обрядів.

Релігійні вірування за Антонінів. Хоча перемоги римлян і поширили зовнішнє панування римських богів, але вірування римлян до часу імперії дуже змінилися. Нарід - завойовник почав шанувати божества підлеглих племен і націй. Для з'єднання всіх нових богів, переселених до Риму, за Августа був збудований великий Пантеон (храм усіх богів). Зі своїм величезним напівкульним перекатом (20 сажнів упоперек) він був чудом римської архітектури.

Не тільки римська, а й грецька релігія підупала. Старі міти про богів, подібних до людей, войовничих, з людським почуттям, почали видаватися освіченим людям, що вчилися у філософів, дитячими казками. Простий нарід, хоч і більш був довірливий і забобонний, все-таки не знаходив душевного спокою в шануванні Аполлона, Діоніса та ин. богів, відповідних до старого вільного побуту; колишні багаті народні свята, подібні до атенських Діонісій та Леней, припинилися.

Люде ріжного стану шукали бога, який-би дав утіху в тяжких переживаннях, зцілив-би від хвороби, показав-би світ нового кращого життя. Жадоба знайти спасителя була остільки

велика, що імператори вважали себе за земних богів, взяли собі й це ім'я, яко титул. Поети з їх бажання вставляли слово спаситель світу у вірші на честь імператора; скрізь, де тільки було можливо, вирізували його на камені або на міді поруч з иншими

Пантеон, яким він був до перебудування за нових часів.

божественими іменами. Всі розуміли, що це тільки вимушене підлещування до всеможніх володарів, та й самі вони, однаково з підданцями, шукали охорони вищих сил, зверталися також до богів нових, невідомих, що прийшли здалека.

Перш за все римляне визнали богів, що шанувала Мала Азія. Ще за часів республіки прибула до Риму малоазійська Матір богів. Імператор Клавдій, попередник Неронів, приєднав до її вшанування свято на шану другого бога тієї країни, Аттіса, і звелів верховним жерцям понтифікам відзначити це в календарі. Свято припадало на два тижні між 15 і 27 березня і складалося з двох частин; перше плакали по вмершому богові, ховали його під виглядом сосни, обгорненої стрічками та пов'язками, потім справляли бучно й весело відродження бога до нового життя, доводячи всіх участників до релігійного захоплення. З образом Аттіса звязували палкі надії на майбутнє; вірили, що так само як бог, що загинув у боротьбі з темними силами, подолав смерть і відродився, і вірні побачать після смерти своєї ясний потойбічний світ.

Другою релігією, що також прийшла зі сходу на захід, був культ єгипетських богів Ізиди та Озіріса. Грецькі володарі Єгипту Птоломеї (323—30 рр. до Х.) намагалися привабити до себе місцеве населення тим, що підладилися до віри краян і надали її обрядам і святам надто великої пишности. Птоломей І збудував у Олександрії величезний Серапей для вшанування Озіріса, якого називали тепер Серапісом. Єгипетські моряки ще за часів римської республіки перенесли цю віру в Італію; у великому надморському місті Путеолі близько Капуї також збудували Серапей. Коли Август приєднав Єгипет до імперії, кількість шановників єгипетських богів ще збільшилася. Тиберій збудував у Римі на Марсовому полі великий храм Ізіди, Доміціан роскішно прикрасив його. Святині єгипетських богів з'явилися скрізь в Іспанії, Галлії, на Дунаї, на межах Сахари. У Серапісі шанували дарівника земного добробуту, а також провідника душ і великого суддю в царстві мертвих. Подібно до Аттіса його шанували подвійним святом горя й радощів, яке припадало на листопад (єгипетський листопад відповідає європейській весні) на пам'ять про те, що Ізіда після довгих шукань знаходить тіло Озіріса й за допомогою чар воскрешає його. Ретельним виконанням всіх обрядів і служб у храмі побожні надіялися заслужити вічне життя. У стародавньому єгипетському тексті, що клали в руки вмерлому, говориться: „так само, як воїстину жив Озіріс, жив і небіжчик; як воїстину не вмер Озіріс, і він не вмре; як воїстину не знищений Озіріс, і він не щезне".

Третьою релігією, що за цей час набрала великої сили, було вшанування Сонця-Непереможного, розповсюджене в Сирії й занесене сирійськими купцями до всіх країн заходу. Сирійці наслідували цю віру від вавілонян, великих астрономів; сонце шанувалося як вседержець світу, великий цар (по вавілонському Бел, по сирійському Баал), що веде танок безлічи зір. У відправах та оздобленні храму сирійці любили позолоту, самоцвітне каміння, ясні круглі щити, вінці, оточені промінням, ладан та ин.

Нарешті четверта релігія, що прийшла так само, як і перші три, зі сходу, виходила від персів, що жили за межами імперії, в державі партян. Перській вірі властиві яскраві уявлення про потойбічний світ, а також про останній страшний суд, коли голос сурми підійме неосяжні лави вмерших і вони вгледять престіл Всевишнього, оточений войовничими янголами. У персів богом спасителем вважався Мітра, що перемагав пекельні сили темряви й смерти. Римляне вперше взнали Мітру під час війни з царем Мітрідатом понтійським, в державі якого Мітру надзвичайно шанували. Образ Мітри, відважного бойця, що дає силу сильному духом, особливо вабив вояків. Для того, щоб стати під охорону Мітри, треба було пройти крізь тяжкі іспити: витримати довгий піст, бичування, пролежати кілька день на снігу, потім на цвяхах, перейти всякі жахи, біг серед загострених мечів, сидіння в темній в'язниці та ин.; коли той, що присвячувався, був

твердим, його приймали до товариства, проголошували вояком Мітри й давали нагороду—меч і вінок. Римські легіони занесли далеко на північ культ східнього бога, на береги Дунаю й Рейну, за море до Британії: скрізь близько таборів були вівтарі Мітри й невеликі храми подібні до печер, де був образ бога в малоазійському вбранні з мечем, що встромляв його в тельця.

Усім чотирьом вірам, хоча й дуже ріжні їхні обряди, властиві де-які спільні риси. Вони всі ставляють божество, яке шанують, в середину світа або навіть визнають у ньому єдиного справжнього творця й охоронця людства. Ні одна з них не мириться з старовинним многобозством (по грецькому політеїзмом), всі вони приходять до однобозства (монотеїзму). Всі вони мають високе поняття про божество: вищий або єдиний бог, далекий від слабостів і хиб людських; він істота безтілесна, дух, що перебуває на небі, або незримо присутній у стихіях і явищах природи. Його воля невідома людям; вчення його про рятівничу силу складає велику таємницю, яка відкривається тільки тим, хто пройшов іспити або посвячення. Спасіння душі для вічного життя—така велика допомога божества.

Ці поняття східніх релігій зближали їх з вірою ізраїльського народу, особливо з ученням іудейських пророків. Таким чином шанування Аттіса, Озіріса, Сонця та Мітри підготовувало розповсюдження християнського вчення про Спасителя світу, що пропровіщали його народові іудейському пророки. Християнська проповідь знайшла в розумі й почутті багатьох людей запитання та надії, на які вона принесла відповідь і заспокоєння.

Апологія й розповсюдження християнства. До занепаду Єрусалиму головними місіонерами, ц. т. проповідниками чистої високої віри в єдиного бога, були іудеї. Після іудейського повстання всесвітніми проповідниками зробилися християне. Більша частина іудеїв розпорошення зробилася християнами. В той-же час Христова наука почала ширитися серед поганців. Християнські письменники звертаються до освіченого суспільства й правителів імперії з відозвами та апологіями (промовами на оборону), пишеться їх на двох мовах, найбільш поширених у римській державі, грецькій і латинській.

Першу християнську апологію склав св. Юстин-мученик біля 150 р. за імператора Антоніна Пія. Юстин з походження був грек і народився в Палестині в місті Флавії—Неаполі, що збудував Веспасіан після зруйнування Єрусалиму. Вихований в поганстві, він дорослим перейшов у християнську віру в Малій Азії, вів життя мандрівного філософа, потім оселився в Римі, оточив себе учнями й сперечався з ціниками.

Юстин думав, що й греки пізнали істину, правду, що дав бог ізраїльському народові, але не все: багато чого вони не вірно зрозуміли, як видко з їхніх мітів; не вважаючи на всі перекручування, поганців підготовили їхні перекази та навчання філософів (особливо Платона) до прийняття істинної віри. Юстин за-

просить правителів і сильних світу прозріти й приступити до навчання народу; нехай вони скасують грубі обряди, служення статуям, нехай дадуть свободу й простір проповідям християнства.

Християнське вчення приносить звістку миру, людскости. „Підо від Сіону закон і від Єрусалиму слово боже, розсудить всі язики і обійме багато людей; і всі племена перекують свої мечі на плуги, а списи на серпи, народи не будуть більше піднімати зброю один проти одного й забудуть війну". Навівши ці слова пророка Ісаії, Юстин каже: „сказане сповнилося... Дванадцять мужів вийшли з Єрусалиму, люде прості, не красномовні. Але в ім'я боже вони провістили людям, що послані Христом навчати всіх слова божого. І ми, що раніше вміли тільки взаємно вбивати один одного, не тільки не воюємо більше з нашими ворогами, але для того, щоб не брехати й не дурити наших суддів, ми радісно свідчимо про Христа і вмираємо".

Поширюючи християнство, оборонці його часто наводили видимі свідчення на його користь. По всьому світі, говорили вони, розсіяний символ хреста: його видко в розміщенні будинку й табору, снасті корабля, у формі меча й прапору, у фігурі людини, що простягає руки на молитві. Християнський письменник Тертуліан, з походження африканець, що жив між 160 і 220 р.р., каже, що душа кожної людини, як-би вона не була обдурена неправедним ученням, прагне бога. „Душа наша з природи християнка. Коли душі тяжко, вона кличе не богів, а бога й вимовляє тільки це велике ім'я, вона звертається тоді не до Капітолія, а до неба; вона знає, де престіл живого бога: від нього й звідти вона прийшла".

Освічених людей приготовила до прийняття християнства грецька філософія, вчення цініків про просте самозречене життя і вчення стоїків про братерство всіх представників людства. Вони стали здатними зрозуміти слово апостола Павла: „всі ми іудеї і елліни, раби і вільні напоєні єдиним духом". На зустріч християнству йшли також народні маси, пробуджені прагненням до спасителя. У містах, де здибалося більше людей, де були школи, синагоги, зібрання гуртків і товариств, християнське вчення ширилося скоріше, ніж у селах. Через те, що головними способами звязку були морські подорожі, християнство приймали раніше в приморських містах. З Фінікії воно пішло до берегів Малої Азії, звідти через Егейське море до берегів Греції. На заході перш ніж захопити Італію і Рим християнство набуло великої сили в містах Африки, ц. т. в країні колишньої фінікійської Картагени.

Єресі і творення всесвітньої церкви. Поки християнство ширилося тільки серед іудеїв, між членами громад не було незгоди що до вчення, всі визнавали себе рівними послідовниками Христа. Инше сталося, коли християнську віру почали приймати поганці, що мали ріжні розуміння й обряди; вони принесли з собою поняття, чужі новій вірі. Було багато

грецьких філософів, що зберегли свої попередні переконання й відповідно до них тлумачили християнське вчення. Вони вважали, що мають істину, заховану від непосвячених, і називали її гносисом (науковим знанням). Найвидатніші гностики були Валентин і Маркіан, що вчилися в Олександрії та Римі. Маркіан був палким послідовником Павла і визнавав у Новому Завіті тільки цього апостола й Євангелію від Луки, бо її написав учень апостола Павла.

Гностики вороже ставилися до іудейства й Старого Завіту. На їхній погляд, бог—творець земного світу не єдиний вищий бог, а тільки останній і найслабший з світових духів (еонів). Вищий за нього—бог нового світу, добрий і справедливий, що послав на землю Ісуса Христа. Багато гностиків відкидали земне життя й страждання Христа, вони вважали Євангелію за навчаюче оповідання.

Спочатку в християн, що додержувалися апостольських переказів, було мало вчених, і вони ледве могли боротися проти красномовних гностиків, але сама суперечка з філософами принесла християнській церкві велику користь. Учителі християнства також озброїлися наукою; серед цих учених отців церкви відзначається олександрієць Оріген (202—254 р.), що з успіхом заперечував поганському філософові Цельзу, який нападав на християнське вчення й намагався довести, що в християнстві нема нічого нового. Отці церкви відокремили канон, ц. т. ті книги, в яких викладено істинну науку, від єресів, або поглядів неправильних, незгідних з апостольською вірою та переказами. Вони встановили, в супереч ріжноголосим єресям, розуміння єдиної, православної, або (грецькою мовою) католичної церкви.

Турботи отців церкви про укріплення єдности віронавчання допомогли з'єднати вірних і встановити внутрішній устрій кожної громади зокрема і сталий звязок між ними. У громадах від народнього загалу відділяється клір (обрані), що складається з учителів, проповідників, апостольських наступників: вони совершали таїнства й управляли спільним майном церковної громади. На чолі кліра стоїть єпископ з радою пресвитерів; для виконання обрядів, роздачі допомоги бідним, для поїздок та инших доручень є дияконы й дияконисы.

Єпископи незабаром зробилися найповажнішими і впливовішими людьми в громадах. Вони здебільшого розпоряджалися багатствами, що складалися з подарунків і внесків. Члени громади шукали у свого єпископа суду, зверталися до нього за розвязанням суперечок замісць того, щоб іти до поганського судді. У взаємовідносинах громад поміж собою єпископи виступають яко головні посередники. Християнина, коли він йшов у чужу сторону з посвідченням від єпископа, брати радо вітали, йому давали притулок, мили ноги, садовили на перше місце за столом. Для того, щоб усім громадам додержуватися одного вчення й обрядів, єпископи та пресвітери кожної провінції збіралися на синоди, де обмірковували спірні питання. На чолі синодів

стояли мітрополіти, ц. т. єпіскопи метрополії, або головного міста провінції; вони повідомляли один одного про постанови синодів. Найбільше шанували єпіскопів найбільших міст Антіохії, Олександрії, Риму; до думки цих патріархів або пап особливо прислухалися.

Біля 200 р. християнські громади поширилися по всіх провінціях імперії: єдина церква могла назватися і всесвітньою через те, що вона була в межах всієї римської імперії, як і ввесь тодішній культурний світ відомий нам найбільше з могилок того часу.

Побут первісних християн. У римлян багаті люде будували собі великі склепи, залишали великі кошти на оздоблювання надгробку й на поминки. Менш заможні намагалися робити поминання душі з спільних товариських внесків. Кілька людей, напр., люде одного ремества, кріпаки одного пана складалися в одну сім'ю: товариші звали себе братами й сестрами, зобов'язувалися приходити всі на похорон померщого члена й будували велику спільну могилу, схолу. Це була кругла двохповерхова будівля; перший поверх, де ховали померших, був у землі; другий був зальою, де збіралися на молитву й трапезу в поминальні дні. Багато з братських союзів відшукували підземелля по-за містом, иноді поглиблювали для кладовища ті ями, де брали глину. Померших клали в закапелки (ніші), пробиті в стінах вздовж проходів. Так були зроблені довгі, вузькі, закручені вулички під землею, катакомби. Коли розтягти підземні галереї Риму в одну лінію, вони складуть більш як 1000 верстов.

Християне використовували катакомби, як і старовинні поганські спілки. Біля особливо дорогих могил, де були поховані кращі люде, відомі своїм святим життям, мученицькою смертю, християне збіралися на молитву. Нерідко над відомою могилою— невеличка кімната з виходом у галерею; в ній становили стіл для євхаристії, і вона перетворювалася в капличку для служби божої, ставала подібною до схоли. Стіни й склепіння християнських катакомб прикрашували малюнками; особливо часто малювали Христа у вигляді доброго пастиря, що несе вівцю, яка заблудила, або божественого співця, що грає на лірі. Ці образи Христа дуже подібні до старовинних картин і статуй Гермеса, бога пастухів, або мітичного співця Орфея: видко, що майстрі й замовники ще були повні поганських звичок та понять.

Але серед християн були люде суворого звичаю, що прагнули пірвати всякий звязок з поганським побутом, бо він мав у собі спокусу самого сатани. Вони вважали, що християнинові не можна бувати в театрі, або на ігрищах; християнин не мусить бути мистцем, через те що йому доведеться робити фігури на зразок поганських ідолів; він не повинен мати школу через те, що йому доведеться оповідати про поганських богів і з'ясовувати міти; не можна йому бути на посаді через те, що довелося-б приносити прилюдну жертву, присягати перед статуєю імпера-

тора; не можна було бути вояком через те, що прапори освячені поганськими обрядами.

Особливо непримирені були монтаністи, послідовники Монтана, який виступив у Малій Азії за імператора Антоніна Пія. Монтаністи проповідували, що настав кінець світу; вони вчили, що врятуються тільки самі праведники, які заховали себе від гріха світського життя; клірики, керовники громад, що повні грішників, мусять дати місце новим пророкам, натхненим св. духом. Єпископи й пресвитери висловилися проти надзвичайної щирости монтаністів; вони керувалися тим поглядом, що більшість людей нездатна до невпинного подвигу й самозречення; треба прощати провини й замість непомірних вимог непогрішности, терпляче й невхильно виховувати людей згідно з християнським ідеалом.

Імперія під загрозою нападів. Війна Траяна була останнім наступом римлян. Незабаром імперії довелося запекло боронити свої передні кордони й навіть відходити від них. Вже через 50 років після Траяна на Дунаї стало неспокійно; за Марка Аврелія тут з'явилися великі ватаги варварів і на чолі всіх германське плем'я маркоманів. Вони пробилися в ріжних місцях через лінію укріплень, забрали кілька сот тисяч полонених з римських земель, пограбували Дунайські краї, пройшли через Альпи до північної Італії. Правда, римляне їх відкинули, але на це пішло майже 15 років упертої війни. Сам імператор Марк Аврелій, прозваний Філософом за свою здатність до науки, все своє двадцатилітнє правління витратив на походи на Дунаї та Євфраті, і вмер (180 р.) в прикордонному місті Віндобоні (суч. Відень).

Маркоманська війна була тільки початком біди. Середня й східня Європа й далі висилає що-раз нові завойовничі маси людей, які йдуть на південь і на захід добувати землю. Легіони довелося забрати з їх постійних постоїв і знову водити в далекі походи; для оборони Британії від шотланських гірняків, Рейну та Дунаю від германців та степових кочовників Чорноморського краю. Вояки й їхні начальники знову мали в державі першорядне значіння. Майже кожен похід починався з обіцянок збільшити їм платню й подарунки. Незабаром усі прибутки держави почали витрачатися на втримання війська. Легіони знову почали проголошувати й скидати імператорів.

Одним з перших військових імператорів був енергійний Септимій Север; він закріпив владу за своїм домом (доба Северів 193—235). Після походу за Євфрат проти партян йому довелося перекинутися на протилежний кінець імперії до Британії, де і вмер він на кордоні, в Ебораці (сучасному Йорку, в північній Англії). Север був з походження африканець, земляк Ганнібалів. Наступники його, імператори—вже не римляне, а так само, як і він, представники инших націй—сирійці, галли, іллірійці, тракійці, араби. У цій зміні відбивається, взагалі, занепад римської

нації; римляне відходять на другий план, і в управлінні, і в війську їх заміняють провінціяли і варвари, які перейшли на римську службу. Через те, що серед римлян було багато чужинців, латинська мова загрубіла; в Іспанії, Галлії, на Дунаї, в самій Італії з неї виникли романські мови (а з них пізніше мови іспанська, французька, румунська, італійська).

Тим часом у великій східній державі відбулася велика зміна: Ардашір з роду Сассанідів, правитель Персіди, скинув партянську династію (р. 226), а разом з ним знову повстали перси, відтиснені за 500 років до того Олександром Македонським. Новоперський цар прийняв старовинний титул „служителя Агурамазди, божественного царя царів". Партянські царі жили в містах, що заснували їх греки, Селевкії та Ктезіфоні на р. Тигру. Сассаніди зробили своєю столицею стародавній Персеполь і почали робити монету, на якій вибивали невгасимий вогонь на вівтарі, символ їхньої віри. Згідно з перським переказом Іскандер (ц. т. Олександр, нищитель персів) спалив святі книги великого пророка Заратустри, але за Ардаширa їх побожні священники відновили.

Духовенство (по-перському мобеди) набрало великої сили; голову його (мобедан мобед) шанували як і царя, він коронував царя. Відродження перської монархії було новою загрозою римській імперії. Сассаніди повернулися до вимог Кіра та Дарія й розпочали війну, щоб звільнити від римлян Азію.

Руїна імперії та здичавіння провінції. Півтораста років після Траяна римська імперія була на краю загибелі. Імператор Валеріян, якого розбили перси, попав до них у полон (256); перський цар напав на Сирію і забрав Антіохію; римських бранців примусили будувати шлюзи та водопроводи за Тигром.

У той самий час германські племена склали великі союзи, почали тіснити на незахищеному місці кордони на Дунаї. Довелося вивести легіони з Дакії й зовсім відмовитися від цієї далекої провінції. По той і по цей бік Дунаю не було спокою; розбійницькі загони германців пограбували Грецію, захопили у Візантії торговельні кораблі й перекинулися до Малої Азії; інші дісталися на своїх човнах навіть до гирла Нілу.

Лінія укріплень вздовж кордонів нігде не могла стримати натиску варварів. Довелося укріпляти мало не кожне місто всередині країни. Земля наче вкрилася щетиною від грізних кріпосних насипів та башт. Укріплене місто ставало в три - п'ять разів меншим за колишнє мирне, що могло вільно розкидатись. Люде тіснилися на невеличкому клаптикові землі, який лекше обороняти. Сумні мури в 3—4 сажні завширшки, иноді збудовані з мармору зруйнованих пам'ятників, відусюди закривали краєвид і тінню висіли над вузенькими вуличками. Вулиці виходили прямо до кріпосної брами; ця брама, низька й темна, була більш схожа на підземні виходи. Коли місто стояло на березі

великої ріки, її всю відгорожували вздовж берега мурами; городяне не бачили своєї ріки; кораблі, щоб пройти до міської пристані, проїздили під мурами.

У державної скарбниці не було коштів будувати і втримувати ці укріплення; всі витрати накладалися на самих громадян. Через це багато міст зовсім зубожіло. Щезло все, що колись приваблювало в місті; водопроводи було покинуто; не було за що будувати великі красиві храми, базиліки, книгозбірні; не було коштів підтримувати театр та ігрища; школи здебільшого зачинилися. Художніх річей більше не питали, смак до них пропав, і художників не стало; коли становили статую або надгробок імператора, задовольнялись грубою роботою каменяра та маляра. Люде забули про всякі вигоди, світогляд їхній повужчав, і вдача погрубшала. Зруйновані селяне і власники ставали розбишаками, складали ватаги; їх було стільки, що населення відкупалося від них даниною, залишало їм пограбовані речі, щоб зберегти решту.

Прикріплення людей до місця й праці. Довелося всі сили держави напружити для боротьби. З міст збірали великі податки на армію, на військові спорудження; багатих людей, з яких складався сенат у місті, примушували відповідати своїм майном за вчасну виплату решти жителів; а для того, щоб ці видатні жителі не могли вхилятися від свого тягару, уряд тримав їх у місті, яко кріпаків. За спробу втекти їм загрожувала сувора кара. Так само прикріпили до місць купців і ремесників. Вони не могли міняти праці й місце перебування; син був зобов'язаний продовжувати працю свого батька. Крім замовлень, які давалі їм заробіток, вони мусили даремно працювати на військо й державу: виготовляти взуття, одяг, зброю, підвозити хліб.

Військо довелося збільшити, бо в римських краях не вистарчало людей для військової служби, до легіонів почали набірати все більше й більше варварів, особливо германців. Иноді римляне мирилися з германцями, які нападали на них, на умові, що ті дадуть людей до римського війська. Або германцям віддавали біля кордону землю з тим, щоб кожна сім'я, що одержала ділянку, дала салдата. Через те, що робота салдата була важка, а платні не вистарчало, вирішили, взагалі, наділювати вояків землею. По всіх кордонах оселили вояків-поселенців; у вільний час вони обробляли землю; ремество їхнє зробилося спадкове, їхні сини були повинні служити у війську. Коли доводилося тримати військо всередині країни, салдатів розташовували у землевласників. Кожен власник мусив віддати їм третину своєї землі; або утримувати їх з третини своїх прибутків.

Тяжкі часи настали для всіх. Землевласникам тепер було важко добути рабів. Ринки рабів, де раніш, за часів панування римлян, було повно бранців та викрадених людей, тепер запустіли. Для того, щоб завжди мати готових робітників, земле-

власники почали переманювати й перетягати до себе сусідніх кріпаків: то яким-небудь полекшенням, наділенням землею або дозволом брати ліс, то примусом, силою. Селяне (колони) повинні були приходити в найгарячіший час на кілька день на панщину; звичайно вони приходили тричі: орати й копати землю, полоти в городах і на жнива. Коли було потрібно власникові, вони давали підводи перевозити панські товари на базар.

Своїх рабів власник так само розсаджував на ділянках: давав їм землю, хату, дозволяв завести сім'ю, город, худобу. Раб віддавав панові частину зібраних з ділянки овочів і хліба, а крім того в певні дні приходив працювати на пана. Господар пильно стежив, щоб ці люде, що повинні були працювати на нього, не втікали. Він писав для них статут, який вирізував на к а м е н і і ставив посередині своїх земель. Господар ставав їхнім „паном". Колонові вже не можна було піти на инше місце; його вважалося за власність господаря, він робився таким самим к р і п а к о м, як і раб, посаджений на землю. Діти кріпаків зростали кріпаками й належали маєткові. За спробу втікти кріпака карали, яко злочинця.

Пан почав втручатися в усі їхні справи; розглядав їхні суперечки, наче його поставили над ними суддею; забороняв кріпакам брати жінку з иншого стану й навіть з другого місця, щоб кріпаки не відвикли від обов'язкової роботи; призначав для маєтку жерця й вимагав, щоб усі люде в окрузі були однієї віри. У маєтку влаштовували двічі на тиждень базар, щоб кріпакам не треба було їхати до міста. Імператори не перешкоджали цьому: у них були величезні маєтки в усіх провінціях та багато своїх кріпаків. Вони вимагали тільки, щоб пани відповідали за своїх кріпаків; пани мусили стежити, щоб кріпаки справно виплачували податки й давали потрібну кількість салдатів.

Великі власники стали наче царі кожен у своїй окрузі. Їхні великі двори були часто окопані ровом і муром, ставали замками. Вони могли відбиватися від нападів варварів власною силою. Багато людей піддалися під їхню охорону, самі записувалися до їхніх кріпаків; так робили, напр., міські торговці, щоб позбавитися тяжких міських податків. Такий „могутній" володар, оточений великою кількістю кріпаків і залежних від нього людей, не пускав до себе урядовців, не рідко протягом довгого часу не виплачував податків, забірав навколо своєї землі все, що йому подобалося.

Відновлення імперії. Найтяжча боротьба була з ворогами імперії на нижньому Дунаї, де рівнина між Карпатами й Чорним морем являє собою великі відчинені ворота. З прикордонного придунайського краю І л л і р і ї й були родом ті імператори, що більш як на сто років з лишком відродили знову майже зруйновану римську імперію, Авреліан, Діоклетіан і Констянтин (разом з іспанцем Теодосієм їхня доба 270—395 рр.).

Авреліан, на прізвище „Залізна рука“, повернув імперії азіятські землі. Через те, що варвари пройшли в глибину імперії й загрожували самому Римові, він обвів столицю міцним муром, що охопив околиці і вчетверо став більший за довгу лінію старих укріплень, збудовану за республіки. Авреліан вірив у Сонце-Непереможне й наказав у Римі шанувати сирійське божество, яко головного охоронця імперії.

Діоклетіан (284—305) почав правити після довгих заколотів, коли майже ні один з імператорів не вмірав своєю смертю, і коли легіони однієї місцевости імперії не хотіли визнавати обранця иншої армії. Було ясно, що одному правителеві не можливо скрізь встигнути; краще поділити владу, і кільком імператорам працювати спільно, але в ріжних місцях. Через це Діоклетіан призначив собі співправителя в особі Максиміана; обидва вони звалися Августами і призначили собі товаришів під назвою цезарів, Галерія та Констанція Хлора. Всі чотирі мали однакову пошану і владу; вони залишили Рим і обрали собі столицями прикордонні міста; сам Діоклетіан Нікомедію в Вітанії, близько Босфорської протоки, що веде до Чорного моря, Галерій Сірмій (на р. Саві, що впадає в Дунай близько Білгорода), Максиміан Мілан в північній Італії, близько Альпійських проходів, а Констанцій Трір, близько Рейну.

Діоклетіан, син вільновідпущеного, коли дістав вищу владу, оточив себе неприступністю. При його дворі зробився звичайним перський церемоніял. Той, що мав авдієнцію в імператора, проходив крізь ряди сердюків, стражників і челяди; переступивши поріг царського покою, який охороняли 30 сіленціаріїв (мовчазні), він простягався на підлозі, майже не насмілюючись подивитися на „священну особу“. Імператор змінив пурпуровий плащ тріумфатора на шовкове виткане золотом убрання первосвященника, на голові в нього була біла жрецька пов'язка, осипана перлами. Коли малювали його образ, навкруги голови робили сяйво або промінястий вінець. У грамотах, на пам'ятниках імператора називали святішим, непереможним; говорили, що він— видимий, втілений бог, що він живий закон на землі. Все, що його оточувало, було священне. Його міністрам було доручено управління „святим двірцем“ і „святою спальнею“, роздачу „святої милостини“.

Імператор уже більше не ділився владою з сенатом, як за Августа. Він не вважався за уповноваженого від народу; він був правителем з божественного закону. Стара назва принцепса, першого чоловіка в державі, яку носив Август, уже не підходила до монарха; він звався „володарем і богом“.

Багато урядовців було поставлено в краях, щоб держати порядок, збірати податки, приймати хліб та инші речі для армії й царя. Инші урядовці були призначені, щоб наглядати за першими й викривати зловживання; а ще новий склад урядовців перебував у столиці, близько імператора; ці приймали рахунки, донесення та відомости й складали доклади цареві. На утримання

всієї цієї великої кількости урядовців треба було збірати великі податки з населення, а воно й так було зруйноване нападами варварів, витратами на укріплення міст й постоєм війська.

Утиски християн. За сто років, що минули з часів Антонінів, християн дуже збільшилося; серед них було багато впливових і багатих людей, між иншим, урядовці та придвірні імператора. Всесвітня церква складала на 300 рік великий союз; сила його особливо почувалася в східній частині імперії. Намагаючись зміцнити внутрішній лад у римській імперії, Діоклетіан зіткнувся з християнами. І самі імператори, і намісники їхні ясно бачили, що в християн голос єпископа має більшу вагу, ніж вимога держави. Правителям здавалося, що церква відтягає людей і багатства від служби на користь імперії. До того-ж Діоклетіан, чоловік побожний, боявся, що зневага до богів, яких шанували предки, згубить усю державу. Відповідаючи на його побоювання, стародавній оракул Аполлона в Мілеті порадив знищити тих, хто відкидає стару віру.

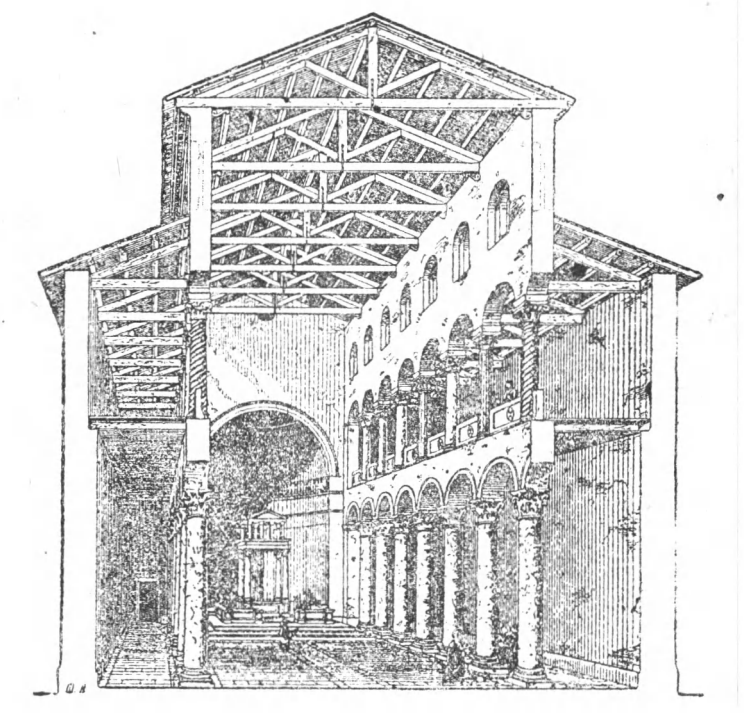
Діоклетіан видав накази, якими забороняв зібрання християн, наказував зачинити доми, де вони молилися, відняти й спалити їхні книги; єпископів та пресвітерів, які відмовляться віддати книги та церковне майно, посадити у в'язниці. Перший приклад суворости показав начальник гвардії Діоклетіанової, що з'явився з відділом вояків зруйнувати великий молитовний дім у Нікомедії (303 р.). Серед християн сталося розділення: одні захиталися, погодилися принести поганські жертви й віддали книги, другі безстрашні проповідники, виступали ще з більшою твердістю. В Антіохії суддя запитав св. Романа, чому він не слухається імператора, і здобув відповідь: „Єдиний Христос — мій цар". У цих словах побачили образу величности й засудили св. Романа на смерть. Утиски християн успіху не мали. І єпископи, що постраждали, ще міцніше зібрали навколо себе вірних синів церкви. Стомлений боротьбою, Діоклетіан відмовився від влади й оселився в своїому величезному палаці, збудованому на іллірійському березі Адріатичного моря.

Констянтин і перемога християнства. Після зречення Діоклетіана відбулися заколоти, в яких узяв участь попередній цезар Галерій та кілька нових імператорів; серед цієї боротьби скасували накази Діоклетіана про утиски християн. Найщасливішим з суперників видався син Констанція Хлора й християнки Єлени, Констянтин, людина великого розуму й талановитий (нар. 273 р., правив 306—337 р.р.).

Констянтинові пощастило насамперед здобути Рим і зробитися імператором усього заходу. Прихильний до християнства, Констянтин бачив разом з тим, яку підтримку можуть йому дати єпископи при свойому величезному впливові на вірних. Року 313 наказом, виданим у Мілані, Констянтин проголосив в о л ю в і р и: „нехай кожен вибере віру, яка йому подобається, і нехай

вільно виконує обряди її. У божественних справах нікому не треба заважати йти обраним шляхом". Християнським священникам Константин надав усі права, які були в поганських жерців: право приймати дарунки, внески й заповіти на користь вірних і право стверджувати відпуск рабів на волю, право давати захисток біля вівтаря засудженим.

Через те, що імператор заступився за християн, до церкви почало переходити багато поганців. Поклонникам Аттіса, Озіріса,

Базиліка.

Сонця-Непереможного було не важко перейти в християнську віру; найупертішою вірою видалася віра в Мітру, дуже поширена серед вояків.

Для маси вірних християн починають будувати великі „доми божі", надаючи їм вигляду базилік. У глибині будівлі, там, де в базиліці сидів імператорський суддя, становили трон для єпископа; перед ним був стіл для євхаристії та стіл дарів, куди нарід приносив золото, срібло й коштовні речі, за які могли утримувати клір і бідних. Далі стояли хрещені, з одного боку чоловіки, з другого—жінки; позаду о г л а ш е н і, ц. т. новообращені. На протязі двох-трьох років оглашені допускалися тільки слухати євангелію й навчання єпископів; коли починалася служба божа, вони мусили вийти з церкви й стояти за її порогом разом

з грішниками, що каялися. Перші часи храми були темні й не мали ніяких оздоб подібно до тих підземелль, з яких християнська віра вийшла на світ. Тільки потім з'явилося в них золото, дорогі образи, роскішні ризи, як було це звичайно в старовиній Сирії та Єгипті.

Поки Констянтин був імператором Заходу, де християне складали меншість, він намагався поширити ріжні віри й встановити такі обряди та символи, які-б задовольняли всіх тих, що прагнули вищої віри в єдиного бога. Через це, як що-тижневе свято, він установив, замість Сатурнового дня, відповідного до суботи, день сонця, відповідний до дня християнського господнього, або неділі. У цей день легіонам читали нову молитву, яку однаково могли прийняти так поклонники Мітри, Серапіса, як і вірні християне (до цього часу на мовах німецькій та англійській неділя називається днем Сонця).

Перший вселенський собор і перенесення столиці.

Приятельство з християнами допомогло Констянтинові перемогти східнього імператора Ліцінія, заклятого ворога церкви. Заволодівши Сходом, де християне були могутньою силою, Констянтин рішуче схилився на їх бік. Духовенство він звільнив від податків і від постачання хліба в казну; єпіскопів почав запрошувати до свого столу й щедро дарував на церкви. Єпіскопи зробилися головною підпорою його управління; своїх дітей Констянтин виховав у християнстві.

Незгоди в церкві Констянтин вважав за дуже небезпечні для держави. У цей час серед християн почалося велике змагання про віру: олександрійський пресвітер Арій, заперечуючи вчення про св. Тройцю, виставив погляд, що Син божий не рівний богові Отцю, а подібний йому. На Сході в цьому питанні церква поділилася на дві рівні частини; иноді відбувалися сутички на вулицях. Бажаючи припинити суперечки, Констянтин скликав р. 325, єпіскопів на вселенський собор у велику базиліку малоазійського міста Нікеї, близько Босфору. На соборі переважали супротивники Арієві; серед них відзначився другий олександрійський пресвітер, красномовний Афанасій; вчення Арія було засуджене, і отці собору встановили символ віри. Констянтин кілька разів головував на зібранні; він звав себе загальним єпіскопом, инших єпіскопів своїми братами й співробітниками.

Р. 330 Констянтин вирішив перенести столицю з Риму на схід; він обрав місто, яке було близько від кордонів, Візантію, біля теї самої протоки до Чорного моря, що й Нікомедія, що обрав Діоклетіан, але в Європі. Місто це колись належало до атенської держави й було вигідне: повз нього йшов великий морський шлях, який наче перерізував сухопутню дорогу від Дунаю до Євфрату; тут була краща переправа з Європи до Азії. Місто стояло в куті закритого Мармурового моря й протоки; воно ще мало на півночі глибоку довгу гавань—Золотий Ріг.

У Візантії, яка з цього часу дістала назву Константинополя, ц. т. Константинового міста, з'єднувалися символи поганства й християнства. Звідусюди до нової столиці звозили старовинні святині та коштовні речі: з Дельф взяли стовп, у вигляді гадини, на якому стояв триніжник, подарунок греків, що за 300 р. до того перемогли Ксеркса. У Константинопольському сенаті, зробленому на зразок римського, помістили статую Тіхи, богині щасливої долі міста. Що-року в день заснування Константинополю, статую богині становили на колесницю Сонця, запряжену кіньми вогневого кольору і в супроводі блискучого вояцтва везли в іподром або цірк, де імператор клав на голову вінок; на лобі в статуї Константин звелів зробити знак хреста; спереду колесниці йшли християнські пан-отці, співаючи „Кирієелейсон“ („Господи, помилуй“).

Поворіт до поганства й остаточна перемога церкви.

Року 337, коли вмер Константин, нехристияне все ще складали більшість в імперії: але поділені між ріжними вірами, вони не могли об'єднатися для спільної боротьби з християнством. У прихильників старовини була тільки одна надія, на незгоди серед християнства. Константинів син Констанцій був оборонцем аріян і вислав олександрійського єпіскопа Афанасія, головного оборонця православної віри. Суперечки між християнами навели Юліяна, Константинового небожа, на думку відновити поганство. Юліян учився в Атенах, захопився філософією Платона та грецьким мистецтвом; християне здавалися йому руїнниками любої й чудової старовини. Імператор добре розумів, що сила церкви полягає у владі єпіскопів, у красномовстві та вченості християнських проводирів; через це він для боротьби з ними намагався призначати освічених людей на вільні місця жерців при старовинних храмах; він сам склав проти християн книги й промови, і в той-же час заборонив християнам навчання в школах.

Юліян не мав успіху. У той час, як на боці церкви були таланти й запал переконань, імператор не міг знайти потрібних людей для відживлення поганства, що підупало. Усі плани Юліянові розбилися разом з його загибеллю в бою з персами (363 р.).

Через 50 р. по смерті Константина керовники церкви розпочали знищення всіх нехристиянських вірувань. Владний єпіскоп міланський Амвросій вимагав, щоб імператор склав з себе титул верховного римського жерця, понтифіка. З будинку сенату винесли статую богині Перемоги на знак того, що треба розірвати з переказами римського краю, який служив неправдивим богам. Найревнішим виконавцем вказівок міланського єпіскопа був імператор Теодосій (з 379 р.—правитель Сходу, р. 394, за рік до смерти, об'єднав усю імперію). Він заборонив жертви не тільки всенародні, але і в приватних домах; жерці втратили всі свої права; землі й коштовні речі, що належали храмам, відібрала держава. На храмах ставили хрести й переробляли їх на хри-

стиянські церкви. Так, Партенон у Атенах зробився церквою Матері божої. Велику святиню Серапіса в Олександрії було зруйновано зовсім.

Теодосій так само утискував усіх, хто відступав від Нікейського символу віри. Від аріян відібрали церкви: відправи єретиків імператорським наказом проголошено було богозневагою. Амвросій вчив, що в справах совісти духовенство судить самого імператора, і дав приклад такого суду. У великому македонському місті Тессалоніки (Салоніки) повстала чернь і забила начальника імператорської гвардії. Теодосій страшенно разгнівався й звелів загнати нарід у цирк, де й перебили кілька тисяч чоловіка. Коли Теодосій після цього повернувся до Мілану, Амвросій не пустив його в церкву, імператор мусив перед усіма покаятися за своє криваве діло.

Кінець Стародавньої Історії. З часів Констянтина на римському кордоні почали з'являтися нові германські племена в добрій залізній зброї; особливо відзначалися на Рейні франки, на Дунаї готи. Єдиним способом урятуватися від них було пустити варварів у межі імперії, взяти їх на службу Римові й скласти з них військові кордони. Так зробив Теодосій з готами; коли вони перейшли через Дунай та Балкани, розбили і вбили його попередника в бою під Адріянополем, довелося мимоволі оселити переможців на землі римської провінції та віддати до їхніх рук маєтки разом з кріпаками; готи стали вважатися за федеративних, ц. т. союзників імперії.

Це був дуже небезпечний приклад. Успіх одного германського племени викликав пожадливість і заздрість инших. Слідом за готами кинулися нові завойовники, щоб розміститися так само в межах імперії. Теодосієві (ум. р. 395) сини вже не могли затримати германців на кордонах. Через 15 років по його смерті готи взяли Рим „вічне місто" й пограбували його. Протягом небагатьох десятків років майже по всіх провінціях імперії, крім Малої Азії, Сирії та Єгипту, повно було варварських ватаг, а імператор, рятуючи себе в Констянтинополі, мусив віддати їм увесь Захід.

Варвари відбірали від римлян, греків та инших культурних народів старовини тільки золото, срібло та зброю; решта—міське життя, театр, хатня обстава, школи, мистецтво та література—залишалася для них незрозумілим. За два віки походів (200—400) культура греків, римлян, іудеїв, африканців, сирійців підупала, освіта зменшилася, звичаї здичавіли. Вскочивши в імперію, дикуни докінчили руйнування життєвих вигод і культурних понять. Народи старої культури втратили свою самобутність, почали губитися серед нових захожих людей.

На цьому кінчається історія народів Стародавніх часів, починається історія нових народів, які виступали з середньої північної та східньої Європи: кельтів, германців, слав'ян;

назустріч їм з Передньої Азії виходять так само нові народи: араби, турки. У той час, як європейські варвари приймають християнство, нові східні народи так само звертаються до монотеїстичної віри, ісламу. Для тих і других починається нове життя, здебільшого відмінне від побуту й культури стародавности.

ЗМІСТ.

Стор.

I. **Кам'яний вік у Європі** . . . . . 3—16

Вивчення старовини. 3.—Печерні люде. 3.—Початок скотарства й оброблення землі. 5.—Будівлі на палях. 6.—Новий кам'яний вік. 9.—Початок хліборобства й бронзового віку. 9.—Союзи людей. 11.—Старовинні вірування й обряди. 13.—Духи й божества. 14.—Ворожбити. 15.

II. **Великі держави старовинного Сходу** . . . . . 16—51

Річні рівнини на Сході. 16.—Єгипет. 17.—Розливи Нілу. 17.—Поділ багатства праці в старовинному Єгипті. 18.—Царі мемфійські. 20.—Тебські царі. 24.—Уявлення про богів. 25.—Віра в тогосвітнє життя. 27.—Письмо. 30.—Передня Азія. 31.—Хаммурабі, цар вавілонський. 33.—Торгівля Вавілону. 33.—Гроші. 34.—Багатство Вавілону. 35.—Оповідання про створення світу й про потоп. 36.—Як вавілоняне уявляли смерть, пекло та рай. 37.—Священна наука вавілонян. 39.—Азіятська держава єгиптян 1500—1200 р. 41.—Торгівля і посольства єгиптян. 42.—Занепад Єгипетської держави й початок Ізраїля. 43.—Початок залізного віку. Піднесення Ассирії. 45.—Завоювання ассіріян 900—650 р. до Х. 46.—Кінець Ассирії та Єрусалиму. 48.—Фінікіяне. 49.—Середземне море й колонії фінікіян. 49.

III. **Стародавня Греція** . . . . . 51—63

Греція і Егейське море. 51.—Кріт, Мікени, Троя від 2000 до 1000 р. до Хр. 52.—Героїчний вік у Греції 1000—700 р.р. до Хр. 53.—Битви. 54.—Рада вождів і загальні збори вояків. 55.—Побут вождів. 54.—Співці. 56.—Игрища. 57.—Прості люде й раби (невільники). 58.—Суд. 58.—Уявлення про богів. 59.—Міти. 60.—Кінець героїчного віку. 63.

IV. **Греки й перська держава 700—480 р.р. до Хр.** . . . . . 63—78

Спарта 63.—Месенські війни.—64.—Військовий устрій спартанців. 64.—Торговельні міста й колонії греків. 65.—Аристократія й тиранія в Коринті. 68.—Стародавній устрій в Атенах. 69.—Заколоти в Атенах і Солонові закони. 69.—Тирани й початок морської сили. 70.—Кінець тиранії й початок демократії. 70.—Поділ Греції. 71.—Спільні установи греків. 71.—Як виникла перська держава. 73.—Устрій перської держави. 74.—Початок греко-перських війн з р. 500. 76.—Похід персів р. 480. 76.

V. **Атени в V столітті до Хр** . . . . . 78—95

Атени набірають сили на морі. 78.—Остаточна перемога демократії в Атенах. 80.—Велика доба атенської республіки. 81.—Атенський нарід та його свята. 83.—Атенський театр. 85.—Атенське життя за часів Перікла. 88.—Початок великої грецької чвари. 88.—Кінець Атенської держави. 90.—Розумове життя доби Атенської демократії. 92.—Сократ. 94.

VI. **Греки на Сході (400—100 р.р. до Хр.)** . . . . . 95—107

Найманці. 95.—Десять тисяч греків на Сході біля 400. 96.—Військова монархія в Сіцілії. 96.—Греція після великих чвар 400—360 рр. 97.—Ціниіки й платоніки. 98.—Македонія з 360 р. 100.—Похід Олександра р. 334. 100.—Греки в Європі й на Сході. 102.—Птоломей у Єгипті 103.—Селевкиди в Сирії. Іудея 104. —Наука у греків. 104.—Епікурейці та стоїки. 101.

VII. **Початок Римської держави** . . . . . 107—111

Стародавня Італія. 107.—Початок Риму. 108.—Віра римлян. 110.—Старовинний устрій римлян. 111.—Війна римлян і зміна внутрішнього устрію. 400—300 рр. до Х. 112. — Завоювання Італії. 113.

VIII. **Рим, Картагена й Греція** . . . . . 117—132

Картагенська держава. 117.—Перша пунійська війна та її наслідки. 118.—Друга війна з Картагеною. 120.—Могутність Римської держави після 200 р. 121.—Римські орендарі. 123.—Кінець Картагени й Греції. 124.—Нобілі. 125.—Великі маєтки й раби. 127—Повстання рабів. 129.—Місто Рим. 130.—Чужі звичаї, віра та освіта. 131.

IX. **Кінець республіки й початок імперії в Римі.** . . . . . 132—149

Руїна в Італії. 132.—Популяри та оптимати.—133. Чвари в Італії. Початок військової монархії. 135.—Боротьба за владу між наступниками Сулли 138.—Самовладство Цезаря. 141.—Боротьба між заступниками Цезаря. 142.—Принціпат або поміркована монархія. 143.—Звеличення імператора. 147.

X. **Римська імперія й християнство** . . . . . 149—169

Династія Юліїв-Клавдіїв. 149.—Іудея під владою Риму. 150.—Велике іудейське повстання. 152.—Боротьба Риму з варварами. 154.—Друге повстання в Іудеї. 157.—Імперія в добу Антонінів. 157.—Релігійні вірування за Антонінів. 160.—Апологія й розповсюдження християнства. 163.—Єреси і втворення всесвітньої церкви. 164.—Побут первісних християн 166.—Імперія під загрозою нападів. 167.—Руїна імперії та здичавіння провинції. 168.—Прикріплення людей до місця й праці. 169. — Відновлення імперії. 170.—Утиски християн. 172.—Констянтин і перемога християнства. 172.—Перший вселенський собор і перенесення столиці. 174. — Поворіт до поганства й остаточна перемога церкви. 157.—Кінець стародавньої історії. 176.

385

